

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

134
(1/2011)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ
Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

134
(1/2011)

НОВИ САД
2011

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Милован М. Митровић
СРПСКА ИДЕЈА У ДОБА
ЗБРКАНЕ ИСТОРИЈСКЕ
СВЕСТИ	Milovan M. Mitrović
THE SERBIAN IDEA IN AN ERA
OF CONFUSED HISTORICAL
CONSCIOUSNESS
1–16	
Гордана Благојевић
ИНТЕРНЕТ У
САВРЕМЕНИМ ЕТНОЛОШКИМ
И АНТРОПОЛОШКИМ
ИСТРАЖИВАЊИМА	Gordana Blagojević
THE INTERNET
IN CONTEMPORARY
ETHNOLOGICAL AND
ANTHROPOLOGICAL RESEARCH
17–27	
Бранислава Бујишић
МОРИС АЛЕ: ПРОТИВ
НЕПРИКОСНОВЕНИХ ИСТИНА	Branislava Bujišić
MAURICE ALLAIS: AGAINST
UNQUESTIONED TRUTHS
29–50	
Ана Пајванчић и Слободанка Марков
УЛОГА ЛОКАЛНОГ
СТАНОВНИШТВА У РАЗВОЈУ
ЕКОТУРИЗМА: СТАВОВИ
ГРАЂАНА ВОЈВОЂАНСКИХ
ГРАДОВА НА ДУНАВУ	Ana Pajvančić and Slobodanka Markov
THE ROLE OF THE LOCAL
POPULACE IN THE DEVELOPMENT
OF ECOTOURISM: THE VIEWS OF
RESIDENTS OF VOJVODINA
CITIES ON THE DANUBE
51–67	
Велизар Голубовић
СОЦИЈАЛНА ПЕНЗИЈА ИЛИ
ПОВЕЋАНА СОЦИЈАЛНА ПОМОЋ	Velizar Golubović
SOCIAL PENSION OR INCREASED
SOCIAL ASSISTANCE
69–79	
Владимир Баровић
ОДНОС БЕЗБЕДНОСНО-ОБАВЕ-
ШТАЈНИХ СЛУЖБИ И МЕДИЈСКИХ
СИСТЕМА С АСПЕКТА
НОВИНАРСКЕ ЕТИКЕ	Vladimir Barović
THE RELATION BETWEEN
SECURITY-INTELLIGENCE SERVICES
AND MEDIA SYSTEMS FROM THE
ASPECT OF JOURNALISM ETHICS
81–93	

Гордана Комазец,
Саша Кицошев и Горан Пузић
СЕПАРИРАЊЕ, БАЛИРАЊЕ
И ПЕРЕРАДА ОТПАДА

95–111

Gordana Komazec,
Saša Kicošev and Goran Puzić
SEPARATING, BALING AND
PROCESSING WASTE

Владимир Стојановић,
Драган Долинај и Милана Пашић
ДРУШТВЕНО-ГЕОГРАФСКА
ПЕРСПЕКТИВА ПРОУЧАВАЊА
ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

113–119

Vladimir Stojanović,
Dragan Dolinaj and Milana Pašić
THE HUMAN-GEOGRAPHIC
PERSPECTIVE OF
ENVIRONMENTAL STUDIES

Љубица Мијић,
Јасна Адамов и Мирјана Сегединац
САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ
ПРИМЕНЕ МУЛТИМЕДИЈА
У ВИСОКОШКОЛСКОМ
БИОХЕМИЈСКОМ ОБРАЗОВАЊУ

121–130

Ljubica Mijić,
Jasna Adamov and Mirjana Segedinac
CURRENT TRENDS IN THE
APPLICATION OF MULTIMEDIA IN
HIGHER EDUCATION IN THE FIELD
OF BIOCHEMISTRY

БАШТИНА / HERITAGE

Александар Билимовић
БОГОТРАЖИТЕЉИ, ЕВРОАЗИЈЦИ И МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА
131–141

Часлав Оцић
АКТУЕЛНОСТ ИДЕЈА АЛЕКСАНДРА БИЛИМОВИЋА
143–153

Сергеј Шатохин
САВРЕМЕНО ЕВРОАЗИЈСТВО – ПОЛИТИЧКА ДЕМАГОГИЈА
155–158

Рајко Буквић
КО ЈЕ КО У РАСПРАВИ О (НЕО)ЕВРОАЗИЈСТВУ
159–168

ХРОНИКА / CHRONICLES

Јована Милутиновић и Слађана Зуковић
ДАРОВИТОСТ И МОРАЛНОСТ
(Међународни научни скуп „Даровитост и моралност”, Вршац, 1. јул 2011)
169–172

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Милош Марјановић
ДЕМОКРАТИЈА НА ЗАЛАСКУ?

(Зоран Видојевић, *Демократија на заласку – ауторитарно-иолијалијарна
преиња*, Службени гласник – Институт друштвених наука, Београд, 2010)
173–176

Мирјана Николић
ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ – ПРОМОТЕР ИЛИ КОЧНИЧАР ДЕМОКРАТСКОГ
РАЗВОЈА ДРУШТВА

(Триво Инђић, *Технологија и културни идентитет*, Службени гласник,
Београд 2009)
176–180

Сретен Вујовић
КАПИТАЛНО ДЕЛО МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОГ КАРАКТЕРА
(Бранислав Крстић, *Сјоменичка баијина – свједочанство и будућност
ирослоти*, издавачи: Аутор, Synopsis, Сарајево, Synopsis Загреб,
ЈП Службени гласник, Београд, 1990/2010)
180–184

Мирослав Свирчевић
О СОЦИЈАЛНОМ И КУЛТУРНОМ ИНЖЕЊЕРИНГУ
(Миша Ђурковић, *Слика, звук и моћ: ољеди из иой-иолијике*, МСТ Гајић,
Београд 2009)
184–186

Драго Његован
ПРОТИВ НАМЕТНУТИХ СТЕРЕОТИПА О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
(Јован Пејин, *Обнављање идеје „крваво” султан Абдула Хамида II и
НАТО-ЕУ агресија на Србију*; *Restoration of idea of „bloody” Sultan Abdul
Hamid II and NATO-EU aggression on Serbia*, Дом културе „Свети Сава” – Хвосно,
Косовска Митровица, 2010/7518)
187

БИОБИБЛИОГРАФСKE БЕЛЕШКЕ О АУТОРИМА ЧЛАНАКА И РАСПРАВА
ОБЈАВЉЕНИХ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS OF THE ARTICLES AND
TREATISES PUBLISHED IN THIS ISSUE: BIOBIBLIOGRAPHIC NOTES
189–194

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION FOR THE AUTHORS
195–203

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА У 2010. ГОДИНИ / REFEREES LIST FOR 2010
204–205

Милован М. Мишровић

СРПСКА ИДЕЈА У ДОБА ЗБРКАНЕ ИСТОРИЈСКЕ СВЕСТИ

САЖЕТАК: У овом раду хипотетички се разматра феноменологија српске националне идеје у трауматичним околностима разбијања југословенске државе крајем 20. века. Тада је поново отворено српско национално питање у геополитичком контексту који је за српски народ био изузетно неповољан.

Аутор посебно анализира идеолошке и политичке чиниоце који су изазвали националну пометњу Срба, у теоријском оквиру критичке интерпретације историје Агнеш Хелер (Agnes Heller) која говори о „конфузији историјске свести” која почиње с Првим светским ратом, појачава се с холокаустом, Хирошимом, Гулагом, и концентрационим логорима по Европи. Аутор овог чланка овој историји бешчашћа великих сила додаје њихове интервенције на Балкану у светским ратовима, закључно с њиховом улогом у стварању и у разбијању Југославије, на штету српског народа.

У закључку се пледира за рационалну националну самосвест која се темељи на позитивној српској традицији и реалним увидима у друштвене околности које детерминишу процесе у савременом српском друштву и његовом окружењу.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српска идеја, историјска самосвест, национална самосвест, српско друштво

Можемо ли окренути леђа историји и неговати своју аутентичност ако нас историја тотализује, ако нам не дозвољава да побегнемо? Можемо ли да поричемо судњи дан, крај наше цивилизације, ако то више није пророчанство, него трезвено предвиђање? Збрка историјске свести изражава осећање да је историја нека врста компјутеризованог мозга који управо игра своју последњу игру на шаховској табли док историјску

¹ Ово је уводни хипотетичко-аналитички оквир обимнијег рукописа под насловом *Феноменологија српске идеје*, написаног крајем 1994. године. Неки његови делови у међувремену су објављивани у саставу чланака у часописима и тематским зборницима који су наведени у литератури. Мотив аутора да овим чланком покрене ширу расправу о актуелним аспектима српског питања, поклопио се с истом намером уредништва *Зборника Мишце српске за друштвене науке*. Аутор, узгредно, очекује ширу проверу неких његових погледа на српско питање, а нарочито оних који су артикулисани пре него што се до краја одиграо трагични српски епилог у последње две деценије. За ову прилику на рукопису су учињене само незнатне стилске измене (углавном заменом исказа у будућем времену, уз понеки актуелни коментар у белешкама).

свест дели један потез од мата. Пољубљано је чак и веровање у нашег модерног бога инструменталне рационалности.

[Хелер 1984: 59–60]

Под *српском идејом* овде се подразумева духовна сублимација српског националног питања као есенцијалног проблема српског народа, исказивана кроз његове различите артикулације и преко различитих модалитета одговора на егзистенцијалне изазове у старијој и новијој српској историји и савременој друштвеној стварности. Рођена у муци колективног живљења српског народа, српска идеја је постала извор и уточиште наде за његову слободу и достојанство, инспирација вековних тежњи за самосталном духовном и световном организацијом српског друштва и за очувањем његовог културног идентитета.

Српско питање је на драматичан и трагичан начин данас поново избило на историјску позорницу и постало прворазредни изазов за Србе саме, за оне с којима или поред којих Срби вековима живе, за њихове пријатеље и непријатеље, за велике европске и светске силе. И више од тога, за већину људи који живе своје обичне људске животе на овим балканско-панонским просторима – јуче, данас и сутра – оно опстоји као судбинска одредница. *Проблем* се састоји у томе што је питање у данашњем облику постављено пре најмање два столећа, што је са својом историјом старо скоро читав миленијум, а за све то време одговори који се на њега нуде не задовољавају ни Србе ни оне друге – ни раније, ни данас, а по свему судећи тако ће бити и убудуће. Проблем је тако велики и зато што није јасно у којој мери га увећава и отежава само питање, с обзиром на његову суштинску интенцију или на начин на који се српско питање поставља. С овим другим је у тесној вези просторно-временски оквир његове актуализације, али и квалитет актера који у појединим и историјски понављаним ситуацијама преузимају улогу главних протагониста – било да пресудно артикулишу само српско питање, било да на њега траже (или нуде) некакав одговор – у сфери духовној и теоријској или на пољу друштвеном и историјском.

Синтагмом *феноменологија српске идеје* означава се покушај да се рационално појми, логиком критичког историјског ума, најдубља духовна суштина српства као историјског и друштвеног субјективитета у објективном свету сличних ентитета и успостављеном поретку њихових међусобних односа – у прошлости, садашњости и будућности. То би требало да буде понирање у скривене дубине духовних кодова колективног идентитета, испредање „Аријаднине нити” у историјским лавиринтима, али и духовно проветравање националне самосвести која се отреса од својих и туђих предрасуда и од идеолошких сновиђења. То је и буђење моралног бића српског духа у временима и приликама када бистар ум и честита душа (п)остају једини ослонац посрнулог народа који се поново усправља – пред собом и пред другима. У извесном смислу, то би могло да буде и својеврсно упознавање самог себе, као етно-психолошког и психо-социјалног колективитета и индивидуалитета. И то не само упо-

знавање своје боље стране, него пре свега оне лошије – која се Србима данас (као и јуче) тако грдно свети, а и убудуће прети.

Једна од најјучљивијих црта савремености – људске, националне и друштвене – јесте њена *историјаносиј*. Оно што нам се догађа данас – као појединцима, као народу и као држави – толико је слично ономе што нам се раније догађало, да је немогуће негирати претпоставку о постојању неке скривене правилности и дубље условљености свеколиког историјског збивања. У вези с овим понављањем појављују се бар два различита, али међусобно повезана питања. Једно је питање да ли се и како може практично утицати на ток историјског збивања, тако да се непожељна *повесиј* (прошла стварност) не понавља у садашњости и будућности? Друго је питање да ли је уопште могућа и под којим филозофским, логичко-епистемолошким, социјално-психолошким и друштвено практичним предусловима се може обликовати *рационална историјска самосвесиј* као *историја* и као *теорија повесији*, као рационално сазнање (грч. *ἐπιστήμη*) о ономе што траје од прошлости, преко садашњости до будућности?

Да ли се само Србима, само данас и само овде понавља прошлост и прекрива њихову садашњост и будућност? Да ли је изузетак или правило то што српска садашњост само преко прошлости стиже до будућности? Да ли је прошлост дефинитивно дата, а будућност неизоставно задата или свака садашњост према својим потребама, вредностима и интересима *интерпретира* прошлост и *пројектује* будућност? Да ли као појединци и као народ смемо себи да дозволимо такву неодговорност да *други нама* интерпретирају *нашу* прошлост? Неће ли нам тиме други одредити не само прошлост него и нашу садашњост и будућност? Коначно, да ли ће то онда бити *наша* (слободно изабрана и самостално стварана) стварност или *иуђа* (наметнута силом или преваром)?

Одговори на ова и слична питања су различити. У епистемолошкој равни ови одговори конституишу различите теорије у филозофији историје и феноменологији историјске свести. У онтолошкој равни практичног историјског збивања с различитим теоријским одговорима, више или мање посредно, повезани су и различити појединачни и групни ставови, различите телеологије политичког и друштвеног деловања и њихова етичка вредност. Историјска свест, као рационално сазнање о ономе што траје од прошлости, преко садашњости до будућности, јавља се у систематском и синтетичком облику као *филозофија историје*, а у аналитичком и методолошки поузданијем виду као *историографија*. То су две комплементарне духовне дисциплине које су не само међусобно повезане него су у многоструким везама са свим другим духовним творевинама – с митологијом, уметношћу, идеологијом, са здраворазумском перцепцијом, социјално-психолошким и културним обрасцима. Историјска свест није само рационална, па ни претежно рационална. Она није само објективна и истинита, па ни претежно објективна и истинита. Оно што може да се објективно прикаже и истинито објасни, заједно са свим другим елементима историјске самосвести који су практично делотворни, под-

леже још и етичком вредновању према универзалном критеријуму категоричког императива.

Свако друштво у сваком времену има себи примерену историјску свест. Ипак, људи као појединци и као организовани колективи стално настоје да унапреде своју историјску свест, разграђујући је, обогаћујући је и чинећи је тачнијом, дубљом и истинитијом, за себе кориснијом и у том смислу рационалнијом. Агнеш Хелер сматра да су људске представе (схеме) о историјским процесима утолико рационалне уколико „обезбеђују миран процес репродукције за појединца и заједницу” [Хелер 1984: 32].

Она уочава шест ступњева историјске свести:

Први је „ступањ нерелефловане општости” у којем се време појављује као „мит о генези племена”. Међутим, слика времена и простора није концептуализована: не разликују се прошлост, садашњост и будућност, „овде” и „тамо”; све је „сада” и „овде” [Хелер 1984: 29–32].

Други је ступањ „свест о општости релефловане у посебности” кад се јавља и свест о историји. А *свест о историји је свест о њој*, кад се јавља поређење оног јуче с овим данас и доводи у питање систем односа који се дотле сматрао судбински датум [Хелер 1984: 33–38].

Трећи је „ступањ нерелефловане универзалности” кад се појављују универзални митови. То је свест о идеалности кад се реално време и реалан простор претварају у идеално време и идеалан простор путем веровања [Хелер 1984: 39–42].

Четврти је „ступањ свести о општости релефловане у посебности” што је стварно свест о самој историји. Свест о историји (за разлику од свести историје) дозвољава избор наше прошлости. Тако, рецимо, Рим, Атина или Јерусалим постају прошлост не само оних чија су некад садашњост били, него и оних других (Низоземаца, Скандинаваца) који прихватају оно што није припадало њиховом времену и простору и развијају га као своје. Тако се обезбеђује реално продужавање и трајање култура које су раније нестале. Слободан избор прошлости сведочи о слободи и уму (разумену) као основним карактеристикама људске природе [Хелер 1984: 43–48].

Пети је ступањ „свести о светској историји или свест о релефловане општости”. Поново се долази до универзалности која обједињује све људске историје у једну заједничку. Пошто је универзалност релефлована она је *јуралистичка*. То значи да се варијације на исту тему морају рационално супротстављати једна другој. „Месијанска идеја уједињења” може да се темељи на економским интересима, на разуму, на индустрији (техници), на правним установама као „невидљивој руци” неког „будућег савршенства”, али коначног икупљења нема. Ова свест уочава да је „зло неискорењиво из наше природе”. Зато се сопствена слика прошлости и будућности мора бранити и проверавати наспрам слике других. Време универзалне историје јесте *идеално време*. Али *реално време*, време садашњости, јесте неискрпан извор аргументације, јер се „будућност доказује садашњошћу” која се мора познавати [Хелер 1984: 49–57].

Шестии је „ступањ конфузије историјске свести” који почиње с Првим светским ратом, а појачава се с холокаустом, Хирошимом, Гулагом, концентрационим логорима по Европи. Светскоисторијска свест са својим теоријским апсолутизмом постала је теоријски проблем и пре трауматичног историјског искуства (што је уочио Вебер /Max Weber/) а нарочито касније (што је истакао Попер /Karl Popper/). „Позитивне” филозофије историје, засноване на науци или новој митологији, показале су се рушилачке у пракси; сва „сад и овде” показала су се као лажна обећања [Хелер 1984: 58–59].

Овај осврт на подстицајне ставове Агнеш Хелер учињен је не због одговора које она нуди, него због питања које она поставља – која се „сад и овде” и код нас постављају. Српска национална идеја се уплела у конфузији историјске свести нашег времена и простора. Њено актуално освешћење могуће је једино ако се искристалишу времену и приликама примерени критеријуми рационалног обликовања историјске самосвести. Они имплицирају неке филозофско-историјске претпоставке, као и одговарајуће теоријско, практично-политичко и етичко становиште. Једна хипотетичка скица полазних ставова могла би да појасни свако од релевантних становишта, да омогући њихово међусобно повезивање и везе с каснијим конкретним разматрањима.

Основна сврха историјске свести јесте *самосазнавање* човека, народа и друштва. Пошто се не може знати шта се све може учинити, док се не покуша, упознавање ранијих човекових покушаја (и погрешака) то омогућује. Ко не упозна своју прошлост обично бива принуђен да је понови, као и сваки други неиспуњен задатак. У том смислу историја и игра познату улогу „учитељице живота” – коју је посебно истакао Хердер и коју нико није озбиљније оспорио [Колингвуд 1986: 16].

Историјска свест представља садашњу интерпретацију прошлости због будућности. У рационалној научној (историографској) и филозофској интерпретацији прошлости подразумева се да су историјске чињенице (историјска евиденција) тачно утврђене, према методолошком императиву Леополда фон Ранкеа (Leopold von Ranke): „само показати како је заправо било”. Међутим, истинитост интерпретације чињеница у историји не утврђује се на исти начин као у математичким и природним наукама [Колингвуд 1986: 9–10].

Историја је друштвена и духовна наука у којој интерпретација чињеница увек зависи од *контекста значења* у којем се сазнају и тумаче дотичне историјске чињенице. Тако, заправо, у сваком времену, прилагођена његовим потребама и вредностима настаје својеврсна „изградња историјског света у духовним наукама”, како то разумева Вилхем Дилтај (Wilhelm Dilthey), надовезујући се на Винделбанда (Wilhelm Windelband) и Рикерта (Heinrich Rickert) [Дилтај 1980: 129 и даље].

Пошто свако време и сваки субјект, полазећи од себе, увек изнова интерпретира прошлост, *илурализам интерпретација и значења* у историји правило је а не изузетак. У рационалном дискурсу нужен степен „објективности” постиже се у сазнајном погледу посредством *критичке*

теорије која сучељава конкурентске позиције у тумачењу историјске стварности. С обзиром на то да је конкретна историјска свест увек израз неког интереса за неки конкретан облик друштвеног живота, у друштвеној пракси се јавља (и разрешава) проблем односа носилаца конкурентских интереса и сазнања.

Иако је тај однос увек конкурентски, он не мора да буде и антагонистички. Не само да је пожељна, него је у повољним приликама и могућа, комуникација конкурентских интереса и сазнања која има веће изгледе уколико се рационално институционализује као својеврстан тип савременог дијалога различитих аргумената и облик „комуникативног деловања”.

Полазећи од наведених претпоставки може се констатовати да је и са сазнајног и с практично-политичког становишта легитимно то што су, због *садашњих (не)прилика*, српско друштво и држава, српски народ и његова култура нужно упућени на ново интензивно и критичко преиспитивање своје прошлости (и њеног ранијег тумачења), ради своје садашњости и будућности. Постојећа збрка у његовој историјској самосвести довела је српски народ у данашње неприлике, а њено даље одржавање и нове недоумице које се јављају, само продужавају и отежавају једно иначе тешко и неповољно друштвено стање.

Окретање себи, поради себе, не мора и не треба да иде на штету других, нити на уштрб историјске истине. Али ни нечија туђа интерпретација српске прошлости, због нечијих садашњих и будућних интереса не сме имати монопол, већ озбиљну конкуренцију.² С практично-етичког становишта и због онтолошког приоритета живота над његовим тумачењем, никаква „истина” о неком народу, која је увек некакав израз нечијег интереса, не може да буде „теоријска” основа за његово „историјско” кажњавање. Још је трагичније ако таквој сврси служи лаж, а не истина.³ А управо то се данас Србима дешава и зато је одбијање такве садашње „теоријске” интерпретације српске прошлости и супротстављање таквој „историјској” пресуди српском народу, не само главно сазнајно него и основно животно питање које пада у задатак српској интелигенцији.

Феноменологија српске идеје је стога својеврсна историјско-теоријско саморефлексија која разликује *методологију друштвеног истражи-*

² Индикативно је настојање данашњих „господара света” да нашој деци намећу њихове уџбенике наше историје. Они тачно знају да за тотално овладавање нашим садашњим и будућим животима морају према томе (што значи према својим интересима) прилагодити и нашу прошлост. Ако постигну да ми о себи не знамо то што они знају, тада ће њихова контрола над нама постати тотална. Њихов „меки” (демократистички) тоталитаризам је у том погледу опаснији од било којег ранијег тоталитаризма. Зато што је перфиднији и лицемернији, отпор таквом („либералистичком”) тоталитаризму је много тежи и безизгледнији. За отпор старом тоталитаризму требало је бити „лудо храбар”. Новом тоталитаризму могу се успешно супротставити само они који изграде сопствену унутарњу, духовну и мудру храброст да не пристану да „мисле” туђом главом све док имају своју.

³ Није морално угрожавати другога ни с истином, грубо изнетом и увредљиво саопштенном. Тада се нападнути обично брани свим средствима, па и лажима – јер принуђен је да се како-тако брани. Лаж не задобија морално оправдање ако настаје у нужној одбрани, али поприма обележје најтежег интелектуалног злочина кад служи нападу на друге.

вања од онтологије друштвеног деловања, а и једну и другу од аксиологије (еџике) људског живљења – и поред њихове неоспорне узајамне повезаности. Деловати се може и мора и онда кад се не зна, кад се не зна тачно, кад се не зна правовремено, кад се не жели или не може знати истина о туђем или сопственом, прошлом или садашњем деловању. Кад су недовољни, неповољни или кад сасвим откажу рационални механизми регулације односа, отвара се широко поље за деловање оних других, искомских и дубљих, често ирационалних чинилаца преживљавања. Парадоксално је то што су у питању исти они чиниоци који у нормалним приликама највише угрожавају рационално успостављене односе у људском свету и који најопасније могу да угрозе сам тај свет, али у поремећеним односима остају једини практично могући облик реакције, без обзира на то колико су они, као такви какви су реално, (не)рационални или (не)морални.

У доба „збркане историјске свести” Агнеш Хелер учача три алтернативна теоријска предлога за одговор на такву ситуацију. Прво је *йраџ-матична свесџ о йосебносџи*. Друго је сасвим супротно, *йрезирање йраџ-матичке йосебносџи*, истицање неминовне и опште катастрофе и пожуривање у провалију („Гранд хотел Провалија”). Треће је *радикализација зла*, прихватањем и применом онога што нам се намеће, као у својеврсној „душевној болници”. Да не бисмо били смрвљени, ако нас маргинализују морамо да негујемо своју маргиналност. Ако закаже рационална инструменталност морамо се препустити ирационалном сањарењу и бацити се у провалију тајних митова, религије, култова, мистичних контемплација. Ако нас сматрају „болесним” и „лудим” морамо се борити да се болест и лудило сматрају „правом револуцијом”. Ако нас оптужују за „злочине” морамо почети убијати, да бисмо се ослободили кривице онако како је то учинио Раскољников у сличној ситуацији [Хелер 1984: 61–64].

Ова типологија могућих одговора подстицајна је за размишљање о најрационалнијим облицима перцепције историјске ситуације у којој се српски народ данас налази и могућим путевима њеног мисаоног разумевања и практичног превладавања. Савремена историјска свест код Срба је збркана и стога што се у њој спонтано јављају сви наведени (и још неки други) типови „одговора на ситуацију”, у комбинацији која је далеко од оптималне.

• У првом реду недостаје „прагматична свест о посебности”. Србима би данас добро дошла израженија прагматичност, нека врста историјске себичности малог народа који гледа своја ситна посла и решава своје велике проблеме. Уместо бриге за судбину комунизма, „новог светског поретка”, Европе, словенства, православља и хришћанства уопште (суочених с претњом ислама или нечега другог) рационалнија би брига била око своје државе, своје културе и духовности, своје породице и имовине – у великим и глобалним светским гигањима као датом стицају околности на који мали народи не могу битије да утичу. То би, додуше, било неговање своје маленкости и маргиналности, али на рационалан начин, без добровољног бацања у провалију у коју нас други упорно гурају.

• Катастрофизам о којем говори Агнеш Хелер препознаје се код псеудо-интелектуалаца и малограђана чије опште „кукумавчење” постаје заразно и опасно за друге док је за њих саме „духовна храна”. Они су навикнути да олако живе и да иду линијом мањег отпора. Под притиском стварних проблема, од којих би да побегну, спремни су на „херојску издају” народа и државе, бирајући страну која је јача. За своје „заслуге” они очекују, као награду, место у Нојевом ковчегу којим ће се баш они избавити из опште националне катастрофе. Парадоксално је да они који су сами стварно најмање угрожени исказују највећу „бојазан” за општу судбину, галамећи на све стране. А уистину, стало им је само до ситних личних интереса. Код једних то је израз социјалног, код других личног карактера, а код трећих помодна и срачуната поза с којом се може добро проћи и профитирати у евентуалној општој несрећи.

• „Радикализација зла” је одговор на које су Срби стицајем прилика принуђени. Овај тип реакције помаже да се боље схвати да актуелно „српско лудило” и „српско зло” – које је индуковано спољним притисцима, које потенцира антисрпска пропаганда, а домаћим српским катастрофичарима без духа (и душе) служи као свакодневна духовна храна – није никакав „српски специјалитет”. Сваки народ, кад се нађе у сличној ситуацији, склон је да се понаша на сличан начин. Ово се не односи само на Србе, ни само на „Балканце”, ни само на мале и маргиналне. Историја 20. века показала је да слично лудило може да овлада и већим и развијенијим народима. Разлика је само у томе што оно увек носи више опасности по друге, јер лудило великих увек је веће и разорније од оног које захвата мале народе. Мали су обично у стању да униште сами себе, а велики су опасни и за друге.

Колико се данас могу сагледати димензије (ширина, дубина и карактер) „српског лудила” и „српског зла” које је индуковано у времену распада југословенске државе и свакојаким притисака на српски народ, још је отворено питање.⁴ Теоријски и хипотетички гледано, српски одговор на актуалне историјске изазове није био довољно рационалан и због тога што Срби нису умели да се сачувају од замки које су им спреmlене. Они нису умели да се сачувају од вируса туђег лудила и туђег зла који им је перфидно „упелцован” уз очекивање реакције. Одговарали су на провокације, мислећи само да на зло одговарају „истом мером”. А пренебрегавали су срамне, али институционализоване, двоструке критеријуме којима се процењује њихово реаговање, за разлику од провокација српских противника. Тако је тзв. иста мера српских реакција, пропуштена кроз искривљену призму двоструких мерила, у својеврсном кривом огледалу модерног медијско-пропагандног бешчашћа, олакшавала стварање и ширење монструозне слике о целом српском народу.

Поред свих антисрпских пропагандних подметања, многи Срби су и сами мазохистички ускакали у „ископану јаму”, уживљавали се у уло-

⁴ Тада када је ово написано, то је изгледало као „отворено питање”. Данас више није с истим изгледима отворено, али оно није ни дефинитивно затворено.

гу „црног ђавола”, примитивно се хвалисали оним што јесу и што нису учинили. Њихови перфиднији противници, такође примитивни али лукавији и лицемернији, своје злочине су умели не само да прикрију, него и да их Србима припишу. Срби им нимало нису отежавали такве обмане, већ су им својим примитивним нарцизмом прибављали тако потребну а недостајућу уверљивост. Ова црта српског националног карактера, израз је својеврсне историјске незрелости. Она је могла да буде по Србе још кобнија него што је била, мада је и овог пута њена цена неизмерно скупо плаћена.⁵ Кад би се бар том ценом она искоренила, а кривица окајала?

Уместо да се рационално и промишљено смисли и спроводи свој национални план, често је реаговано ирационално, инстинктивно и спонтано – онако како је противник очекивао. Тако се није могао отежати, одложити за бољу прилику и коначно осујетити туђи план, већ се у њега на парадоксалан начин „уклапало”. Наравно, нису се сви и увек овако понашали и то је по Србе, ипак, била „срећа у несрећи”, кап мудрости у мору безумља, која је помрсила многе рачуне и покварила неке важне планове српских противника.

Овај аспект односа Срба с другима поједностављено се и зато погрешно интерпретира према моделу „теорије историјске завере”. Или се, још погрешније и веома тенденциозно, завера (или „завера”) против Срба исмејава као још једна њихова колективна параноја. „Теорија завере” је недовољна да се њом објасни све оно што се Србима данас дешава, јер се многе унутарње (а битне) чињенице у њу не уклапају. Али неке друге, исто тако битне и готово неспорне историјске и актуалне чињенице, сасвим су сагласне с основним значењем термина „завера” којим се обично означава тајни план против некога који се у одређеном тренутку на одређени начин активира.

Друго је и унутарсрпско питање то што Срби немају морално право да се љуте на своје противнике због „антисрпске завере”. Планови за растурање Југославије и за поделу Србије никад нису били само тајни. Они су Србима упорно и континуирано подметани „под нос”, на разне начине и с различитих страна. Ти „заверенички планови” су и уз српску помоћ и одлучујућу потпору, више од пола већ били остварени, кад су их Срби као целина, прекасно и у зао час јасно сагледали. Српска љутња на „антисрпске заверенике” зато и јесте тако „лична” и тако ирационална. То је љутња на самог себе која се преноси на другог, који није невин, али није ни једини кривац за оно за шта се оптужује. Заиста је нерационално љутити се на Хрвате, Шиптаре, Словенце, Муслимане, Немце, Турке и сличне, што су имали своје посебне или заједничке планове против Срба. А кад их нису имали? Срби су морали много пре да се запитају (и забрину) – а нису.⁶

⁵ Данас, 16 година после, много је очигледније колико је та цена стварно велика и уистину кобна.

⁶ Разни планови, сценарији рушења Југославије, нису само објављивани у инострану и емигрантској штампи, него су преношени и у домаћим публикацијама. Упоредити: [Мило Бошковић 1993].

Таква љутња је најтипичнији показатељ помућене српске историјске свести у нашем времену и опомена да је и у историји „лакше спречити него лечити”. Историјске грешке се најскупље плаћају, а рационална историјска самосвест има задатак да спречава грешке и умањује цену историјског опстајања.

Ова и неке друге традиционално самодеструктивне црте српске историјске свести понекад су здружено деловале, али су понекад наилазиле и на унутарње препреке других, такође традиционалних, али историјски вреднијих српских особина. Без историјских врлина ниједан народ не може опстати, али његове мане повећавају цену његовог опстајања. Срби ни у том погледу нису никакав изузетак у односу на друге, а нарочито у односу на оне с којима историјски деле и зло и добро. Ипак, пропуштена је прилика да се, пре него што се зло издешавало, себи и другима јасније предочи да се рушењем заједничког дома не може доћи ни до чега доброг ни за кога. И то на свој начин сведочи о незрелости историјске свести код свих актера југословенске трагедије. Докле год се поуке прошлости не буду уважавале, прошлост ће нам се понављати.⁷

Свако време, па и данашње, намеће неке опште идеје које обузимају људе и народе. Таква је идеја индивидуалних људских права и мондијалистичка идеја о уређивању „света без граница” као целине у коју се утапају посебни народи и државе. САД, Немачка, Француска, Енглеска и њихови сателити медијском агресијом и гебелсовском пропагандом стварају нови легитимистички политички образац за отворени политички и економски притисак и за евентуалне војне интервенције у источноевропским и другим раније социјалистичким друштвима, независно од било којих норми међународног права.

На позорници светске историје при крају 20. века и даље је главни чинилац монструозна, и технички софистицирана сила (економска, политичка и војна). Перфидна камуфлажа „бригом за људска права”, која се не бране него се с њима напада, треба да прикрије стварне интересе великих и јаких држава. Људска права су згодан изговор и лепа парола исписана на новим борбеним заставама нових крсташких похода Запада на Исток. Суштина тих похода је иста као и пре. Као што старим крсташима није било стало до „Христовог гроба” тако и овим новима није особито стало до демократије и људских права. Правила економских, политичких и војних игара су остала иста. Она су данас само лукавије камуфлирана и делују подмукло, али њихово дејство је исто иако средства изгледају мање брутална. Промењена је само реторика, да се њом заварају неопрезни, преваре лаковерни и злоупотребе наивни. Али, олако постизање циљева развија болесне апетите који могу да буду опасни и по велике који су се „провалили” и прелазе сваку меру у својој природној халапљивости.

⁷ Данас је много очигледније да такве историјске симетрије нема, а по свему судећи неће је бити ни у ближој будућности.

Показало се да самозвани „демократски Запад” није умео да разуме еманципаторски потенцијал слома уистину тоталитарних социјалистичких режима. Понео се сувише лешинарски у деликатном времену које је могло да буде преломно у европској и светској историји, и тако опоменуо неопрезне да се уозбиље кад хрле на Запад преко неразминутих минских поља из времена „хладног рата”. Неискрено душебрижништво нових западних крсташа, псеудохуманистичка галама и арогантно пренебрегавање мукотрпно кристализованих норми међународног права отвара огромну историјску провалију која зјапи на прелазу два миленијума. У том смислу нас Ален Менк (Alein Mine) и упозорава кад каже: „Престанимо да се заварavamo. Одбројавање је почело. Будућност се одиграва пред нашим очима. Ако Западна Немачка изведе своју револуцију до краја, Европа ће се простирати од Атлантика до Урала, што значи да је неће ни бити, и да ће у 21. веку имати улогу коју је имао Балкан у 19. веку.” [Менк 1989: 7].

Што се Балкана тиче, он је већ у „свом елементу”. Немачка је већ започела свој нови *Drang nach Osten*, а Европа може ускоро да се баца у свој „балкански 19. век”. Шта Срби у таквим приликама могу и треба да чине? Свакако не све оно што су досад чинили. Ако буду умели да се прилагоде објективним околностима морали би да се понашају и да делују знатно паметније (и лукавије) него што су то икад досад чинили. Само ако то науче (а у току су сурове лекције) и ако буду умели ваљано да примене свој нови наук, деловаће сагласно „духу времена” с краја 20. и с почетка 21. века. Па шта буде биће, а ко преживи видеће. Остаје нада да ће свако добити оно што сам заслужи, која је људима и народима данас потребна, иако сутра може бити изневерена. Филозофија историје није у стању да даје конкретне прогнозе, а тако нешто нису у стању ни савремене научне теорије: ни најсложенија теорија игара, нити оперативна системска теорија – ни сама ни у комбинацији с другима.

Зато се у јавности поново слушају видовњаци, као у „стара добра времена”. Разлика је данас, изгледа, понајвише у телевизији која је постала најзначајнији фактор измењене друштвене и историјске свести нашег времена. Посредством телевизије глобалне „велике илузије” постају интимне „велике илузије” – масовно и униформно. А видовњаци, од локалних сеоских гледника, у данашњем „глобалном селу” постају националне институције.⁸

Већ се показује, а вероватно ће ускоро бити још јасније, да ни у структури историјске стварности нити у садржајима историјске свести нема тако много „новога” колико се чини да га има. А оно што је стварно

⁸ Индикативно је да је чувена бугарска пророчица баба Ванга, већ неколико пута у Бугарској означавана као „личност године”. Није чудно што бугарска нација стрепи кад баба Ванга добије грип, јер су се њена пророчанства показала тачнијим од свих филозофских и научних прогноза о токовима бугарске историје. Из истих разлога код Срба су поново оживели браћа Тарабићи из 19. века, а јављају се и „официјелна” Вава и „опозициони” деда Милоје, да смире стрепњу и подгреју наду пред претећом – ближом и даљом – будућношћу.

ново није толико ново колико изгледа да јесте, нити је „старо” тако старо и дефинитивно прошло, како на први поглед изгледа. Ако се са „новог” скину нове медијско-пропагандне маске и друга помодна козметика, често се суштина оног што се као ново приказује препознаје као стари образац обмањивања лаковерних и покорављања слабијих. А то је старо да старије не може бити. Тако расправа о „старом” и „новом” у свету идеја, али и у „идеји света”, постаје теоријски и практично-политички беспредметна, а има смисла само ако се онтологизује и сведе на расправу о ономе што јесте (и делује) и о ономе што није (и не делује). А националне идеје уопште, па и српска национална идеја, итекако су делотворне и данас, што значи да јесу и да ће још бити важан чинилац наше људске и друштвене историје. То да ће *бићи и убудуће* изведено је из поимања историје као јединства прошлости, садашњости и будућности *ијава које дуго трајају*.

На „инерцији дугог трајања” друштвених структура инсистирају истраживачи историје окупљени око француског часописа *Анали*. Један од најзначајнијих „аналиста” Фернан Бродел (Fernand Braudel), наглашава како „појаве дугог трајања” не могу изазивати ситни узроци. А крупни узроци не делују увек равномерно, континуирано и једносмерно, него пулсирају кроз „плиме” и „осеке”. „Плима започиње, јер ју је претходна осека тако речи припремила и довела до ступња потребе...” Бродел говори и о „ветровима историје” којима се „придружују интелигентни политичари”. [Бродел 1992: 252–253]. Неинтелигентност (у историјском смислу) српских политичара огледала се у томе што су они пречесто усмеравали српско друштво „уз ветар” – који је обично цепао његова једра, бацао га уназад или у страну, заустављао или успоравао у развоју.

На нивоу „догађајне” историје садашњост (или савременост) је само трен у којем се прошлост преименује (или преобраћа) у будућност. Трајање имају само прошлост и будућност, које су зато једино и релевантне с историјског становишта. Историјски је парадокс то што у историји постоје само прошлост и будућност, а у практичном животу само садашњост. Међусобни однос различитих времена, начин како она једно на друго утичу и како се стварно преобраћају јесте највећа тајна за оне који историју проучавају и највећи изазов за оне који је практично прожимају.

Садашњост је, у категоријама „историје дугог трајања” ознака за целу савремену епоху у којој су успостављене главне друштвене структуре које данас функционишу. Таква „садашњост” је, са становишта „догађајне историје”, препуна актуалних и прошлих догађаја који су међусобно најнепосредније повезани и међу којима је уочљив континуитет. Они који прошлост проучавају, ретко кад успевају да истинито објасне и смисаоно протумаче из прошлости оно чији делић макар нису и сами на неки начин доживели у садашњости свога кратког људског века. Кад не би било континуитета појава у историји, кад оне не би нешто дуже трајале, ни њихово поимање (знање о њима и разумевање) не само што би било бескорисно и бесмислено него би било и немогуће.

С друге стране, они који историју не промишљају већ је само практично проживљавају, осуђени су на садашњост и њену непосредност. Оно што им се данас догађа није посредовано рационалним и истинитим увидом ни у прошлост ни у будућност – па самим тим, ни у садашњост која им се чини фаталном. Њих по правилу *прошлости ситално сусишје, а будућности им увек измиче*. То им се дешава и зато што су прихватили став који је лажан и који увек неком другом одговара – да је прошлост дефинитивно прошла и да им будућност неумитно долази. Обмана је потпуна и трагична поготово онда када се прихвати манихејска вредносна оптика по којој је тако виђена прошлост „лоша и мрачна”, а замишљена будућност „добра и светла”. Кад се историја одигра сасвим супротно од ових очекивања, наступају прави шокови који изазивају опасне празнине и збрку у историјској свести и тако потенцијалне актере (субјекте) преобраћају у објект историјског збивања.

Неспорно је да је и за нас практично најрелевантније оно што нам се као појединцима, као народу и као друштву дешава данас и што би нам се могло дешавати у непосредној будућности. Али, исто тако би морало да буде теоријски неспорно, да је без истинитог увида у прошлост немогуће рационално објашњавање и смисаоно тумачење онога што нам се данас дешава и било какво предвиђање онога што би нам се у будућности могло дешавати. Пошто предвиђање будућности није практично ирелевантно, а само није могуће без објашњења прошлости, то ни објашњавање прошлости није без икаквог практичног значаја. То значи да је прошлост и теоријски и практично релевантна, што прибавља свеколики легитимитет историјским разматрањима актуалних друштвених проблема.

Историјски приступ је нарочито погодан и незаобилазан у објашњењу и разумевању појава које дуго трају. Али и кад се нешто у таквим појавама мења и то се најбоље може објаснити у историјској равни. Идеја српства траје колико и српски народ, а њене мене чине духовно језгро српске историје. Зато се и српској идеји мора приступити историјски, да би се разумело како се она појавила, обликовала и садржајно преображавала у времену које се означава као историја српског народа. У тој историји много се шта дешавало, али је у традицију претворено само оно из прошлости што је, овако или онако, могло да послужи садашњости и будућности. У тешким временима за један народ, каква су ова времена за Србе, на свим странама се траже духовни подстицаји за овладавање садашњим и будућим проблемима. Сопствена позитивна традиција је прво, најважније и једино непресушно врело континуираног историјског деловања сваког, па и српског народа.

Међутим, правовремено и истинито препознавање и практично активирање позитивне традиције, зависи од квалитета свих друштвених актера, а нарочито од способности интелектуалне и политичке елите и начина на који је неко конкретно друштво структурисано и организовано с обзиром на изазове с којима се суочава у релевантном времену и простору. Зато је методолошки оптимално да се феноменологија српске идеје симултано и наизменично креће, поред историјског још и на *сиркуијурно-*

-аналитичком плану. У том смислу истичу се нека незаобилазна питања на која ваља потражити што је могуће истинитије одговоре.⁹

1. Питање о *духовном језџу* српске идеје грана се на питања о улози светосавља, косовске митологије и националне слободарске традиције у историјском обликовању српске националне свести и о њиховој улози у развијању модерног српског културног идентитета.
2. Питање о стварању и организовању (политичком и правном) *српске државе*, повезано је са свим претходним питањима, а односи се пре свега на преображај старе српске идеје у модерну националну идеологију, као и на новија настојања да се избори и очува национална слобода и српски државни суверенитет у датим геополитичким околностима.
3. Питање о структури и организацији *глобалног српског друштва* – као традиционално-сељачког, грађанског, социјалистичког и пост-социјалистичког – грана се на више других важних питања: о актерима и моделима модернизације, о старим и новим српским елитама; о улози ратова и револуција и њиховим друштвеним узроцима и последицама; о српским стратешким развојним приоритетима (па и о „стратешким партнерима”); о структурним ограничењима, системско-функционалним блокадама и реалним развојним алтернативама; о постојећим и алтернативним спољним (геополитичким) оријентацијама и неопходним унутарњим реформама.

Сва наведена и још многа друга проблемска подручја представљају „радно место” српске идеје. Њена социјална феноменологија не само што мисаоно и критички рефлектује назначена историјска, теоријска, методолошка и етичка питања него стално отвара нова. Парадоксално је што се, притом, социјално-феноменолошким мисаоним поступком отвара много више нових питања него што се њиме затварају нека стара (ако се уопште било које од њих дефинитивно затвара?). То је мисаона парадигма која не трпи лењо мишљење и његову аналитичку површност, историјски мамурлук, друштвену неодговорност и етичку тупост. Српска идеја је данас, заједно са целином српског друштва, егзистенцијално веома угрожена, понајвише због такве наше мисаоне лењости, националног мамурлука, социјалне неодговорности и етичке неосетљивости. У питању, дакле, није само идеја – него смо сви ми у питању.

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, Мило. *Србофобије и српске фобије*. Нови Сад: Славија, 1993. Бродел, Фернан. *Сисии о исјорији*. Београд: СКЗ, 1992.
 Дилтај, Вилхелм. *Заснивање духовних наука*. Београд: Просвета, 1980.
 Колингвуд, Робин Џ. *Идеја историје*. Сарајево – Загреб: Свјетлост – Глобус, 1986.

⁹ Нека од наведених питања хипотетички су разматрана у широј верзији рукописа *Феноменологија српске идеје*. Уколико се отвори расправа о њима у наредним бројевима *Зборника Майице српске за друштвене науке* аутор овог чланка ће се у њу свакако укључити.

- Минк, Ален. *Велика илузија*. Београд: Радионица СИЦ, 1989.
- Митровић, Милован М. Социологија и историјска самосвест, *Зборник Филозофског факултета у Новом Саду*, 1990, с. 83–94.
- Митровић, Милован М. Српско друштво на раскршћу, *Летопис Мајнице српске*. год. 168, књ. 449, 1992, св. 3, с. 403–420.
- Митровић, Милован М. Распад југословенског друштва и социологија. Прилог феноменологији наших ирационалности, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, бр. 94, 1993, с. 167–181.
- Митровић, Милован М. Социологија и данашње српско друштво. Прилог социолошкој и друштвеној самосвести, *Социолошки преглед*, 1993, бр. 1–4, с. 75–87. Митровић, Милован М. Распад државе и рат у Југославији. Покушај социолошког објашњења, *Социолошки преглед*, 1994, бр. 2, с. 189–203.
- Митровић, Милован М. Српски интелектуалци и рат у Југославији, *Летопис Мајнице српске*, 170, књ. 453, 1994, св. 6, с. 815–827.
- Митровић, Милован М. Светосавска етика и дух модернизма. Упоредни оглед о темама српске духовности, *Зборник: Симпозијум „Сеоки дани Срејена Вукосављевића”*, Пријепоље, 1994.
- Митровић, Милован М. Мит и нације – сада и овде. Реферат на Трећем међународном интермедијалном симпозијуму на тему „Мит” у Новом Саду, *Зборник Филозофског факултета у Новом Саду*, 1994, с. 251–267.
- Митровић, Милован М. Метатеоријски контекст актуелне српске друштвене и политичке мисли, *Српска ђолићичка мисао*, 1994, бр. 1–4, с. 31–45.
- Митровић, Милован М. Религијске матрице наших моралности. Реферат саопштен на међународном научном скупу „Моралност и друштвена криза” у организацији Института за педагошка истраживања, Београд, *Зборник Моралности и криза*, Београд, 1995, с. 356–370.
- Митровић, Милован М. Један пледоаје за феноменолошки приступ у социологији, *Социолошки преглед*, 1995, бр. 3, с. 327–343.
- Митровић, Милован М. Између историјског слепила и интелектуалног бешчашћа, *Српска ђолићичка мисао*, 1995, бр. 2–3, с. 293–320.
- Митровић, Милован М. Феноменологија нашег простора и српска идеја данас, *Зборник Филозофија као дијагноза времена*, Београд / Сремски Карловци: Филозофско друштво Србије: 1996, с. 119–144.
- Митровић, Милован М. Проблеми српске социологије. Прилог социјалној феноменологији српске идеје, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке*, 1996, бр. 100, с. 223–238.
- Протић, Милан Ст. *Усјон и ѓад српске идеје*. Београд: Балканолошки институт САНУ, 1994.
- Хабермас, Јирген. *Сазнање и унијерес*. Београд: Нолит, 1975.
- Habermas, Jiirgen. *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band I–II. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1981.
- Хелер, Агнес. *Теорија историје*. Београд: Рад, 1984.

THE SERBIAN IDEA IN AN ERA OF CONFUSED HISTORICAL CONSCIOUSNESS

by

Milovan M. Mitrović

SUMMARY: This paper, represents a hypothetical consideration of the phenomenology of the Serbian national idea, within the traumatic circumstances of the breakup of the Yugoslav state at the end of the 20th century, when the Serbian national issue was reopened in an exceptionally unfavorable geopolitical context for the Serbian people.

The author specifically analyzes the ideological and political factors behind the Serbian confusion withki the theoretical framework of Agnes Heller's critical interpretation of history, which speaks of the "confusion of historical consciousness" that began with World War I and was magnified by the Holocaust, Hiroshima, the Gulag and the European concentration camps. The author of this article adds the great powers' Balkan interventions during the world wars to their dishonorable historical legacy, ending with their role in the creation and the breakup of Yugoslavia, at the expense of the Serbian people.

The conclusion contains an appeal for a more rational national self-consciousness, founded in positive Serbian tradition and real insights into the social conditions that determine the processes in today's Serbian society and its environment.

KEY WORDS: the Serbian idea, historical self-consciousness, national self-consciousness, Serbian society

Гордана Блажојевић

ИНТЕРНЕТ У САВРЕМЕНИМ ЕТНОЛОШКИМ И АНТРОПОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

САЖЕТАК: У центру пажње овог рада су начини употребе савремених интернет технологија у етнологским и антрополошким истраживањима. Већина истраживача користи Интернет за претраживање података и комуникацију. Међутим, путем Интернета је могуће истраживати тзв. виртуелне заједнице. Осим тога, Интернет може да се користи и за успостављање контакта са испитаницима на даљину и за прикупљање података уз помоћ методе анкете (путем електронске поште и интервјуа – уз помоћ камере и скајпа). Разматрају се предности и мане истраживања путем Интернета у односу на досадашњи класичан начин истраживања.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: интернет технологије, сајбер култура, виртуелна етнографија, етнографија Интернета, антропологија Интернета

У овом раду се разматрају могућности употребе савремених технологија у етнологским и антрополошким проучавањима. Комуникација људи преко Интернет мреже започела је у развијеним земљама деведесетих година 20. века [Ђорђевић 2005: 263]. Тим Бернерс-Ли (Tim Berners-Lee) је комбиновањем различитих техника усавршио оно што је данас познато као *World Wide Web* (www, у даљем тексту скраћено веб), систем који омогућава хипермедијално повезивање, прегледање и сортирање информација добијених преко рачунара повезаних телефонском мрежом. Веб је стекао популарност захваљујући мултимедији тј. особини да лако интегрише и приказује све типове података (текст, слика, видео, аудио) [Ristić 2008: 29].

Друштво за информатику Србије је основано 1973. године [Marković 2003]. Градња Интернет инфраструктуре унутар Југославије започета је 1992. године на основу пројекта Министарства за науку и технологију. Тада су дефинисана тела, изглед, услуге и задаци Интернета. Планом је било предвиђено да влада оформи агенцију за управљање Интернетом. Прве интернет адресе у Србији добијене су 1989. године у оквиру пројекта Систем научних и технолошких информација Југославије (СНТИ).

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту 177027: *Мултиетницијет, мултикултурализам, миграције – савремени процеси*, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Међутим, рат и друштвено-економска криза на подручју бивше Југославије знатно су успорили развој Интернета. После увођења Интернета на српско тржиште средином 1996. године, број корисника је растао уз просечну годишњу стопу од 150%. Највећи број корисника Интернета је у Београду. Више од 600.000 користи Интернет од чега су 60% мушкарци, а 40% жене. Највећи број корисника је у просеку 25 година стар. Корисници Интернета више нису само високообразовани урбани грађани који говоре енглески језик, већ у све већој мери просечни становници Србије [Ristić 2008: 33].

Када говоримо о употреби Интернета потребно је поменути да део популације, како на глобалном нивоу тако и у Србији, испољава специфичну врсту везаности за Интернет која се карактерише као *зависност од Интернета*. О овој теми се доста расправља у научним круговима и медијима [Lažetić 2006]. Зависност од Интернета (Internet addiction disorder, скраћено IAD) је први пут описао амерички психијатар Иван Голдберг 1995. године. Овај феномен је познат и као патолошка употреба Интернета (Pathological Internet Usage, скраћено PIU). То је психички поремећај који се манифестује као опсесивна жеља да се време проводи на Интернету. Наиме, особа која се може окарактерисати као зависник зарад Интернета занемарује социјалне контакте у свом физичком окружењу (на пример породицу, пријатеље, пословне обавезе и слично), а истовремено чак и кад сама то жели, има тешкоћа да прекине интернет активности [Kastratović 2009]. Аутори углавном разликују четири типа зависности од Интернета: опседнутост сајберсексом (Cybersexual Addiction), виртуелна пријатељства (Cyber-Relational Addiction), играње на мрежи (Net Gaming), презасићеност информацијама (Information Overload). Играње на мрежи обухвата широк спектар категорија: опсесивно мрежно коцкање, играње, куповање или бављење берзама. Неке особе користе мрежне коцкарнице, интерактивне игре, *е-аукције* или *е-берзе*, а то им доноси само губитак великих сума новца и поремећај социјалних односа. Презасићеност информацијама је појава када количина података којима мрежа располаже доведе до патолошког компулсивног понашања окарактерисаног интензивним претраживањем података на Интернету и претрагом *онлајн* база података у циљу скупљања информација и њихове категоризације.²

Зависност од Интернета, међутим, није обухваћена званичном класификацијом психичких поремећаја. Чињеница да постоје зависници од Интернета упућује на закључак да он у њиховом животу има веома битне функције. Један од задатака антропологије Интернета је да одговори на питање које су то функције.

Према подацима добијеним на основу истраживања које су Мирослава Ристић и Марина Цветковић спровеле у августу 2008. године у Београду, Новом Саду и Нишу, млади узраста од 15 до 25 година најмање три пута недељно користе рачунаре, мобилне телефоне и Интернет.

² <http://html0.tripod.com/zoi.htm>

У свом стану чак 82% популације има приступ Интернету, док на послу, школи и факултету приступ има 54% грађана. Интернет се најчешће користи за слање и примање поште (60% испитаника), претраживање информација (58%), преузимање музике (49%), разговор у собама за ћаскање (33%), док само 8% грађана Интернет користи за плаћање. Друштвене, социјалне интернет мреже, на којима се повезују са својим пријатељима користи 31% испитаника [Ристић, Цветковић 2008: 328].

Сајбер (или *кибер*) култура (синоними за овај термин су: *виртуелна култура*, *дигитална култура*, *култура мреже* и сл.) представља мултидисциплинарно поље интересовања. У свету постоје студије сајбер културе (cyberculture studies) као засебна научна грана [Nenić 2004]. Многи аутори се слажу да је приликом проучавања сајбер културе потребно узети у обзир релативност поделе на виртуелно и реално.

Према Шеферу (у књизи *Зашто фикција?*) виртуелност је дефинишуће својство културе. Наиме, уколико нека особа пати због несрећне судбине измишљеног лика из неког романа једнако је у виртуелној реалности као када „победи” у свету неке рачунарске игре. Све менталне представе су виртуелне реалности [Sefer 2001: 8]. У том смислу треба узети у обзир да су тзв. *виртуелне заједнице* за њихове кориснике често реалније од појединих конструисаних заједница из тзв. *стварне реалности*.

ПРЕГЛЕД ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЈА

Интернет или глобална рачунарска мрежа састоји се од низа услуга, поред основног TCP/IP протокола (протокол за контролу преноса) свака од услуга користи свој протокол. Најкоришћеније услуге Интернета су: e-mail, FTP, IRC, TELNET, WWW.

За тему којом се бавимо од посебне важности је електронска пошта (e-mail) и веб. Електронска пошта омогућава пријем и слање мултимедијалних података било ког типа (слике, звучни записи и слично) путем SMTP протокола. Веб је графички хипертекстуални начин коришћења Интернета. Он представља дистрибуирани, мрежни информациони сервис који користи HTTP протокол. Развој веба омогућио је настанак различитих алата као што су: друштвени софтвер, друштвено умрежавање, блог и форум.

Друштвени софтвер (енг. social software) је група алата који омогућавају интензивну комуникацију и интеракцију путем Интернета. Он се разликује од осталих групних алата за сарадњу снажном стимулативном динамиком друштвених односа [Ристић, Цветковић 2008: 329]. Карактеристике друштвеног софтвера када је у питању подршка су: подршка комуникацији међу људима и групама; подршка давању повратне информације; подршка стварању друштвених мрежа [Boyd 2003]. Поред наведеног важно је истаћи да су друштвени софтвери јефтини или бесплатни, једноставни за коришћење и ослањају се на веб као платформу [Ристић, Цветковић 2008: 330]. Фактори који одређују употребу информационих технологија за комуникацију су: учесници (број учесника у

процесу комуникације креће се од два до много хиљада учесника); врста извора и дестинације (извори и одредиште информација могу укључивати људе, датотеке, сензоре итд.); локација (пошиљалац и прималац могу бити на истој или различитим локацијама); време (синхрона и асинхрона комуникација) и медијум (текст, глас, графика, анимација) [Ristić 2008: 31].

Друштвено умрежавање (енг. social networking) је сервис заснован на друштвеном софтверу чија је намена изградња и контрола друштвених мрежа. Сервиси за друштвено умрежавање најчешће омогућавају својим корисницима да сами стварају своје корисничке профиле. Најпопуларнији сервиси за друштвено умрежавање су: *фејсбук* (Facebook), *мајсџејс* (MySpace) и *линдекин* (Lindekin) [Ристић, Цветковић 2008: 329].

Блог или веб блог (енг. blog, web blog) представља мрежни дневник тј. серију садржаја на веб страници, најчешће хронолошки организованих, при чему је најновији садржај на врху странице. Блог може бити у облику часописа, тематски или лични. Организацију и обликовање садржаја реализује софтвер за блог. Блог стварају групе или појединци. *Блогер* (од енг. blogger) је особа која креира (пише, води) блог. Блогери нису хомогена група особа. Циљ је да читаоцима блога пренесу комбинацију јавно доступних информација и властитих размишљања и ставова. *Блоговање* (од енг. blogging) представља акцију креирања (писања, управљања) блогом. Истовремено, блоговање подразумева и одговарање на коментаре на сопственом блогу, као и коментарисање на другим блоговима. Постоји велики број личних и професионалних мотива за блоговање. Један од начина поделе блогера је у односу на тип блога: *љерсонални* (блог на теме личних интереса, које нису у вези с професијом), *љрофесионални* (блог из области једне или више привредних грана и професије, али углавном није директно везан за компанију у којој блогер ради), *комљанијски* (блог који се води ради компанијских циљева). Оно што доприноси снажној друштвеној интеракцији и стварању заједница на мрежи су коментари читаоца тзв. *блогосфера*. Блогови су постали популарни, између осталог, захваљујући паду интереса за масовне медије (пад гледаности националних ТВ мрежа и читаности штампаних медија). Почев од 2004. године блогови се на Западу масовно употребљавају као политичко средство, најчешће као вид политичке кампање и за придобијање гласова „блогерске популације” [Rainer 2009: 147]. Најновији медиј је видеоблог алат који сваком кориснику омогућава да једноставно постави и учита видео материјал. Сервиси који су највише допринели популаризацију видеоблогова су: *јуџуџуб* (YouTube), *мајсџејс* (MySpace) и *џуџл видео* (Google Video) [Ристић, Цветковић 2008: 329]. *БлогОјен* (од енгл. BlogOpen) је годишње регионално окупљање блогера које је настало 2007. године. У склопу овог догађаја традиционално се објављује књига под називом *БлогОједија*, која има за садржај различите блог текстове, одабране на основу конкурса.³

³ <http://www.blogopen.eu/>

Интернет форум је веб апликација за провођење дискусија између његових чланова. Још су познати од називима веб или интернет форуми, дискусионни форуми, дискусионе групе, *bulleting boards*, или једноставно форум. Термин форум може да се односи на целу заједницу или групу са специфичним интересовањем. Поруке у овим форумима су груписане према категоријама, темама или хронолошки. Многи форуми омогућавају нерегистрованим или анонимним посетиоцима читање дискусија, али за активно учествовање потребна је бесплатна регистрација. Регистровани чланови могу да поставе нове теме, одговарају на постојеће и шаљу међусобно приватне поруке. Администратори форума имају могућност да мењају, бришу, померају или да на било који начин модификују сваку појединачну тему на форуму. Модератори имају део ових овлашћења, а зависно од врсте форума зависи и ова структура и привилегије.⁴

ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ЕТНОЛОШКИМ И АНТРОПОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

У Србији су се проблематиком феномена сајбер културе бавили аутори из перспектива различитих научних дисциплина. У српској етнологији и антропологији истраживање виртуелних заједница налази се у самом зачетку. Допринос на овом пољу пружила су истраживања Љиљане Гавриловић [Гавриловић 2004: 181–184, Гавриловић 2004: 9–16], Ивана Ђорђевића [Ђорђевић 2005: 263–275] и Јадранке Ђорђевић [Ђорђевић 2006: 183–194, Ђорђевић 2006: 267–278].

Виртуелна заједница је друштвена мрежа особа које остварују интеракцију преко специфичних медија, потенцијално прелазећи географске и политичке границе ради остваривања заједничких интереса или циљева. У један од свеprisутних типова виртуелне заједнице спада помоћ за друштвено умрежавање, која се састоји од разних *онлајн* друштава [Rheingold 2000].

Према Смиљани Антонијевић, у почетним фазама проучавање сајбер културе се сводило на посматрање виртуелне заједнице и настојање да се утврди да ли она има или нема карактеристике реалне заједнице. Велики методолошки проблем је био што су углавном коришћене квантитативне методе. Показало се да такав метод истраживања не води никуда [Antoniјевић 2003].

Антрополози су као концептуално-методолошки приступ у проучавање сајбер културе унели *виртуелну етнографију*. Виртуелна етнографија означава низ сродних *онлајн* и *офлајн* истраживачких метода које прилагођавају етнографију за истраживање заједница и култура чија се друштвена интеракција остварује преко рачунарске мреже и Интернета. Називи који се користе су: *онлајн* етнографија, виртуелна етнографија, *нетнографија* [Hine 2000].

⁴ <http://www.videojug.com/expertanswer/internet-communities-and-forums-2/what-is-an-internet-forum>

Међутим, уколико се ради о стварном научном истраживању назив *виртуелна етнографија* није адекватан. Наиме, испитивани садржаји и комуникација с испитаницима су реални. Други могући назив је етнографија виртуелног света, али ни овај термин није довољно прецизан јер „виртуелни свет” није ограничен само на Интернет. Сматрам да су најприкладнији називи етнографија Интернета и антропологија Интернета.

Интернет као терен за етнологска и антрополошка истраживања може да се посматра на више нивоа. До релевантних података на Интернету антрополози могу доћи путем веб сајта, веб портала и специјализованих база података. Добијени материјал може се анализирати на нивоу текстуелних, визуелних и звучних садржаја. Интернет можемо да посматрамо и као *терен* и као *средство* за спровођење истраживања. Веома је битна методологија истраживања Интернета. Методолошки приступ антропологије Интернета подразумева одлазак на виртуелни терен, посматрање и анализу конкретних активности на мрежи. Овај класичан етнографски приступ подразумева одлазак на Интернет као терен и интензивну комуникацију са испитаницима. Према резултатима досадашњих истраживања, приликом анализе Интернет феномена неопходно је узети у обзир и њихову физичку позадину (тзв. *бекграунд*), јер се у супротном губи свеукупни контекст. У глобални сајбер простор улазе људи с низом различитих локалних идентитета. На тај начин сајбер заједнице често пресликавају постојеће структуре односа [Wittel 2004: 24; Antonijević 2003].

Један од примера истраживања интеракције *онлајн* и *офлајн* живота представља студија о *Сајберсиџију* [Carter 2004]. Ауторка Дениса Марија Картер је истраживала нову врсту града на Интернету, виртуелни град – *Сајберсиџи*, у коме су свакодневни простори живота и рада продукт технологије. Популација овог града је 14. новембра 2003. износила 1.051.437 грађана из разних делова света (већину, 52% су чинили Американци). *Сајберсиџи* је изграђен по угледу на реалне градове. Према статуту овог виртуелног града, *Сајберсиџи* је слободна, чиста, безбедна заједница на Интернету. Сами житељи *Сајберсиџија* сматрају да им је та заједница *права кућа*. Кључни концепти овог града и услови грађанства у њему су хармонија и јединство. Виртуелни град одражава тежњу становника *Сајберсиџија* ка трансформацији свакодневне праксе [Carter 2004].

Према Љиљани Гавриловић, методе прикупљања података о виртуелној реалности могу бити пасивне и активне. Пасивне методе: садржај интернет локација (текст у ужем смислу, визуелно и аудитивно обликовање); садржај порука у дискусионим групама које се односе на тему истраживања; учешће у интерактивним мрежним разговорима (тзв. *чејтовима*); посматрање понашања корисника Интернета у реалном, физичком окружењу. Активне методе: *on-line* интервју и/или анкета; *off-line* интервју и/или анкета; комбинација ове две врсте поступака (са истим испитаницима) [Гавриловић 2004: 11]. Међутим, сматрам да се пасивне методе, онако како су овде приказане, могу посматрати као терен, док

активне методе представљају Интернет као средство за спровођење истраживања.

Интернет је привлачан јер омогућава играње с идентитетом [Wittel 2004: 22–23]. У виртуелном интернет свету се стално развијају нови начини успостављања и скривања идентитета [Donath 2004: 158]. Постоје различити нивои идентификације, од потпуне анонимности до именовања. Псеудоним често садржи низ података о кориснику [Donath 2004: 155]. Управо та анонимност (реална или претпостављена) представља једну од предности али и мана интернет истраживања, јер сваки од учесника о себи даје само оне податке које жели. Осим тога, испитаник има слободу да каже више него што би рекао у физичкој комуникацији. Истраживач је захваљујући тој врсти анонимности у могућности да постави веома лична питања широком кругу људи. С друге стране, анонимност отежава прецизно утврђивање структуре (старосне/полне/образовне) испитаника. Тешко је проверити тачност података о узрасту, полу и слично [Гавриловић 2004: 12].

Економско-политички фактори могу да допринесу популаризацији Интернета као посредника при склапању бракова [Nicole 2003]. Јадранка Ђорђевић се бавила проучавањем остваривања љубавних веза путем комуникације у виртуелном свету. Интернет се показао као погодно средство за изналажење брачног партнера у иностранству [Ђорђевић 2006: 268–271].

У заједницама које се формирају око неке од тема општег интереса (музика, спорт и слично), представљања најчешће одговарају реалности и може им се веровати. У заједницама особа заинтересованих за проналажење партнера (љубавног, сексуалног) подаци су углавном проблематични. Ту долази до прикривања истине везане за узраст, физички изглед, брачно стање, ради лакшег успостављања контаката са жељеном особом [Гавриловић 2004: 12]. Истраживање Ј. Ђорђевић је показало да су особе које су оствариле контакт ради проналажења партнера приликом сусрета у реалном свету били разочарани због реалног физичког изгледа и понашања особе [Ђорђевић 2006: 268–273].

Осим проучавања *животића у мрежи*, Интернет може да се користи и за успостављање контакта са испитаницима у тзв. *физичкој реалносној*. Прикупљање података *на даљину* може се обављати уз помоћ методе анкете (путем *форума*, *блога*, електронске поште) и интервјуа (уз помоћ микрофона, камере). Теоретски посматрано, истраживач који има приступ брзом Интернету може да контактира са испитаницима у различитим деловима света (који такође имају приступ Интернету). Антрополог у Београду може да започне аудиовизуелно истраживање неке заједнице у Новом Пазару или на Новом Зеланду. Позитивна страна оваквог начина истраживања је што се на тај начин смањује физички боравак истраживача на терену. Тиме се умањују и материјални трошкови. Осим тога, уколико се користи камера с добром резолуцијом истраживач може да оствари солидан визуелни контакт са испитаником.

ИНТЕРНЕТ КАО СРЕДСТВО ЗА ПРИПРЕМУ БУДУЋИХ ИСТРАЖИВАЧА

Према Мирослави Ристић образовни потенцијали Интернета су велики, па су га многе земље на различите начине укључиле у свој образовни систем. У прилог томе говоре многа истраживања и пројекти. Посебно су значајне активности да се интернет технологије прилагоде академским потребама [Ristić 2008: 30]. Интернет технологије могу да се користе и као средство за припрему будућих истраживача. Путем Интернета могуће је обављати симулирање интервјуа и виртуелну обуку рада на терену.

Блогови се могу примењивати и у настави. Студенти током блоговања морају стално да претражују, филтрирају и објављују материјале. Тражећи материјал погодан за коментарисање, они постају све боље упознати с различитим теоријама и идејама, и развијају критичко мишљење и анализу садржаја. Истраживања Мирославе Ристић и Марине Цветковић су показала да су студенти заинтересовани за блогове јер им пружа шансу за самоизражавање, што се може искористити као средство за проучавање широког спектра тема. Блогови дају студентима прилику да пронађу место на мрежи где ће моћи да објављују своја мишљења и запажања. Они омогућавају сваком студенту да учествује у дискусији, и посматра теме с различитих аспеката [Ристић, Цветковић 2008: 331].

Уз помоћ интернет технологија могу се организовати *видео конференције*. Под видео конференцијом се најчешће подразумева истовремени пренос слике и звука путем рачунарске мреже. Видео конференција може бити *собна* или *дескћной*. *Собна конференција* се често користи као допуна традиционалном образовању у специјализованој учионици коју карактерише контрола комуникације од стране предавача, формални разговор и неједнако учествовање корисника. *Дескћной видео конференција* настаје појавом дигиталног система преноса података (ISDN – Integrated Services Digital Network). Предности видео конференције базиране на ISDN су: компатибилност с другим системима услед поштовања стандарда, коришћење постојеће телефонске инфраструктуре, рад у мањим групама као и квалитет преноса података. Предуслови десктоп видео конференције су хардверски и софтверски тј. рачунар са хардвером и софтвером за кодирање и декодирање података [Ристић 2005: 329]. Предности видео конференције су многобројне. То је могућност комуникације лицем у лице појединаца који су на различитим локацијама. Затим, током конференције могу се користити различите врсте медија укључујући радио и видео. Побољшава се продуктивност запослених и смањују се путни трошкови. Подаци се меморишу у рачунару ради измена и анализе за будуће потребе [Ristić 2008: 326].

* * *

Основни предуслов за ефикасна етнолошка и антрополошка истраживања уз помоћ интернет технологија је постојање одговарајућих стандарда информатичких знања истраживача:

1. разумевање процеса истраживања на мрежи и путем мреже;
2. техничке вештине – коришћење софтвера за интеракцију са испитаницима, праћење порука и креирање конференција, блогова и форума;
3. вештине за *онлајн* комуникацијање – да је у стању да на ефективан начин комуницира са испитаницима релевантним дијалогом путем концизних и јасних порука; и
4. експертиза садржаја – владање материјом и истраживачко искуство.

Осим тога, од истраживача се очекује стално повећање медијске и информатичке писмености за које се сматра да адекватно употребљене доприносе подизању квалитета истраживања.

Неопходно је и информатичко знање испитаника које подразумева познавање основних елемената управљања рачунаром и владање основним корисничким апликацијама које подразумевају и употребу Интернета.

Поставља се питање по питању етике истраживања, да ли су *онлајн* форуми јавни или приватни простори. Етнографија Интернета користи податке који истраживачу нису дати у *јоверењу*. Корисници који су створили податке можда не желе да се њихове информације користе у сврхе истраживања. У том смислу потребно је разрадити систем адекватног цитирања аутора. Потребно је тражити дозволу од аутора да се њихови подаци користе у истраживачке сврхе [Kozinets 2002: 61–72]. Добијени подаци се даље лакше обрађују, јер су у дигиталном облику. Недостатак је немогућност детаљног и опширног описа који се може постићи за време стварног животног искуства.

Интернет је значајно заступљенији у градским срединама него у сеоским, јер је већина становништва лоцирана у градовима као и због повољнијих могућности приступа (*dial-up* веза, *ISDN*, бежична веза, кабловски приступ). У ванградским срединама телефонске линије су непоуздане (електромеханичке централе, спора веза, чести прекиди) и тешко се долази до њих [Ristić 2008: 33].

Дакле, негативна страна је и то што је овај начин истраживања ограничен само на особе које имају приступ брзом Интернету. Велики део популације неће бити испитан јер немају информатичку писменост. Људи који немају брзи Интернет су изоловани, што се може посматрати и као негативни и као позитивни феномен. Наиме, уколико желимо да што већи број људи испитамо користећи интернет технологије њихова изолованост представља негативан фактор. С друге стране, за етнолошка и антрополошка истраживања је добро да постоје изоловани појединци и заједнице ван *мреже*, јер то доприноси културолошкој разноврсности.

Позитиван утицај интернет технологија на етнолошка и антрополошка истраживања је вишеструк. С једне стране, оне проширују поље

истраживања, а, с друге стране, смањују материјалне трошкове и тиме омогућавају успешну реализацију пројекта. Етнографија Интернета је дискретнија у односу на интервјуе класичне етнологије. Интернет технологије нису саме себи циљ, него су средство спровођења истраживања. Потребно је одабрати најпогоднији метод истраживања за сваки конкретни случај. Интернет технологије треба користити само ако истраживање њиховом применом добија на квалитету.

ЛИТЕРАТУРА

- Гавриловић, Љиљана. Интернет: предмет и извор етнографских истраживања, *Ейно-културолошки зборник IX*, Сврљиг 2004.
- Гавриловић, Љиљана. Етнографија виртуелне реалности, *Гласник Ейнографског ин-стиџиуа САНУ* ЛП, Београд 2004.
- Ђорђевић, Иван. Идентитет у 'виртуелној заједници': случај форума „Знак Сагите”, *Гласник Ейнографског инстиџиуа САНУ* ЛП, Београд 2005.
- Ђорђевић, Јадранка. Интернет комуникација и брачно посредовање, *Зборник радова Ейнографског инстиџиуа САНУ* књ. 22, Београд 2006.
- Ристић, Мирослава; Марина Цветковић. Унапређење наставе енглеског језика уз помоћ дигиталних медија и апликација, *Зборник радова Иновације у основношколском образовању – од јосиојећеж ка моџућем*, Учитељски факултет Београд 2008.
- Ристић, Мирослава. Синхрони модел учења на даљину, *Зборник међународног скупа Управљање квалитетом и јоузданошћу*, Београд 2005.
- Antonijević, Smiljana. Metodologija istraživanja interneta, <http://www.bos.rs/cepit/evolocija/html/3/TEMA2/smiljana.htm>, 1.11.2003.
- Boyd, Stowe. Are You Ready for Social Software? *Darwin Magazine*, 2003. <http://www.darwinmag.com/read/050103/social.html>
- Carter, Denise M. New locations: the virtual city, *Anthropology Matters Journal* 2004, Vol 6 (1), www.anthropologymatters.com
- Donath, Judith S. Identitet i prijevare u virtualnoj zajednici, u: *Etnografije interneta*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2004.
- Đorđević, Jadranka. Internet – The Virtual Matchmaker, *Traditiones* 35/1, Institut za slovensko narodopisje i Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU, Ljubljana 2006.
- Hine, Christine M. *Virtual Ethnography*, London: Sage Publications 2000.
- Kastratović, Goran. Internet zavisnost, *Časopis Internet ogledalo*, br. 101, Београд 2009. http://www.ogledalo.rs/magazin/arhiva/broj_101/337.html
- Kozinets, Robert V. The Field Behind the Screen: Using Netography for Marketing Research in Online Communities, *Journal of Marketing Research*, 39 (February) 2002.
- Lažetić, Goran. *Internet, gospodar ili potčinjeni*, Београд 2006.
- Marković, Nikola. E-potencijali Srbije, <http://www.bos.rs/cepit/evolocija/html/1/TEMA2/e-potencijali.htm>, 1. 11. 2003.
- Nenić, Iva. Kultura sajber prostora, <http://www.bos.rs/cepit/evolocija/html/5/sajberkultura.htm>, 2004.
- Nicole, Constable. *Romance on a Global Stage: Pen Pals, Virtual Ethnography, and 'Mail-Order' Marriages*, http://www.amazon.com/gp/reader/0520238702/ref=sib_dp_top_fc/002-7203713-8583245?_encoding=UTF8&p=S001, 2003
- Rainer, Kelly R.; Efraim Turban. *Uvod u informacione sisteme*, Data Status, Београд 2009.
- Rheingold, Howard. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*, London: MIT Press 2000, <http://www.rheingold.com/vc/book/>

- Ristić, Miroslava. Training students and teacher in the use of the Internet, *Teacher's Role in Contemporary Education*, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Nowym Sączu, Nowy Sącz 2008.
- Wittel, Andreas. Etnografija u pokretu: od terena do mreže i interneta, u: *Etnografije interneta*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2004.
- Šefer, Žan-Mari. *Zašto fikcija?* Novi Sad 2001.
<http://ehhtml0.tripod.com/zoi.htm>
<http://www.darwinmag.com/read/050103/social.html>, May 2003.
<http://www.blogopen.eu/>
<http://www.videojug.com/expertanswer/internet-communities-and-forums-2/what-is-an-internet-forum>

THE INTERNET AS A FIELD AND A MEANS IN CONTEMPORARY ETHNOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL RESEARCH

by

Gordana Blagojević

SUMMARY: Cyber culture (synonyms for this term are: *virtual culture*, *digital culture*, *net culture* and the like) represents a multidisciplinary field of research. This paper focuses on the ways in which contemporary Internet technologies are used in ethnological and anthropological research. While studying cyber culture one needs to take into consideration the relativity of the division into virtual and real. The so-called *virtual communities* are often more real to their users than certain constructed communities from the so-called *real reality*.

The Internet can be observed as a *field* and as a *means* for conducting research. Anthropologists introduced virtual ethnography as a conceptual and methodological approach to studying cyber culture. However, if we speak of actual scientific research, the term *virtual ethnography* is not an adequate one. The examined contents and communication with examinees are real. The other possible term is ethnography of the virtual world, but this term is not precise enough either, since the 'virtual world' is not limited only to the Internet. In my opinion, the most adequate terms are ethnography of the Internet and anthropology of the Internet. The Internet as a terrain for ethnological and anthropological research can be observed on several levels. Available information can be used as a data base, but also as material for analysis of existing textual, visual and audio contents. Previous research results show that in analyzing Internet phenomena one needs to take into consideration their physical background as well. Otherwise, the total context is lost. People with many different local identities enter the global cyber space. In this way cyber communities often portray the existing structures of relations.

The Internet can be used both for establishing contacts with *distance* examinees and collecting data by methods of polls (by using electronic mail) and interviews (by using a camera and *Skype*). Theoretically speaking, a researcher who has access to fast Internet is able to contact examinees from different parts of the world (although they must also have access to the Internet). The advantages and faults of this kind of research conduct are viewed here as compared to research that demands immediate contact with examinees.

KEY WORDS: Internet technologies, cyber culture, virtual ethnography, ethnography of the Internet, anthropology of the Internet

Бранислава Бујишић

МОРИС АЛЕ, БОРАЦ ПРОТИВ НЕПРИКОСНОВЕНИХ ИСТИНА

САЖЕТАК: У раду су изложени мање познати теоријски ставови недавно преминулог нобеловца Мориса Алеа који се битно разликују од неких „неприкосновених истина” важеће економске науке. Наиме, мада либерал и један од оснивача Друштва Мон Пелерин, Але се супротстављао глобализацији, односно упрошћеној доктрини слободне размене, и залагао се за разумни протекционизам. Убеђени Европљанин и присталица Европске конфедерације, био је противник споразума из Мастрихта због претераног нагласка који овај ставља на слободну размену. Сматрао је да је политичка унија требало да претходи економској интеграцији. Коначно, мада либерал и монетариста, није веровао у саморегулишућу моћ финансијских тржишта. Залагао се за радикалне реформе међународног финансијског и монетарног система којима би се установили механизми регулације. Нобелову награду за економску науку добио је 1988. за „пионирски допринос теорији тржишта и ефикасног коришћења ресурса”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: слободна размена, протекционизам, европске интеграције, регулација финансијских тржишта

Морис Але

Морис Феликс Шарл Але (Maurice Félix Charles Allais) рођен је у Паризу 31. маја 1911. а умро је 9. октобра 2010. Једини је

Француз који је добио Нобелову награду за економске науке (1988). образовање је стекао на l'École polytechnique и l'École Nationale des Mines. Предавао је економске науке, статистику и економетрију на l'École Nationale des Mines и на Универзитету Paris-X Nanterre. Од 1946. до одласка у пензију био је директор истраживања у CNRS, највећем француском плуридисциплинарном научно-истраживачком центру. Члан Француске Академије је постао 1990. Био је инострани члан US National Academy of Sciences (1989) и Руске Академије наука (1999). Један је од суоснивача Друштва Мон Пелерин чијим састанцима је присуствовао до краја живота и поред идејног и теоријског неслагања с већином чланова Друштва. Био је члан или председник свих значајнијих професионалних удружења из области економије, статистике и економетрије.

Игнорисан од стручне јавности и бојкотован од медија – нобеловац Морис Але (Maurice Allais) умро је у тренутку кад су његова предвиђања о неминовности кризе почела, нажалост, да се остварују. Много пре Нуријела Рубинија (Nouriel Roubini) и Роберта Шилера (Robert J. Shiller) предвидео је слом светских финансијских тржишта. Још 1998, дакле читавих десет година пре стечаја Леман Брадерса (Lehman Brothers) и хаоса који је уследио на берзама, Але је написао: „Свет је постао велики казино у коме се шпекулише валутама, акцијама, дериватима. Коцкарски столови су постављени на свим географским ширинама и дужинама а игра у којој учествују милиони играча не зауставља се. Читава светска привреда почива на циновској пирамиди дугова који произилазе једни из других. Никад у прошлости није било акумулирано толико обећања плаћања и никада није било толико мало вероватно да се она могу испунити. Никада није постојала толика нестабилност ни толика вероватноћа да ће доћи до општег слома.” [Allais 1998; 1999a].

Саборац Фридриха Хајека (Friedrich Hayek) и један од оснивача Друштва Мон Пелерин (Mont Pèlerin Society), по сопственој дефиницији либерал и социјалиста,¹ Але се жестоко супротстављао глобализацији и лесеферизму, односно – како је говорио – упрошћеној доктрини слободне размене и изједначавању лесеферизма и либерализма. Књигу *Глобализација, деситрукција радних места и блокада расија* [Allais 1999b] која представља прави антиглобалистички манифест, посветио је „небројеним жртвама глобалистичке идеологије слободне размене, идеологије колико погрешне толико и кобне, као и свима онима које не заслепљују секташке страсти”. Није чинио уступке духу времена ни интелектуалним модама. Због неприхватања важећег, главног тока економске мисли, био је у сопственој земљи проглашен за превазиђеног теоретичара. С друге стране, теоретичари левице су му замерали залагање за тржиште. Сматрао је да само „друштво које почива на децентрализованом доношењу одлука, тржишној привреди и приватној својини може на адекватан начин да задовољи потребе човека и одговори на суштинска питања нашег доба”. По њему, и историјско искуство и економска анализа то потврђују [Allais 1999c]. Чињеница да је своје ставове, различите од „неприкосновених истина” и левице и деснице, изражавао на начин који није штеедео опоненте, донела му је маргинализацију и бојкот свих медија.²

¹ „Моје становиште је становиште теоретичара који је истовремено и либерал и социјалиста. Социјалиста у погледу циљева а либерал у погледу средстава. Та два појма су по мени нераздвојна а њихово супротстављање ми изгледа лажно и вештачко. Социјалистички идеал се састоји у брзи за праведну расподелу богатства док се прави либерали боре за ефикасно стварање тог богатства. У мојим очима то су два комплементарна аспекта исте доктрине. И управо у том својству либерала дајем себи за право да критикујем истрјавање великих међународних институција на слепој примени лесеферизма.” [Allais 2009].

² „Уредницима неких економских емисија које сам прато као гледалац слао сам поруке да сам вољан да говорим о функционисању садашњег банкарског система, о инстински опак кој улози трейдера, и зашто неке истине о њима нису речене. Никакав одговор, чак ни негативан, никад нисам добио... Мој садашњи статус се може резимирати на следећи начин: ја сам само гледалац ТВ програма. Носилац Нобелове награде... само ТВ гледалац!” [Allais 2009]

Ни изван Француске није стекао славу коју заслужује јер у време када је највише стварао, економика је већ постала превасходно англосаксонска наука. Ипак, Нобелов комитет му је у два маха одао признање: 1983. посредно, додељујући награду његовом ученику, натурализованом Американцу, Жерару Дебреу (Gerard Débreu), „за укључивање нових аналитичких метода у економску теорију и за темељну реформулацију теорије опште равнотеже”, и 1988. додељујући самом Алеу награду за „пионирски допринос теорији тржишта и ефикасног коришћења ресурса”.

Поред економске науке имао је још две страсти – физику и историју. Бавио се теоријом гравитације, електромагнетизмом и квантном теоријом. Његов допринос теоријској физици можда је исто тако значајан као и допринос економској теорији. Ова разноврсност интересовања постаје јаснија ако се има у виду да је Але типичан производ француског система високог образовања на врху чије пирамиде се налазе престижне Велике школе – *École des Mines* (основана 1783) и *École polytechnique* (основана 1794) којој је Наполеон сковао девизу „За отаџбину, науку и славу”. Обе установе формирају „лидере нације” и дају врхунско плуридисциплинарно образовање с нагласком на математици, економици, социологији, геополитици. Бриљантан ученик и студент, Але 1933. завршава *École Polytechnique* као студент генерације, а затим наставља студије на *École des Mines* где дипломира 1936. Добијањем Нобелове награде придружио се бројним бившим студентима ових школа који су својим делом на најбољи начин оправдали девизу школе – дали допринос науци и допринели слави отаџбине. Неки од њих су: Бекерел (Henri Becquerel), Геј-Лисак (Louis Gay-Lussac), Поенкаре (Henri Poincaré), Огист Конт (Auguste Comte), Алфред Сиви (Alfred Sauvy), Леон Валрас (Léon Walras), Андре Ситроен (André Citroën), Гистав Ајфел (Gustave Eiffel), Валери Жискара д’Естен (Valéry Giscard d’Estaing), Жан-Жак Серван Шрајбер (Jean-Jacques Servan-Schreiber), Жак Атали (Jacques Attali).

Страст према историји га је навела да буде ангажован у два кључна политичка догађаја савремене Француске – окончању рата у Алжиру 1962. и прихватању Маастрихтског споразума 1991. Његова критика споразума из Евијана неоправдано је тумачена као контроверзна, по неким десничарска [Allais 1962]. Не оспоравајући право Алжираца на самоопредељење, Алеове примедбе су се односиле на трагичну судбину којој су били препуштени профранцуски Алжирци-харки, и француски усељеници – *pieds noirs*, јер споразум из Евијана није садржао довољне гаранције за њихову безбедност.

Мада убеђени Европљанин [Allais 1959], Але се одлучно противио споразуму из Маастрихта и Европском уставу [Allais 2005a]. Присталица конфедералне Европе, сматрао је да политичка интеграција треба да претходи економској, а економска интеграција монетарној унији. Критиковао је „апаратнике” из Брисела истичући да није у складу с идеалима либерализма и демократије да се основне одлуке у ЕУ доносе без

учешћа европских грађана и упозоравао на погубни лесеферизам бриселских комесара.³

На вест о његовој смрти 9. октобра 2010, национални дневници су, одајући му пошту, преузели оцене које су га пратиле током читавог живота: борац против свих табуа, човек контраста и парадокса, провокативни полемичар, независни дух – констатујући истовремено да је реч о визионару и „генију испред свог времена” (*a genius before his time*). Имали су при том у виду не само чињеницу да је још крајем деведесетих предвидео кризу, већ и бројне антиципације теоријских поставки које су касније други аутори преузели и разрадили – „златно правило” које се приписује Фелпсу (Edmund Phelps), Бомол-Тобинов (William Baumol, James Tobin) модел тражње новца домаћинства (1952, 1956) чије основне идеје је Але наговестио још у својој првој књизи, „међугенерацки модел” који је Але наговестио 1947, а Самјуелсон (Paul Samuelson) усавршио 1958, теореме еквивалентности које су Жерар Дебре и Кенет Ероу (Kenneth Arrow) изложили 1954, а Але антиципирао 1947. у књизи *Економија и камаѿа*. И наговештаји бихевиоралне економске теорије која се приписује Данијелу Канеману (Daniel Kahneman) и Амосу Тверском (Amos Tversky) могу се наћи већ у првим радовима Мориса Алеа.

Можда је најближа истини дефиниција Алеа као хетеродоксног либерала, човека скептичног духа, енциклопедијски образованог. Привидно парадоксални ставови које је заузимао о многим питањима могу се тумачити као израз тежње за објективношћу, осећаја за меру и одбојности према свакој врсти екстрема. Има ипак неке ироније у чињеници да су његове ставове често прихватале групације с крајњих тачака политичког спектра: идеју о неопходности протекционизма Лепенов (Jean-Marie Le Pen) Национални фронт, а идеју о контроли финансијских тржишта – комунистички *L'Humanité* и левичарски антиглобалистички покрет Атак.

Сматрајући да и најбоље идеје могу бити погубне ако се тумаче догматски, прихватио је као свој научни кредо – бити против свих табуа: слободно тржиште – да, али под одређеним условима; либерализам – да, али под одређеним условима.

ХЕТЕРОДОКСНИ ЛИБЕРАЛ, МОНЕТАРИСТА

Комплексност Алеових ставова отежава његово сврставање у традиционално схваћене школе и правце економске мисли. Најчешће га дефинишу као монетаристу и либерала мада су га следбеници и монетаризма и либерализма сматрали за дисидента у својим редовима. Као монетариста веровао је да је инфлација највеће зло, залагао се за рестриктивну

³ У писму упућеном листу *Le Figaro* 16. септембра 1992. Морис Але наводи три „императивна” разлога да се не потпише споразума из Маастрихта: 1. недемократске институције, 2. преурањено доношење заједничке валуте без политичке интеграције, 3. бриселски лесеферизам као генератор нестабилности и незапослености. Сличне ставове износи у: [Allis 1991] и [Allais 1992].

монетарну политику, флексибилност надница, дерегулацију тржишта рада и смањивање накнаде за незапослене како би се обезбедила пуна запосленост. С друге стране, није веровао у саморегулишућу моћ тржишта, посебно финансијских, и залагао се, попут кејнзоваца, за „стратешко” присуство државе у друштву,⁴ а у економији за постојање снажног јавног сектора. Био је противник пореза на доходак а присталица пореза на капитал јер овај омогућава да се исправе друштвене неправде – став иначе супротан либералној доктрини која одбија свако изрицање моралног суда о дохоцима.

Заједно с Фридрихом Хајekom (Friedrich Hayek), Лудвигом фон Мизесом (Ludwig von Mises) и Милтоном Фридманом (Milton Friedman) био је оснивач Друштва Мон Пелерин (Mont Pèlerin Society), „масонске ложе неолиберализма”, али није хтео да потпише конститутивни акт Друштва који је по његовом мишљењу давао сувише простора приватној својини док је Але био „присталица колективне својине у свим случајевима када структура дате делатности или сектора није подесна за конкуренцију” [Allais 1945].

Његов главни допринос теоријској економици је у области микро-економике, теорије капитала и теорије ризика („Алеов парадокс”). Реформулисао је значајне аспекте неких економских теорија – квантитативне теорије новца, Кејнзове замке ликвидности, теорије циклуса. Реформулација Валрасовог (Léon Walras) модела му је донела Нобелову награду. Подједнако значајне радове је дао у области теорије потрошње, економике благостања, спољне трговине, финансијске теорије, опште и динамичке равнотеже. Паралелно с Хиксом (John Hicks) и Самјуелсоном аутор је методолошке револуције која је у периоду после Другог светског рата довела до неокласичне синтезе. Његов допринос је, међутим, остао у сенци јер је *Расправа о чистијој економици* [Allais 1943], у којој реинтерпретира кејнзовску парадигму стављајући је у класичан оквир, објављена 1943, усред рата и на француском.⁵

У погледу методе типичан је пример француске економске школе 19. века коју одликује апстрактан и дедуктиван приступ економској стварности, за разлику од индуктивног и конкретног приступа немачке школе. У аутобиографији наводи да су му узор били Леон Валрас, Вилфредо Парето (Vilfredo Pareto) и Ирвинг Фишер (Irving Fisher). Присталица примене математике у економској анализи, од 60-их година критикује претеривања која дају предност математичкој виртуозности

⁴ „Индивидуални интереси морају бити уоквирени законима који штите опште интересе. Услов за увођење економских слобода је свемоћни ауторитет државе (l'atorité toute puissante de l'Etat)”, јер „између јаког и слабог, слобода је та која угњетава а закон тај који ослобађа” [Allais 1950].

⁵ Закаснело признање је ипак добио 1988. године. У броју од 19. октобра *Herald Tribune* је констатовао: „Истраживања и резултати Мориса Алеа, изложена у два обимна дела објављена 1943. и 1947. временски се поклапају с истраживањима и резултатима Пола Самјуелсона и Џона Хикса у том периоду”... И сам Самјуелсон му је одао признање „Да су први радови Мориса Алеа били преведени на енглески, економска политика читаве једне генерације би изгледала сасвим друкчије” [Samuelson 1988].

на штету реализма. Због тог „схоластичког тоталитаризма” постепено се удаљава од анализе опште равнотеже коју је развио Валрас и уместо тога замењује је студијом која за предмет узима реална уместо утопијских тржишта. Истиче да математика може бити само средство за истраживање реалности, а никако циљ сама по себи [Allais 1988]. Сматрао је да економска наука треба да буде чврсто повезана с другим друштвеним наукама – психологијом, социологијом, политичким наукама, историјом. Чиста економика има смисла, говорио је, само као инструмент мењања и обликовања стварности.

У говору који је 9. децембра 1988. одржао у Шведској академији наука, истиче да је „суочен с људском несрећом током Велике депресије у Америци, одлучио да своју енергију и знање посвети решавању суштинског проблема сваке економије – промовисању што је могуће веће економске ефикасности уз обезбеђивање расподеле доходака која би била праведна и опште прихваћена” [Allais 1988]. Можда је овом опредељењу допринела чињеница да Але потиче из друштвеног слоја који се, како је сам дефинисао, „убичајено назива радничка класа”. Често истичући да је економска наука неодвојива од етичких принципа, Але је на изванредан начин претеча „алтернативне економије” – збирног назива за неколико новијих праваца теоријске мисли чији заједнички циљ је потрага за „економиком по мери човека”. Донедавно маргинализовани, ови правци последњих година добијају на актуелности јер је постало очигледно да је текућу кризу у знатној мери могуће приписати одбацивању низа етичких вредности неопходних за добро функционисање тржишта. То се пре свега односи на транспарентност, умереност (*rule of reason*) и социјалну одговорност (*Corporate Social Responsibility*).

Конечно, мада врхунски теоретичар, Але је узимао учешћа и у дебатама о текућим економским питањима У складу с уверењем да су теоријска и примењена економика нераскидиво везане, учествовао је у доношењу бројних конкретних мера економске политике. Сарађивао је на истраживањима која се односе на формирање тарифа у јавним предузећима, анализи ризика у економици осигурања, студијама рентабилности инвестиција јавног сектора...

Од краја осамдесетих година Але се ангажује као бескомпромисни критичар мера произашлих из Вашингтонског консензуса – финансијске дерегулације, пливајућих курсева, општег снижавања царинских тарифа, масивних приватизација јавног сектора. Упозорава да ће некритична либерализација спољнотрговинске размене и финансијска дерегулација довести до економске регресије Европе, а свет увести у незапамћену кризу.⁶

⁶ Деведесетих година, у време неолибералне еуфорије, та упозорења су звучала невероватно па га је већина листова у Француској подсмешљиво називала „економском Касандром”. Недељник *Voix du Nord*, мада релативно наклоњен Алеу, иронично је примето да с таквим ставовима сасвим сигурно неће бити по други пут „нобелизован”. Стручни часописи су у потпуности игнорисали Алеова упозорења.

Развој догађаја му је, нажалост, дао за право. Наставак текста представља осврт управо на тај део Алеовог стваралаштва: залагање за разумни протекционизам у међународној економској размени, предлоге за реформу међународног монетарног система и његово виђење начина да се ревитализује европска конструкција.

ЗАЛАГАЊЕ ЗА УМЕРЕНИ ПРОТЕКЦИОНИЗАМ

Попут Хајека који је још 1944. писао „да ништа није толико нашкодило либералној идеји као тврдоглаво инсистирање појединаца на неким принципима као што је принцип лесефера”, и Але упозорава на ексцесе либерализма и чињеницу да је кредо слободне размене постао „стабилирана истина” која се не сме доводити у питање.

Према овом веровању, уклањање свих препрека слободном кретању робе, услуга и капитала треба да има за последицу побољшање економског положаја свих учесника. Тржишни закони су универзални, за све благотворни и њихово слободно функционисање ће довести до општег благостања. То је догма која не захтева никакво доказивање.

Тачно је да слободна размена води специјализацији сваке земље у оној активности у којој има највише предности. Последица тога је повећање продуктивности и животног стандарда за оне који раде у том сектору. Да ли то значи да овај принцип треба генерализовати на глобалном, светском нивоу?

Иницијални импулс за Алеова истраживања ефеката глобализације и политике либерализације спољнотрговинске размене, представља анализа периода 1950–1997. и преломне 1974. године која је означила дисконтинуитет у економском развоју западноевропских земаља. После 1974. године у тим земљама долази до великог пораста незапослености, смањења броја радних места у индустрији и успоравања раста.

Але не прихвата преовлађујуће објашњење према коме је узрок ових кретања нафтни шок из 1973/74. и неефикасна држава благостања проистекла из кејнзовске политике. Наиме, по стандардном тумачењу, до кризе и раста незапослености дошло је услед прекомерне улоге државе, експанзије буџетских програма и успона радничких синдиката а нафтни шок је био катализатор тих дубинских узрока. По Алеу, међутим, главни узрок неповољних економских кретања у периоду после 1974. лежи у „политици либерализације спољнотрговинске размене коју од 1974. спроводи Брисел а чије последице су биле потенциране кризом међународног монетарног система и генерализованим успостављањем система пливајућих курсева”. Либерализација је омогућила конкуренцију са земљама у којима је трошак радне снаге био и до 20 пута нижи него у европским земљама. То је довело до масовне незапослености јер снижавање надница на ниво зарада у земљама трећег света није било могуће. Чак и ако се не прихвати Алеова интерпретација „прелома 1974”, остаје чињеница да неолиберална политика коју је Брисел почео да спрово-

води после те године, није довела до пораста запослености и оживљавања економског раста у земљама ЕУ.

Да би доказао своју тезу Але је 1994. развио математички модел којим објашњава варијације у стопи незапослености. Претпоставља постојање четири узрока незапослености: структурну незапосленост (као последицу несразмерно високе цене рада у односу на продуктивност), незапосленост као последицу технолошких промена, конјунктурну незапосленост и незапосленост као последицу либерализоване спољнотрговинске размене. Резултате својих истраживања изнео је у књизи *Глобализација, деструкција радних места и блокада раста – емпиријска очишћеност* [Allais 1999b]. Објављивању књиге претходила је серија од четири чланка у дневном листу *Le Figaro* [Allais 1999 d, e, f, g]. (Од децембра 2002, овај дневни лист одбија да објављује колумне Мориса Алеа).⁷

На основу модела изводи закључак да је претежан део незапослености у периоду 1995–1997. последица либерализоване спољнотрговинске размене а да знатно мањи део представља структурну незапосленост. Даље закључује да нерегулисана слободна размена са земљама несразмерно нижих трошкова радне снаге мора да има за последицу или незапосленост или драстично снижавање надница. Притом се позива и на радове Адриена Вуда (Adrian Wood) с Кембриџа, посебно његов чланак *How Trade Hurt Unskilled Workers* [Wood 1995] да би показао како су САД изабрале решење снижавања надница док је Европа дала предност масовној незапослености. Пошто „земље с ниским надницама данас броје милијарде људи, утакмица с тим земљама на принципима слободне размене неизоставно доводи у развијеним земљама до уједначавања надница наниже и до експлозије незапослености”. Упозорава да уколико се не предузму радикалне измене, тенденције констатоване у периоду после 1974. наставиће се, многе индустријске гране ће се угасити а читави индустријски базени ће опустети. Једину корист од тога ће имати мултинационалне компаније које су моторна снага глобализације и измештања индустријских погона у земље с јефтином радном снагом [Allais 1999e].

Анализе које је осам година касније радио за период од 1975. до 2005. и упоређење с периодом 1950–1974. показују да је био у праву. У Француској је током 24 године, од 1950. до 1974. стопа незапослености у смислу дефиниције МОП-а била испод 3%, број радних места у индустрији је у том периоду растао за око 50.000 годишње, а просечна стопа раста реалног БДП-а по становнику је била 4%. Међутим, од 1975. до 2005, дакле, у току следећих тридесет година, стопа незапослености

⁷ У последњем тексту од 11. децембра 2003. који је био разлог за прекид сарадње. Але је између осталог написао: „Слободна размена на глобалном нивоу постала је неприкосновени принцип модерне економске теорије, универзална догма, готово религија чије премисе није дозвољено доводити у питање. Ту доктрину свакодневно промовишу медији које контролишу мултинационалне, корисници те размене. Светска привреда је организована тако да користи мултинационалкама а не да задовољава фундаменталне потребе националних заједница.”

прогресивно расте да би 1997. достигла 12,5% а у 2005. години 10%; број радних места у индустрији се смањује за око 50.000 годишње, а стопа раста реалног БДП-а по становнику је пала на 1,6%. „Узалуд нам тврде да су затворене привреде сиромашне, када стопа раста наше привреде и наш стандард константно опадају од 1974, од када се води либерална политика отворене привреде.” [Allais 2005].

Тезу неолиберала према којој ће у свету ослобођеном економских граница слободно функционисање свих тржишта имати за последицу просперитет свих земаља и свих социјалних група – као последицу специјализације и упоредних предности – Але назива великом мистификацијом [Allais 1999g].

Пре свега, у области индустрије ниједна компаративна предност се не може третирати као стална. Свака земља легитимно тежи да своју индустрију учини ефикаснијом и пожељно је да у томе успе. Одатле произилази да се смањивање или нестајање неких активности у једној земљи услед стања компаративних предности у датом периоду, може већ сутра испоставити као суштински неповољно јер ново упоређивање предности указује да би те активности требало поново оживети. Али у међувремену су изгубљени умешност, знање, *savoir-faire*. Але наводи да је то данас случај у Француској с текстилом, бродоградњом, челичанама и многим другим активностима [Allais 1999b].

Чак и када постоје компаративне предности сталног карактера, може бити потпуно контраиндиковано допустити да се успоставе специјализације које су последица генерализоване политике слободне размене. То је рецимо случај у пољопривреди. Примена принципа слободне размене имала би за последицу потпуно ишчезавање европске пољопривреде услед компаративних предности сталног карактера које у тој области имају земље као САД, Нови Зеланд, Аустралија и Аргентина. Такво ишчезавање би било апсолутно непожељно. Одржавање одређеног минимума активне популације у пољопривредној производњи представља за већину европских земаља виталан економски, социолошки и културолошки интерес. У Француској би тај минимум износио око 5%. Исто тако би било потпуно неразумно приморавати Јапан да напусти националну производњу пиринча с образложењем да САД у тој производњи располаже компаративним предностима. Слично је и с бројним земљама трећег света које располажу компаративним предностима у погледу извесних тропских производа или неких сировина. Претерана специјализација диктирана постојањем компаративних предности може само да угрози њихову прехранбену самодовољност и њихов будући индустријски развој. Нико озбиљан не може мислити да ће правила слободне размене омогућити стварање аутомобилске индустрије у Црној Африци [Allais 1999b].

Але закључује да је потпуна либерализација размене на светском нивоу – декларисани циљ Светске трговинске организације – апсолутно непожељна. Од свог оснивања 1947, ГАТТ а затим СТО чине грешку што упорно усмеравају светску привреду ка слободној размени без граница. У развијеним земљама то ствара сталну тенденцију масовне не-

запослености комбиновану са смањењем надница за мање квалификоване послове. Што се тиче земаља Трећег света, чак и ако малобројне међу њима извуку неку корист из ове ситуације – као што је то случај с Кином – за највећи број тих земаља биће угрожен индустријски развој и прехранбена сигурност. Већ сада су те земље заточене у нови облик колонијализма који се нико не усуђује да назове правим именом. „*Корективна* анализа теорије међународне трговине ни на који начин не води закључку да би генерализована примена слободне размене на *свејском нивоу* одговарала *реалним интересима сваке земље*, било да је реч о развијеним земљама Западне Европе, Северне Америке и Јапана, или о земљама у развоју из Источне Европе, бившег СССР-а, Африке, Латинске Америке или Азије.” [Allais 2005]. У свету у коме постоје огромне разлике у степену развоја и нивоима надница, слободно деловање свих тржишта се своди на конкуренцију социјалних система.

Да би глобализација била прихватљива, требало би да јој претходи успостављање глобалног политичког система, одговарајућег институционалног и етичког оквира на светском нивоу и упоредив развој различитих националних економија – услови који очигледно нису испуњени нити то могу бити у догледно време. У постојећем политичком и економском контексту глобализација може бити профитабилна само за мултинационалне компаније и уске социјалне кругове који су повезани с њима. Али интереси тих група не могу се идентификовати с интересима читавог човечанства. Напротив. Зато је за Мориса Алеа „упрошћена доктрина међународне економске размене како је тумаче заступници потпуне либерализације светске трговине, једна од најкобнијих заблуда нашег доба”. „Либерализам се не може свести на економски *laissez-faire*: то је пре свега политичка доктрина а економија је само средство које омогућава да се она ефикасно реализује.” [Allais 1999b].

С обзиром на то да је данашња светска привреда лишена ефикасног система регулације и пошто се развија у једном анархичном оквиру, последице непостојања мера заштите неминовно морају бити нестабилност и повремене кризе. Зато се као неопходност намеће успостављање неког облика заштите. Основ протекционизма, његова оправданост и неопходност, леже управо у тој потреби. Илузорно је веровати да адекватно регулисање светских економских токова може аутоматски да проистекне из самог функционисања тржишта јер она немају саморегулишућу моћ.

Отпор према сваком облику протекционизма заснива се на погрешној интерпретацији узрока Велике депресије. Преовлађује став да је она последица протекционизма, што је нетачно. Њен узрок је био искључиво монетарне природе а настао је као последица претеране кредитне експанзије и постојећих кредитних структура. Протекционизам је био последица а не узрок кризе.

Међутим, да би био благотворан протекционизам мора бити ограничен. Неопходно га је „уоквирити” тако да свака привреда може да има користи од ефективне конкуренције и предности које даје размена с ино-

странством. Протекционизам се мора примењивати истовремено с парцијалном слободном разменом која ће тим протекционистичким мерама бити у правој мери ограничена. Либерално друштво није и не сме да буде анархично друштво. „Погрешно је мислити да се избор поставља у виду следеће дилеме: или потпуно одсуство сваке заштите или потпуна изолација националне привреде увођењем протекционистичких мера. Прави избор је у трагању за системом који би омогућио свакој регионалној привреди да извуче користи из ефективне конкуренције и из предности које пружају бројне размене с иностранством, али који би исто тако могао да је заштити од поремећаја и дисфункционалности који карактеришу светску привреду. Протекционизам мора да постоји као регулативна мера која се супротставља лесеферизму глобализације.” [Allais 1999b].

Као резиме Але изводи четири основна закључка:

1. генерализована слободна размена између земаља које карактеришу велике разлике у нивоима надница мора коначно да доведе свугде – и у развијеним и у неразвијеним земљама – до незапослености, смањивања раста, неједнакости и беде сваке врсте; таква размена није ни неизбежна, ни неопходна ни пожељна;

2. потпуна глобализација размене и кретања капитала није могућа: она је пожељна само у оквиру регионалних целина које окупљају економски и политички уједињене земље упоредивог економског и социјалног нивоа развијености;

3. неопходно је без одлагања извршити ревизију основних оснивачких уговора Европске уније пре свега у погледу успостављања комунитарне преференције;

4. потребно је што хитније преиспитати принципе глобалистичке политике коју воде међународне организације, пре свега Светска трговинска организација (СТО) [Allais 1999g].

НЕОПХОДНОСТ РЕФОРМЕ МЕЂУНАРОДНОГ МОНЕТАРНОГ И ФИНАНСИЈСКОГ СИСТЕМА

Као монетариста, Але је сматрао да је инфлација „врхунско зло” које деформише тржишну равнотежу модификујући цене добара и вештачки смањујући вредност задужења. Био је присталица рестриктивних монетарних политика али није верово у саморегулишућу моћ финансијских тржишта. Зато је сматрао да су неопходне хитне и радикалне реформе међународног финансијског и монетарног система којима би се установили механизми регулације. Те реформе у Европи нису предузимале ни владе либералног усмерења, посвећене промовисању економске ефикасности, ни социјалдемократске владе, посвећене питањима социјалне правде. И једне и друге некритички прихватају кредо слободне размене.

Неумерен развој кредитирања и задуживања довео је дотле да чиста светска привреда почива на циновским пирамидама дугова које се

ослањају једна на другу: шпекулације с новцем се ослањају на шпекулације с акцијама. То свеопште шпекулисање се толерише и чак подстиче: могуће је купити без плаћања и продати без имања. Међународне финансијске институције се више старају да финансијски шпекуланти немају губитке него да спрече незапосленост и сиромаштво до којих доводе те шпекулације које се неоправдано назвају инвестицијама. Наиме, тешко је назвати инвеститорима оне чија је једина мотивација шпекулисање. Овде уопште нису у питању економске одлуке већ чисто шпекулативне операције које генеришу нестабилност и излажу ризику функционисање светске привреде. Недопустиво је што се тај ризик толерише да би они који шпекулишу остварили профите.

Предлоге за реформу светског финансијског и монетарног система Але је изложио у књизи *Данашња светска криза – За радикалне реформе финансијских и монетарних институција* [Allais 1999a]. Реформа би, по њему, требало пре свега да онемогући стварање новца *ex nihilo* и, друго, да спречи давање дугорочних кредита из краткорочних средстава. Овај двоструки задатак подразумева радикалне измене монетарних и финансијских структура у смислу потпуног раздвајања банкарских послова који би убудуће били поверени потпуно одвојеним и независним институцијама. Але предвиђа постојање три категорије банака: депозитне, кредитне и пословне банке. Истовремено предлаже следеће реформе у банкарској пракси: 1. потпуно напуштање система пливајућих девизних курсева; 2. забрану конкуритивних девалвација; 3. напуштање долара као средства размене, обрачунске јединице, средства резерве; 4. спајање у једну институцију СТО и ММФ; 5. забрану банкама да за свој рачун шпекулишу курсевима, акцијама, облигацијама, дериватима; 6. постепено увођење на међународном плану заједничке обрачунске јединице путем адекватног система индексирања.

Фундаментални принципи на којима би требало да почива кредитни систем су: а) стварање новца мора бити у надлежности искључиво државе, и б) свако инвестирање на дати рок мора бити обезбеђено средствима с дужим роковима.

Стварање новца мора бити у надлежности искључиво државе. Свако креирање новца мимо примарног новца који ствара Централна банка мора бити онемогућено како би се спречило стварање „лажних права” која сада произилазе из новца створеног од стране банака. Суштински, кредитни систем има за последицу стварање новца *ex nihilo*, једноставним „потезом пера”. Садашње стварање новца од стране банкарског система је практично кривотворење и има за последицу исте ефекте. Једина разлика је у томе ко профитира од тог кривотворења. Зато Але предлажем систем креирања новца који би био искључиво у надлежности Централне банке независне од државе и од политичких партија на власти и у коме би приходи од стварања новца припадали искључиво држави.

КАКО ЕКОНОМСКИ РЕВИТАЛИЗОВАТИ ЕВРОПСКУ УНИЈУ

Убеђени Европљанин зато што „заједништво даје снагу” и зато што је – како је сам објашњавао – у четвртој години остао сироче пошто му је отац умро у немачком заробљеничком логору [Allais 2004], Але је био заговорник конфедерације суверених држава Европе. По њему, конфедерална формула је једини реалистични пут стварања уједињене Европе јер би само тај облик политичке заједнице прихватили сви европски народи. Историјско искуство говори да заједнице више нација и више држава могу бити трајне и стабилне само ако су испуњена два услова: прво, да не буду сувише велике, и друго, да окупљају државе или народе који имају заједничку историју, културу, сличну политичку традицију [Allais 1991]. У сувише хетерогеним заједницама неминовно се јављају центрифугалне силе тако да оне најчешће бивају осуђене на пропаст. С друге стране, ЕУ не би смела да се претвори у „неомеђену зону слободне размене”. Одатле изводи закључак да процес ширења Европске уније треба да се заврши пријемом Бугарске и Румуније у чланство, а да питање прикључења Турске треба дефинитивно скинути с дневног реда [Allais 2004].

Политичко интегрисање Европе је требало да претходи економском, а чињеница да је редослед био обрнут, односно, да се приступило економској интеграцији а да до политичке није ни дошло, представља, сматрао је, велику и тешко поправљиву грешку. Директна последица тога је технократска деформација европских институција [Allais 2005].

На челу ЕУ је технократска структура која представља привид демократије. Она је конституисана по угледу на *corporate governance* – управљање предузећима које се састоји од низа институционалних правила која омогућавају да се руководиоци предузећа контролишу како би доносили одлуке у интересу акционара. Транспонован на политичке институције *governance* има за циљ да усмери одлуке политичара ка остваривању интереса мултинационалки [Allais 1999a].

На економском плану циљ европске интеграције је био да омогући максимално деловање компаративних предности. Потребан услов за то је велико тржиште, тј. укидање свих ограничења за промет робе, људи и капитала. Конкурентски притисак који произилази из великог тржишта стимулише произвођаче да сниже трошкове. Тај притисак је делотворнији од статичке игре упоредних предности уз дату продуктивност.

Међутим, спољнотрговинска политика Европске комисије постепено се претворила у неолибералну политику слободне размене која је очигледно у супротности са самом идејом европске конструкције. Уместо да се супротставе неконтролисаној либерализацији спољнотрговинских односа, националне владе западноевропских земаља су – независно од своје идеолошке оријентације – толерисале и промовисале некритички конципиран лесеферизам тако да све мере економске политике које већ двадесет пет година предузимају у циљу подстицања економског раста и смањивања незапослености, остају без резултата.

Либерализација размене је пожељна али само унутар регионалних организација које окупљају земље приближно истог нивоа економског и социјалног развоја. Сваки од тих регионалних система треба да успостави одговарајући институционални оквир који би обезбеђивао његову разумну заштиту од земаља или организација нечланица. Поштовање тог принципа представља суштински услов за развој сваке земље, и обрнуто – уколико се тај принцип не поштује, насилна и анархична глобализација постаје инструмент деструкције.

Конституисање оваквих регионалних целина никако не би значило њихово међусобно супротстављање нити угрожавање трећих земаља. „Моје становиште и систем који предлагем не би били атак на земље у развоју. Тренутно их велике компаније користе због ниских трошкова рада али ће их напустити чим се, и уколико се, наднице много повећају. Ове земље имају интерес да прихвате мој принцип и да се удруже са суседима који имају сличан животни стандард како би са своје стране развиле унутрашње тржиште довољно пространо да би подржало њихову производњу али довољно уравнотежено да унутрашња конкуренција не би почивала искључиво на одржавању ниских надница. То би се, на пример, могло односити на неке земаља из Источне Европе, сада чланица Европске уније, које су биле интегрисане у ЕУ без размишљања и без претходно довољно дугих рокова прилагођавања, али се такође може односити и на земље Африке или Латинске Америке.” [Allais 2005b].

У том смислу проширивање Европе априла 2003. представља „невероватну глупост и недопустиву грешку” [Allais 2005b]. БДП по глави становника био је у тренутку пријема у Пољској, Мађарској, Чешкој и Словачкој од 40% до 60% нижи него рецимо у Француској а разлике у нивоу надница су биле још веће. Па ипак, споразум из Нице није предвидео прелазни период за придруживање тих земаља Унији што делимично објашњава проблеме кроз које данас пролазе и те земље и Унија. О каквом пропусту је реч постаје јасно ако се има у виду да је Римски споразум предвиђао прогресивно конституисање унутрашњег тржишта с укидањем унутрашњих граница током прелазног периода од 12 година мада су разлике у степену економског развоја између земаља Бенелукса, Француске и Немачке биле неупоредиво мање – до 15% за реални БДП по становнику, док су реалне наднице у овим земљама биле практично на истом нивоу.

Але истиче да би било сувише поједностављено тумачити политичку, економску, социјалну кризу кроз коју пролази Европска унија само неолибералном политиком Брисела. Криза која погађа и Европу и читав свет је антрополошка а њени узроци су и комплексни и бројни. Зато и решења морају бити сложена а не само економске природе. Међутим, ако се посматра само област привреде онда један од пресудних разлога за успоравање раста земаља ЕУ јесте некритичка примена лесеферизма од стране Брисела.

Але зато сматра да земље ЕУ треба што пре да уведу неки облик заштите како би се зауставила економска регресија Уније јер „друштво

које није способно да се брани је изгубљено друштво” [Allais 2002]. Да би се ЕУ економски ревитализовала и ефикасно водила борбу против масовне незапослености – Але предлаже увођење комунитарне преференције на којој је и почивало заједничко тржиште до 1974. године. Јасно је да оваква заштита мора бити пажљиво одмерена јер циљ није да се ЕУ изолује од остатка света претераном заштитом.

Одговарајућим мерама требало би обезбедити за сваки производ или групу производа, да се одређени процент потрошње земаља Уније подмирује производњом земаља чланица. Просечна вредност тог учешћа би могла да буде око 80%. За преосталих 20% Але предлаже увођење увозних контингената с лиценцама које би се добијале путем аукција. Приход од аукција би се користио за стимулисање извоза. Систем не би био у супротности с тржишним правилима, лако га је спровести и не би ништа коштао заједницу. Може се рећи да би то била разумна одредба која би обезбедила ефикасно функционисање европске привреде и њену заштиту од социјалног дампинга земаља с несразмерно ниским трошковима рада. Истовремено, на тај начин би се осигурале корисне везе земаља чланица ЕУ с трећим земљама.

Имајући у виду важеће уговоре на којима Европска унија почива, принципе СТО које је ЕУ прихватила, као и политичку моћ и утицај мултинационалних компанија, поновно увођење те преференције било би везано с великим тешкоћама и на институционалном и на политичком плану. Уколико би се испоставило да су те тешкоће непремостиве, земље еврозоне би требало да изврше сецесију, а ако би се испоставило да је и та сецесија тешко остварива, онда би Француска сама требало да изађе из ЕУ.

Але предлаже и да се члан 110 Римског споразума који гласи: „Успостављајући царинску унију међу собом, земље чланице желе да допринесу, у складу са заједничким интересом, хармоничном развоју светске трговине, прогресивном укидању рестрикција у међународној размени и смањењу царинских баријера”, преформулише на следећи начин: „Да би се сачувао хармоничан развој светске трговине, треба успоставити разумну комунитарну заштиту у односу на увоз из земаља у којима је ниво надница по текућем курсу на нивоу који није компатибилан с потпуним укидањем царинске заштите.”

Успостављање заштите има за претпоставку установљавање коначних граница Уније и стварање економски и социјално интегрисаног простора унутар тих граница. То је предуслов за формулисање а затим и одбрану заједничког интереса чему би, пак, требало да претходи стварање политичке Европе у правом смислу речи. Међутим, политичка заједница за коју се Але залаже фактички би подразумевала дезинтеграцију садашње ЕУ и њено преобликовање у чвршће повезану конфедералну заједницу мањег броја земаља приближно истог степена развијености. То би конкретно значило формирање мање групе земаља од држава оснивача (или од земаља еврозоне). Остале чланице би биле у различитим односима партнерства с том групом земаља.

Што се тиче држава Источне Европе, Але је сматрао да би претходно требало да се интегришу у економску заједницу сличну ЕЕЗ што би поспешило њихов развој и допринело порасту животног стандарда. Након тога би била могућа интеграција „две Европе” али такав развој би по њему „захтевао доста година” [Allais 2004].

Конечно, за Алеа Француска може имати будућност само у европском оквиру. Међутим, учествовање Француске у европској конструкцији не сме имати за последицу њено утапање у неку целину у којој би њени фундаментални интереси остали препознатљиви, у којој би она изгубила своју душу и у којој би коначно могла да буде само уништена. „Рећи да је процес интеграције сувише одмакао и да је сада немогуће да поново самостално одлучујемо о неким стварима је погрешно. То не значи да треба да се одрекнемо свих обавеза које смо преузели. Треба једноставно да практикујемо политику празне столице док се политика Европске комисије не промени. То разуме се не би прошло без проблема али неприхватљиво је жртвовати будућност нације да би се избегле тренутне тешкоће.”

ЛИТЕРАТУРА

- Allais, Maurice (1943), *Traité d'économie pure*, éd. Clément Juglar
- Allais, Maurice (1945), *Prolégomènes à la reconstruction économique du monde*, éd. Sirey
- Allais, Maurice (1950), Au-delà du laisser fairisme et du totalitarisme, *Nouvelle Revue d'Economie Contemporaine*, mai
- Allais, Maurice (1959), *L'Europe unie, route vers la prospérité*, éd. Calmann-Lévy
- Allais, Maurice (1962), *L'Algérie d'Evian*, éd. Jeune Pied-Noir
- Allais, Maurice (1991), *L'Europe face à son avenir. Que faire?*, éd. Robert Laffont
- Allais, Maurice (1992), *Erreurs et impasses de la construction européenne*, éd. Clément Juglar
- Allais, Maurice (1988), La formation scientifique, dans *Une communication du Prix Nobel d'économie*, l'Académie Suédoise des Sciences
- Allais, Maurice (1998), *Opinions*, *Le Figaro* 12, 19, 26. octobre
- Allais, Maurice (1999a), *La crise mondiale d'aujourd'hui – Pour de profondes réformes des institutions financières et monétaires*, éd. Clément Juglar
- Allais, Maurice (1999b), *La mondialisation, la destruction des emplois et de la croissance – L'évidence empirique*, éd. Clément Juglar, у сарадњи с l'Académie des Sciences Morales et Politiques
- Allais, Maurice (1999c), La mondialisation, le chômage et les impératifs de l'humanisme, *Говор одржан у УНЕСКУ*, 10. 4. 1999.
- Allais, Maurice (1999d), La mondialisation – une mystification, *Le Figaro*, 2. 12. 1999.
- Allais, Maurice (1999e), La destruction de l'industrie et des emplois, *Le Figaro*, 4. 12. 1999.
- Allais, Maurice (1999f), La destruction des emplois, *Le Figaro*, 7. 12. 1999.
- Allais, Maurice (1999g), L'éclatante faillite du nouveau crédo, *Le Figaro*, 27. 12. 1999.
- Allais, Maurice (2002), Nouveaux combats pour l'Europe 1995–2002. Un aveuglement suicidaire. Pour une autre Europe, éd. Clément Juglar
- Allais, Maurice (2004), L'Europe politique doit s'affirmer contre la dictature du marché, Интервју, *Esprit Européen*, http://esprit-europeen.fr/entretiens_allais.html
- Allais, Maurice (2005a), Aveuglements, *Le Monde*, 14. 5. 2005.
- Allais, Maurice (2005b), *L'Europe en crise, Que Faire?*, éd. Clément Juglar
- Allais, Maurice (2009), Contre les tabous indiscutés, *Marianne*, (n° 659, 5–11. 12. 2009)

- Samuelson, Paul (1988), *The Wall Street Journal*, 19. 10. 1988.
 Wood, Adrien (1995), How Trade Hurt Unskilled Workers, *Journal of Economic Perspectives* 9 (3)

ЗНАЧАЈНИЈА ДЕЛА МОРИСА АЛЕА

- Économie pure et rendement social* (1945)
Abondance ou misère (1946)
Économie et intérêt (1947)
La Gestion des houillères nationalisées et la théorie économique (1949)
Les Fondements comptables de la macro-économie (1954)
L'Europe unie, route de la prospérité (1959)
Le Tiers monde au carrefour (1961)
L'Algérie d'Evian (1962)
The Role of Capital in Economic Development (1963)
Reformulation de la théorie quantitative de la monnaie (1965)
Growth Without Inflation (1967)
La Théorie générale des surplus et l'économie de marchés (1967, 1971, 1988)
À la Recherche d'une discipline économique, Première partie: L'économie pure, (1943, 1952);
 treće издање под насловом *Traité d'économie pure* (1994)
La Libéralisation des relations économiques internationales – Accords commerciaux ou intégration économique (1970)
L'Inflation française et la croissance – Mythologies et réalité (1974)
L'Impôt sur le capital et la réforme monétaire (1976)
La Théorie générale des surplus (1978)
Les Conditions monétaires d'une économie de marchés (1987)
Les Lignes directrices de mon œuvre, беседа у Академији наука Шведске приликом до-
 дељивања Нобелове награде (1988)
Autoportrait (1989)
Pour l'indexation (1990)
Les Bouleversements à l'Est. Que faire? (1990)
Contributions à la théorie générale de l'efficacité maximale et des surplus (1990)
Pour la réforme de la fiscalité (1990)
L'Europe face à son avenir. Que faire? (1991)
Erreurs et impasses de la construction européenne (1992)
Combats pour l'Europe 1992–1994 (1994)
La Crise mondiale aujourd'hui (1999)
La Mondialisation, la destruction des emplois et de la croissance, l'évidence empirique (1999)
Nouveaux combats pour l'Europe 1995–2002 (2002) *L'Europe en crise. Que faire?* (2005)

MAURICE ALLAIS, FIGHTER AGAINST UNQUESTIONED TRUTHS

by

Branislava Bujišić

SUMMARY: The paper presents some less known theoretical views of the recently deceased Nobel laureate, Maurice Allais, which significantly diverge from certain "unquestioned truths" of mainstream economics. Although a liberal and a cofounder of the Mont Pelerin Society, Allais was opposed to globalization and the simplified doctrine

of free trade, and advocated reasonable protectionism. A convinced European and a proponent of European confederation, he was opposed to the Maastricht Treaty for its excessive emphasis on free trade. In his opinion, political union should precede economic integration. Finally, although a liberal and a monetarist, Allais did not believe in the self-regulating power of financial markets. He argued that radical reforms of the international financial and monetary system were necessary, by which the regulating mechanisms would be institutionalized. In 1988, he won the Nobel Prize in Economics "for his pioneering contributions to the theory of markets and efficient utilization of resources".

KEY WORDS: free trade, protectionism, European integration, regulation of financial markets

ИНТЕРВЈУ МОРИСА АЛЕА ОБЈАВЉЕН У ЧАСОПИСУ *FAKIR*

Морис Але је марта 2009. дао свој последњи интервју часопису *Fakir* који га је објавио у броју 40 из те године. У интервјуу су доста сажето изнети основни Алеови ставови. Нешто касније, часопис *Marianne* је у броју 5–11 из децембра 2009, објавио отворено писмо Мориса Алеа Французима насловљено „Против табуа о којима се не може дискутовати”. Пошто је текст објављен у *Marianne* последње иступање Мориса Алеа, неки га називају његовим тестаментом. Тај текст је, међутим, знатно краћи и мање систематичан од интервјуа објављеног у *Fakiri* чији превод следи у наставку.

Факир: *Госјодине Але, вас убрајају у економисте либерале. Мислим да се и ви позивате на тај правац мисли. С правом или не, више им се редовно доводи у везу с Фридрихом Хајеком и Милтионом Фридманом. Међутим, од пре петнаестак година ви водите – цитирам вас – „свирасну борбу човека од науке против глобализације”...*

Морис Але: Идеологија коју називам „глобалистички лесеферизам” је већ произвела бројне жртве у читавом свету. Из једног једноставног, емпиријски доказаног разлога: генерализована глобализација размене између земаља које карактеришу велике разлике у нивоима надница, доводи на крају свугде, како у развијеним тако и у неразвијеним земљама, до незапослености, успоравања раста, неједнакости, беде сваке врсте. Притом, та глобализација није ни неизбежна, ни неопходна ни пожељна.

Ф.: *На основу чега то закључујете?*

М. А.: То убеђење произилази из чињеница, из онога што ја нивоам „прелом 1974.” У периоду 1974-1997, стопа незапослености у смислу дефиниције МОР-а је порасла с 2,8% на 12,4%, што је повећање од 1 према 4,4. На основу статистичке анализе та криза у запошљавању се мора повезати с драстичним реформама до којих је дошло 1974. Између 1955. и 1974. број запослених у индустрији се повећао за један милион отприлике, што је повећање од око 50.000 радних места годишње. На-

против, између 1974. и 1993. број запослених у индустрији се смањио за око 1.700.000, што је смањење од око 90.000 годишње.

Ф.: *Ви говорите о индустрији. Али ми смо у међувремену прешли на „економију услуга“?*

М. А.: Како неко разуман уопште може да пристане на разарање индустрије у Француској чак и када би оно било компензовано масивним развојем трговине и туризма? Уколико погледате историју разних цивилизација, ниједна од њих није могла да постоји или да опстане уколико се није ослањала на неку индустријску производњу.

Ф.: *Али какву узрочно-последичну везу видите између „прелома 1974“, промена у индустрији и глобализације?*

М. А.: Неки сматрају да се прелом 1974. може објаснити нафтним шоком или последицама споразума из Гренела⁸ или увођењем СМИК-а⁹ уместо СМИГ-а.¹⁰ Међутим, само један узрок се намеће као кључни фактор разлика констатованих пре и после 1974. године: либерализација спољнотрговинске размене од стране бриселске организације. У тако либерализованом контексту, што су виши минимуми предвиђени за наднице, утолико је више стимулисан увоз из земаља с ниским надницама. Те земље данас броје милијарде становника. Утакмица са њима у свету слободне размене неизоставно води изједначавању надница на ниже и до експлозије незапослености. Тај став је здраворазумски и читаоцима ће можда изгледати као нека банална тврдња. Али нема ничег горег од негирања елементарне логике. А управо тако се данас понашају лидери – политички, економски, медијски.

Ф.: *Добро, узмемо да неке индустријске гране (сектори) као црна металургија и текстилна јуче, а данас металургија и хемија нестaju због конкуренције земаља с ниском ценом радне снаге. Али истовремено извоз је повећан, значи...*

М. А.: Нормално, тај увоз је у вредносном изразу компензован извозом. Али укупно гледано, радна места се укидају због различите структуре извоза и увоза: у производима које увозимо садржано је много неквалификованог рада, док у производима које извозимо садржано је много високо квалификованог рада. Трговински биланс је различит од социјалног биланса.

⁸ Споразум којим су окончани преговори вођени 25. и 26. маја 1968. између представника државе, синдиката и удружења послодаваца у јеку социјалне и политичке кризе у Француској. Споразум је предвиђао низ повластица за запослене али није никада потписан. Његов резултат је ипак био повећање минималне наднице (СМИГ) за 25%, свих примања за 7–10% као и проширена синдикална права. Послужио је као референца за све касније преговоре између социјалних партнера.

⁹ СМИК (SMIC – Salaire minimum interprofessionel de croissance) минимална надница која се индексира према куповној моћи. Уведена 1970. уместо СМИГ-а.

¹⁰ СМИГ (SMIG – Salaire minimum interprofessionel garanti) минимална надница која се индексира према расту цена. Уведена 1950. а 1970. замењена СМИК-ом.

Ф.: *Ви кажете: „Што су виши нивои минималних надница у једној земљи уколико је имплементиран увоз из земаља с ниским надницама”. Да ли то значи да би требало снижити цену рада како би се сачувала радна места?*

М. А.: Па то је оно што нам стално понављају. Кажу нам да је све врло једноставно: уколико желимо да решимо проблем незапослености довољно је да снизимо наднице. Али нико не каже докле би требало да иде то снижавање ни да ли би оно у пракси било изводљиво а да не изазове социјалне нереде. Невероватно је да већ годинама утицајне међународне организације као што су ОЕСД, СТО, ММФ или Светска банка, препоручују то решење. Тако постаје очигледан horsocak у који води глобализација: или ћемо имати стални раст незапослености уколико постоји ригидност надница, или ћемо имати све већу неједнакост, уколико имамо флексибилност надница.

Ф.: *Истовремено глобализација користи свима нама. Довољно је да нађемо колица у самојој слуги...*

М. А.: То је тачно. Присталице слободне размене истичу да захваљујући делокацијама и увозу из земаља с ниским надницама никада цене производа у трговини нису биле тако ниске. При том се заборавља да потрошачи нису само купци. Они су истовремено и произвођачи који радом треба да зараде за живот и да плате порезе. Као купци могу да купе јефтине производе. Али друга страна тог јефтиног увоза је губитак њиховог радног места или снижавање њихове наднице уз повећање пореза да би се надокнадио социјални трошак високе незапослености. То истовремено значи превидети да раст незапослености и сиромаштва рађају драстичан пораст неједнакости, несигурност, насиље, социјалну нестабилност. Укратко, последице лесеферистичке идеологије се не исцрпљују у масовној незапослености и уништавању индустријског ткива земље, већ имају за последицу дестабилизацију читавог друштва. Позивање на „потрошача” и предности које он наводно има од глобализације, служи да се маскирају прави интереси: економска и политичка елита која постаје све богатија док сиромашни постају све сиромашнији.

Ф.: *Како онда објашњавајте да је иа „погрешна лесеферистичка идеологија” данас доминантна? Зашто су рејки интелектуалци а још ређи економисти који је осмислиле?*

М. А.: Можда један цитат Херберта Велса (Herbert Wells) то може да објасни: „Склоност коју имају људи да одбијају да се критички изјашњавају о фундаменталним стварима је, генерално гледано, највећа опасност која угрожава људске способности схватања.” Читава европска институционална грађевина и сви споразуми који се односе на међународну привреду (Општи споразум о тарифама и трговини, Конвенција о оснивању Организације за економску сарадњу и развој, итд.) били су у самој основи деформисани ставом који се предаје и који је без дискусија прихваћен на свим америчким универзитетима – а после тога и на

свим светским универзитетима: „Спонтано и слободно функционисање тржишта има за последицу оптималну алокацију ресурса.” То је порекло и основ читаве лесеферистичке доктрине. Њена слепа и безрезервна примена на светском нивоу је свугде довела до беде и нестабилности. Могао бих завршити једним другим цитатом, овог пута Кејнзовим: „Овде изнете идеје су крајње једноставне и требало би да буду очигледне. Проблем, међутим, није у схватању нових идеја већ у напуштању старих које су пустиле корен у све делове свести неких особа.”

Ф.: *На које „нове идеје” конкретније мислиш?*

М. А.: На протекционизам који није стара већ је нова идеја.

Ф.: *Протекционизам се најчешће повезује с изолационизмом, национализмом, аутаркијом...*

М. А.: Пре свега, потпуна либерализација размене и кретања капитала ми изгледа могућа и пожељна сам у оквиру регионалних целина које би окупљале земље упоредивог нивоа економског и социјалног развоја. Затим, за сваку такву регионалну целину – а ту разуме се мислим и на Европу – избор се не поставља између одсуства сваке заштите с једне стране, и протекционизма који би у потпуности изоловао привреду од спољног утицаја, с друге стране. Избор је у трагању за системом који омогућава да се извуку благодети из фактичке конкуренције и из предности које пружају бројне размене са спољним окружењем, али који истовремено штити комунитарну економију од нефункционалности и нестабилности који карактеришу светску економију.

Ф.: *Како конкретније замислиш такав систем?*

М. А.: Разумно решење би било да се адекватним мерама обезбеди да одређени процент комунитарне потрошње сваког производа или групе производа буде обезбеђен комунитарном производњом. Средња вредност тог процента би могла да буде 80%. Имајући у виду садашњу ситуацију то је изузетно либерална мера.

Ф.: *То је колико у сујројности с функционисањем међународног система и међународних институција да ће вас прогласити за ујошиску или ненормално?*

М. А.: Пре или касније, ситуација ће довести до тога, али највероватније у много неповољнијим околностима. Што се више буде чекало утолико ће препреке које треба савладати бити теже. Требало би што пре преиспитати политику Светске трговинске организације. Неопходно би било ревидирати и оснивачка документа Европске уније посебно што се тиче могућности установљавања комунитарне преференције. Трговинска политика Брисела се постепено и неосетно изокренула ка глобалистичкој лесеферистичкој политици, што је у супротности са самом идејом успостављања аутентичне Европске заједнице. Та журба да се успостави лоше дефинисана Европа, без одговарајућих институција,

без јасно назначеног циља, суштински је погубна. Она неминовно води политички и економски неодрживим ситуацијама. И сам Хајек је то изразио по окончању Другог светског рата: „Ништа није тако нашкодило либералној мисли као тврдоглаво инсистирање неких либерала на неким принципима, пре свега на правилу *laissez-faire*.”

Ф.: Ви кријикујете „лесеферизам” и „глобализам”. Употребом суфикса „изам” желите да истакнете да је реч о идеологији која је настала у интелектуалним круговима а зајим постала реалност посредством политичке воље. Уобичајено је да се користи термин „глобализација”. Тај термин суђерице да је реч о некој неминовности као што је рецимо здрављација и у том случају је беспредметно и немогуће борити се против „глобализације”...

М. А.: Историја није написана и ја не видим да је тај процес неизбежан. Од тога како ће се развијати јавно мишљење и од релативног односа снага разних политичких опција, зависи да ли ће доћи до промене политике која ће нас спасти катастрофе и одредити нашу будућност. А ако инсистирам на суфиксу „изам” то је зато што правим једну паралелу. Деформације социјализма су довеле до урушавања режима у источним земљама. Лесеферистичке деформације воде урушавању западних друштава. У суштини, глобализована економија која нам се нуди као универзалан лек, признаје само један критеријум – „новац” и познаје само један култ – „новац”. Лишена сваке етичке консидације она ће неминовно уништити саму себе. Равнодушна према етичким вредностима она ће неминовно уништити саму себе.

*Ана Пајванчић и
Слободанка Марков*

УЛОГА ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА У РАЗВОЈУ ЕКОТУРИЗМА: СТАВОВИ ГРАЂАНА ВОЈВОЂАНСКИХ ГРАДОВА НА ДУНАВУ

САЖЕТАК: Новији трендови у развоју туризма преусмеравају пажњу од масовног туризма ка алтернативним облицима, усклађеним с принципом одрживог туристичког развоја. Екотуризам, као један од облика алтернативног туризма, заснован је на обиласцима природе уз њено очување. Паралелно с развојем екотуризма, јавља се свест о томе да становништво рецептивних крајева више не може да се посматра као пасивни прималац туризма, већ као један од чинилаца његовог развоја, обликовања и одрживости. Зато је, при планирању развоја екотуризма, неопходно анализирати потенцијал локалног становништва да узме учешће у његовој реализацији. Како у нашој средини недостају истраживања овог проблема, у раду су анализирани резултати истраживања еколошке свести становника војвођанских градова у сливу Дунава. Нагласак је стављен на ставове о екотуризму. Претпоставка рада је да без развијене еколошке свести и информисаности локалног становништва о потенцијалима и добробритима екотуризма, развој ове туристичке гране не може бити адекватно спроведен.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: екотуризам, локално становништво, еколошка свест

РАЗВОЈ И ЗНАЧАЈ ЕКОТУРИЗМА

Нагли развој туризма на глобалном нивоу производи позитивне и негативне последице у економској, културној, друштвеној сфери човековог деловања, али и у његовом природном окружењу. Према предвиђањима Светске туристичке организације (WTO) број долазака туриста у Европу биће удвостручен до 2020. и износиће 720 милиона. Последице оваквих трендова различито се тумаче у теоријској литератури. Локалне економије постају или чвршће услед нових могућности за запошљавање [Манспергер 1995] или зависне од новца туриста [Erisman 1983]. Локална традиција и вредности могу да постану или обесмишљене [Greenwood 1977] или да добију на значају [Van den Berghe 1994] када се ускладе с туризмом; локално становништво може да подупире налет деградације локалних ресурса [Stonich 2000] или да постане основни покретач заштити-

те ресурса [Young 1999] у контексту развоја туризма [према Stronza 2001]. Неке од негативних последица оваквих трендова свакако су и потенцијално нарушавање животне средине и културних особености рецептивних региона. Због тога се јавља све израженија друштвена свест о важности контролисања туристичких кретања у циљу очувања рецептивних региона а у складу с принципима одрживог развоја. У последње време, туристичка индустрија је учинила велики преокрет у циљу економске и еколошке одрживости, локалне партиципације и образовања о заштити животне средине. У складу са изменама у овој индустрији, потребно је изменити и истраживачке циљеве [Stronza 2001].

Измене у туристичкој индустрији нису настале ван ширег друштвеног контекста нити изоловано од њега. Оне су производ новог погледа на свет који је оријентисан према хармоничном суживоту између људског друштва и природног окружења уз свест о њиховој међузависности. Он подразумева измену традиционалног антропоцентричног погледа на свет који је, поставивши човека као сврху постојања планете, довео до неконтролисаног економског раста и потрошње, а тиме и до катастрофалних облика нарушавања природне равнотеже. Зато се јавља нова еколошка етика – екоцентризам, етички супротстављена антропоцентризму, која у основ свега ставља екосистем и у којој се човек изједначаје с другим облицима природе, а једино чиме се издиже је повећана одговорност за очување живота уопште, па и људске врсте, али и неживе природе. Одговорност је произашла из чињенице да је само човек обдарен високо развијеном свешћу и могућношћу да буде носилац моралних вредности [Ђорђевић 2002]. Еколошка свест се јавља као манифестација оваквог погледа на свет а претпоставља, поред сазнања о стању друштва и природе и узроцима тога стања, и сазнања о потреби заштите природе и заустављања даљег нарушавања еколошких вредности у њој како би се очувао природни оквир живота човека. Еколошка свест појединца састоји се из еколошких знања, еколошких вредности и еколошког понашања. Све три компоненте неопходне су за истинско познавање, уважавање и практиковање еколошког начина живота. У складу с оваквим изменама у друштвеној свести, на институционалном нивоу настаје и концепт одрживог развоја, а он подразумева образац коришћења ресурса који има за циљ задовољавање људских потреба уз очување околине, и то на такав начин да се узимају у обзир и потребе будућих генерација [http://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development]. Иако је концепт одрживог развоја нешто шири од концепта заштите животне средине (односи се и на социокултурну, економску, технолошку и политичку сферу), он представља један од његових темеља.

Алтернативни туризам подразумева „форме туризма које су усклађене с природним и друштвеним вредностима, као и вредностима локалне заједнице, и које омогућавају, како туристима, тако и домаћинима, да уживају позитивну и смислену интеракцију и заједничка искуства” [Eadington, Smith 1992: 3]. Аманда Стронза сматра да с обзиром на овакав карактер алтернативних форми туризма, он више не може да се по-

сматра као „сила” која детерминише судбину пасивних рецептивних региона, већ домаћини, њихове вредности, културни идентитети, као и њихово природно и друштвено окружење, постају један од основних фактора развоја туризма [Stronza 2001]. Екотуризам представља један од посебних облика алтернативног туризма и може да се дефинише као форма туризма инспирисана најпре природном историјом региона, укључујући и културу домаћина [Ziffer 1989]. Екотуризам може да допринесе одрживом развоју рецептивних региона тако што ће позитивно утицати на њихову привреду, уз поштовање принципа заштите, како животне, тако и друштвене средине. Око конкретних учинака екотуризма, међутим, не постоје јединствени ставови. Критичари сматрају да превише екотуризма, посебно нерегулисаног и непраћеног, може да доведе до уништавања природних лепота и до нарушавања опстанка, како животињског и биљног света, тако и домаћег становништва [Begley 1996]. Кинг и Стјуарт, на пример, сматрају да ће „позитивни ефекти екотуризма бити највећи онда кад је домаћа култура већ у стању промене услед несташице природних ресурса” [King, Stewart 1996: 299].

УЛОГА ЛОКАЛНОГ СТАНОВНИШТВА У РАЗВОЈУ ЕКОТУРИЗМА

Многа питања о томе како и на који начин локално становништво партиципира у туризму остају да буду истражена. Како би се дао адекватан одговор на нека од ових питања, потребно је истражити и „у којој мери домаћини, као доносиоци одлука, обликују врсте туризма који ће се развити у њиховим локалним заједницама” [Stronza 2001:8]. На чињеницу да локално становништво учествује у формирању туризма у свом крају указао је Неш [Nash 1981]. Чамберс такође заступа овакав став и наводи да „се локалне заједнице сувише често посматрају као пасивни примаоци туристичке динамике што доводи до парцијалног схватања о томе шта туризам данас представља” [Chambers 1999: 22].

Улога локалног становништва посебно је важна у екотуризму, јер свакодневне навике домаћина и њихов начин живота могу на њега да утичу позитивно или негативно. Овде се мисли на еколошка понашања локалног становништва, као и ниво њихове еколошке свести, који ће на различите начине утицати на стање животне средине рецептивног региона, па тако и на могућности развоја екотуризма и његових евентуалних користи. Истраживања туризма с нагласком на његове субјекте (људе) углавном се заснивају на локалном становништву, с једне, и туристима, с друге стране. Локално становништво је укључено у туризам на различите начине. Неки у туризму учествују директно (на пример, пружајући угоститељске услуге), неки индиректно (на пример, продајући одређене производе повезане с туризмом), док неки у туризму не партиципирају уопште. Када се, међутим, говори о екотуризму, сваки локални становник на извесан начин доприноси његовом функционисању практикујући своје свакодневне навике које имају утицај на животну средину. У том смислу је значајно познавати: прво, еколошку свест локалног ста-

новништва као један од предуслова екотуризма и друго, схватања становништва о екотуризму (да ли локално становништво схвата суштинску повезаност екотуризма и заштите животне средине, као манифестације одрживог развоја и како вреднује такав концепт).

ЕКОТУРИЗАМ У ВОЈВОДИНИ

Према Стратегији привредног раста Србије до 2010. године, циљ развоја сектора туризма је остваривање 3% БДП земље, 8% запосленог становништва у овој услужној делатности и повећање броја иностраних туриста за 50% у односу на 2000. годину. У оквиру пропратних смерница и препоруке Стратегије туризма Србије (први фазни извештај), Војводина је назначена као регион с изузетним потенцијалом у области речног и руралног туризма који би промовисао традиционалне, културне и природне вредности, а у исти мах, побољшао економску ситуацију војвођанског села. На подручју АП Војводине, основну мрежу заштићених подручја, својеврсних центара аутохтоне биолошке разноврсности, чини око 130 просторних целина, које обухватају 5,5% њене укупне површине. Ту спадају Национални парк Фрушка гора, предели изузетних одлика Суботичка пешчара и 17 резервата природе, 9 паркова природе, 102 споменика природе као и природна добра других категорија. Заштитом је обухваћено и преко 300 биљних и животињских врста са статусом природних реткости. Један број природних добара има међународни статус или је кандидован за стицање тог статуса. Шуме и шумовити крајеви обухватају 6,8% територије, а близу 70% је обрадиво земљиште. Природне специфичности (повољни климатски услови, плодно земљиште, богатство водних ресурса и друго) сврставају овај регион у високо перспективна подручја за производњу здраве и безбедне хране.¹

Осим природних потенцијала, за успешан развој екотуризма посебно је значајно и локално становништво, тј. његова спремност да се укључи у развој ове туристичке гране. Осим тога, локално становништво представља значајан фактор развоја екотуризма и посредством свакодневног практиковања својих навика које имају утицај на животну средину. Локално становништво, тако, може да буде позитиван фактор развоја екотуризма уколико поседује еколошку свест изражену у ставовима, знањима и деловању, и на тај начин утиче на очување и унапређење природних подручја у свом окружењу. С друге стране, локално становништво може бити негативан фактор, уколико не поседује еколошку свест и утиче негативно на природне лепоте региона. Утицај локалног становништва на екотуризам је, у контексту овог рада, посматран кроз његову: 1. еколошку свест; 2. партиципацију у екотуризму (спремност за укључивање у развој екотуризма); и 3. ставове о екотуризму.

¹ Подаци преузети из Покрајинског секретаријата за заштиту животне средине и одрживи развој АП Војводине, http://www.eko.vojvodina.sr.gov.yu/index.php?q=o_Vojvodini

ОПИС ИСТРАЖИВАЊА И МЕТОДОЛОГИЈА

Основно истраживачко питање постављено у овом раду је оцена потенцијала локалног становништва, као субјекта у развоју екотуризма у Војводини. Анализа одабраног истраживачког питања заснована је на подацима прикупљеним путем емпиријског истраживања ставова грађана и грађанки о еколошким проблемима војвођанских градова на Дунаву. Посебна група питања односила се на ставове о екотуризму и спремности за укључивање у ту привредну грану.

ОСНОВНИ РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Како се истраживање састојало из две групе питања (питања о еколошкој свести и питања о екотуризму), на почетку ће бити приказани основни резултати који се односе на еколошку свест испитаника, а потом ће се детаљније приказати резултати који се односе на ставове о екотуризму.

Еколошка свест испитаника – основни налази

Еколошка свест је испитана путем стандардизованог скупа питања, а преко њене три основне димензије: сазнајне, вредносне и делатне.

Резултати истраживања показују да испитаници углавном препознају основне глобалне еколошке проблеме, тј. да су о њима солидно информисани (сазнајна димензија еколошке свести). Сазнања о локалним и регионалним еколошким проблемима су, међутим, у великој мери повезана с местом становања испитаника. Они, тако, препознају углавном оне еколошке проблеме који су присутни у њиховом непосредном окружењу, док еколошко стање у осталим градовима у региону познају у мањој мери. Узорком су намерно обухваћени испитаници из градова на Дунаву, јер би они требало да буду свесни заједничких проблема градова који проистичу из чињенице да су повезани истом реком. Испитаници, ипак, не поседују овакву, регионализовану представу о еколошким проблемима, а изузетак од тога су грађани Панчева.

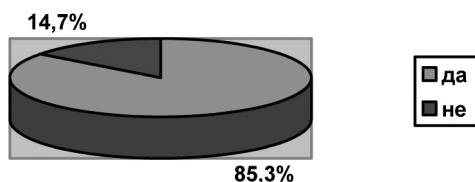
Резултати истраживања показују да испитаници, углавном, имају изражене еколошке вредности (вредносна димензија еколошке свести), с изузетком оних вредности које се односе на поштовање права животиња, где су испитаници нешто суздржанији.

Анализа резултата који указују на делатну димензију еколошке свести показује да је она на нешто nižем нивоу у односу на претходне две димензије. Иако у великој мери верују да појединац сам може да утиче на решавање еколошких проблема (70,6% испитаника/ца верује у то), испитаници лично учествовање у решавању еколошких проблема највише виде као пасивно преношење знања (на децу), док је мотивација за конкретно укључивање у еко акције знатно ређа. И одговори на питања везана уз еколошке проблеме Дунава указују на то да испитаници имају информације о томе, схватају да је то регионални/међународни проблем,

имају свест о томе да њихови поступци утичу на животе будућих генерација, али и поред свега тога готово половина њих (42,5%) није спремна да самостално учини нешто како би се ови проблеми решили.

Партиципација испитаника у екотуризму

Посећивање природних лепота у Војводини. Уводно питање у групи питања о екотуризму било је: *Да ли сте некад обилазили неке природне лепоте у Војводини?* Расподела одговора испитаника на ово питање приказана је на графикону 1.

Графикон 1: Обиласци природних лепота

Подаци, прикупљени у овом истраживању, указују на раширеност праксе посећивања природних лепота у испитаној групи грађана (85%). Укрштањем овог питања с основним социо-демографским обележјима испитаника (место становања, пол, старост, завршена школа, породично стање, материјална ситуација, занимање и статус у занимању), дошло се до закључка да постоји статистички значајна повезаност обилазака природних лепота и занимања ($\Phi=0,302$) и места у ком испитаници живе ($\Phi=0,266$).

Тако НКВ радници, домаћице, ученици и студенти, у односу на остале категорије, учестилије на ово питање дају одговор НЕ, док испитаници на вишим положајима (руководиоци, пословође, инжењери и слични) учестилије одговарају са ДА. У овом налазу испољава се детерминирајуће дејство друштвено-професионалног статуса: испитаници вишег статуса (образовање и материјални статус) чешће обилазе природне лепоте, што значи да имају развијенију потребу за излетима, рекреацијом и уживањем у природним лепотама. Да новац има значајну улогу у развијању навике за обилазак природних лепота јасно се показује кроз податак да домаћице, студенти, као и ученици ређе иду у обилазак природних лепота од испитаника који су професионалци (инжењери, на пример), руководиоци, пословође.

Посматрајући одговоре по месту становања испитаника, уочава се да становници Новог Сада и Панчева, у односу на испитанике из Апатина, Сомбора и Бачке Паланке, у већем броју обилазе природне лепоте Војводине. Разлози испољене разлике се, када је Панчево у питању, могу приписати високом степену загађености овог града и његове околине због концентрације хемијске индустрије, што условљава тежње и праксу

грађана да иду у незагађане средине и уопште у обилазак природе („што даље од извора загађења”). Нови Сад, пак, као већа урбана целина, с динамичним и стресним свакодневним животом, интензивним саобраћајем, буком и загађењима разних врста, представља контекст који подстиче људе на кретање ка природним лепотама. Несумњиво, Нови Сад има и дугу традицију планинарења због близине Фрушке горе, али и других активности у природи, које урбане људе усмеравају ка природи, односно ка могућностима одмора и рекреације у средини различитој од урбане.

Мотиви за одлазак у природу. Један од циљева овог рада био је испитивање туристичке мотивација испитаника (с нагласком на еко-туризам). У том смислу постављено је питање: *Колико су Вам, ђри обиласку ђприродних лејођа, важне следеће активностђи?* (Понуђено је пет врста активности, а испитаници су могли да процењују важност сваке од њих приписујући им оцене од 1 до 5, при чему је 1 најмање важно а 5 најважније.) У табели 1. дат је преглед средњих оцена појединих активности.

<i>Акђивностђ</i>	<i>Просечна оцена</i>
Одмор	4,50
Одлазак из загађене градске средине у здраву природну	4,30
Упознавање природе (едукација, образовање)	3,60
Спорт	3,57
Лов и риболов	2,26
Нешто друго	1,13

Табела 1. Оцена значаја активности у обиласку природних лепота

Из табеле 1. види се да се издвајају две префериране активности: одмор и одлазак из загађене градске средине у здраву природу, што је било очекивано с обзиром на то да се ради о узорку урбаног становништва. Средње оцене приписане су понуђеним варијаблама упознавање природе и спорту.

Поредећи оцену важности обележја врсте активности с обзиром на град у коме испитаници живе, уочава се да између та два обележја постоји статистички значајна повезаност ($V=0,341$). Она је најоучљивија код испитаника из Панчева који одговарају да им је је упознавање природе важно (уједињени проценти одговора најважније и углавном важно) у 12,4% случајева, у односу на испитанике из свих осталих места који овакве одговоре дају у много већем проценту (највећи процент је код грађана Бачке Паланке – 89,3%). У целокупном истраживању се показало да се еколошки ставови грађана Панчева прилично разликују од осталих испитаника услед великих еколошких проблема овог града (боље су информисани о еколошким проблемима и сл.). И у одговорима на ово питање, приметан је исти тренд. Грађанима Панчева је, тако, упознавање

природе важно у малом броју случајева зато што је одлазак у природу мотив који се код њих најчешће јавља.

Најчешће посећиване природне лепоте у Војводини. Једно од питања на које смо тражили одговор у овом истраживању односило се на избор природне средине, односно лепоте које су грађани из испитаних градова најчешће посећивали. (Приликом обраде података у обзир је узет први одговор.) Расподела одговора на ово питање приказана је у табели 2.

	<i>Фреквенција</i>	<i>Проценџ</i>
Фрушка гора	153	42,0
Палић	45	12,4
Дунав	22	6,0
Делиблатска пешчара	16	4,4
Обедска бара	16	4,4
Царска бара	11	3,0
Нешто друго	4	1,0
Горње Подунавље	13	3,6
Без одговора	84	23,1
Укупно	364	100

Табела 2. Најчешће посећиване природне лепоте

Из табеле 2. се види да су испитаници из нашег узорка најчешће посећивали Фрушку гору и Палић, што се могло очекивати с обзиром на то да је прва – једина планина у Војводини, а друга – Палић највеће језеро. Неочекивано је да је мали број испитаника навео Дунав будући да је реч о градовима на Дунаву. На основу расположивих података, не могу се са сигурношћу утврдити узроци оваквог понашања, или фактори који утичу на његово обликовање. Може се једино претпоставити да је један од чинилаца који утичу на релативно мали број посета Дунаву и његова загађеност, посебно у близини неких градова. С обзиром на то да је Дунав у Стратегији развоја туризма Републике Србије означен као једна од „стратешких предности Србије” [Стратегија развоја туризма Републике Србије: 8], а Војводина као „подручје богато водом и плодним земљиштем, с Новим Садом као средиштем, које с поносом истиче своју средњоевропску урбану традицију, *посебно је посвећена валоризацији водних токова, који се налазе на њеном подручју*” [Стратегија развоја туризма Републике Србије: 9], оправдано се може поставити питање зашто локално становништво у релативно малом броју посећује Дунав.

Поредећи одговоре на ово питање са социо-демографским обележјима испитаника, примећује се да статистички значајна повезаност постоји с местом становања ($V=0,328$). Она се исказује у томе што испитаници

углавном познају и обилазе оне природне лепоте које су им географски ближе.

Информисаност о туристичким потенцијалима Војводине. Степен информисаност грађана о туристичким вредностима Покрајине про- веравали смо кроз питање: *По Вашој процени, колико поседујете информација о туристичким потенцијалима Војводине?* Расподела фреквенција добијених одговора приказана је у табели 3.

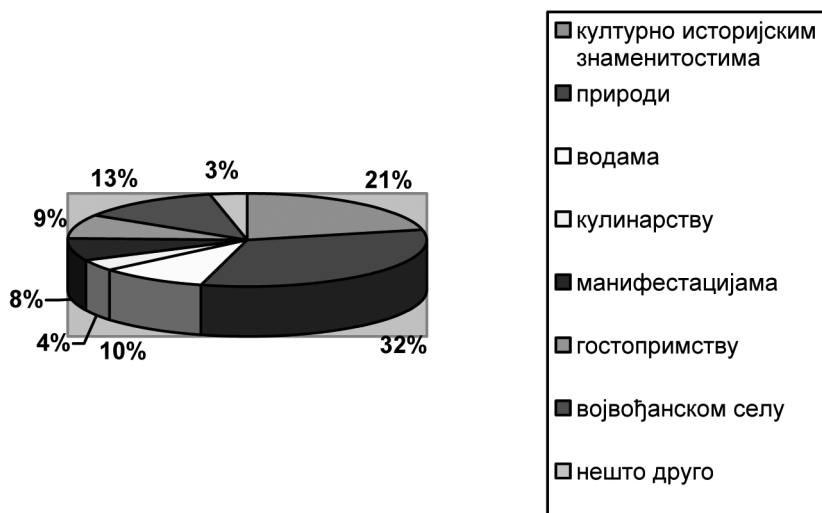
	<i>фреквенција</i>	<i>проценти</i>	<i>валидан проценти</i>
нимало	29	8,0	8,0
мало	152	41,8	41,9
осредње	145	39,8	39,9
много	37	10,2	10,2
укупно	363	99,7	100,0
недостаје	1	0,3	
Тотал	1	0,3	
Тотал	364	100,0	

Табела 3. Степен информисаности о туристичким потенцијалима Војводине

На основу података приказаних у табели 3, можемо закључити да половина испитаних грађана уопште не поседује или има врло мало информација о туристичким потенцијалима Војводине. Тачно 40% их је оценило да је осредње информисано о тим потенцијалима, а тек сваки десети сматра да има много таквих информација. Ови налази сугеришу закључак о недовољној упознатости грађана с туристичким потенцијалима Покрајине у којој живе, што указује на потребу ширих истраживања у овом тематском кругу.

Вредновање туристичких потенцијала Војводине. Да би се стекла генерална представа о вредновању одређених туристичких ресурса Војводине од стране локалног становништва, испитаницима је постављено следеће питање: *По Вашем мишљењу, основна предност и шанса Војводине за развој туризма је у?* Расподела одговора на ово питање представљена је на графикону 2.

Највећи број испитаних грађана сматра, дакле, да су природа (32%) и културно-историјске знаменитости (21%) главне предности и шанса Војводине за развој туризма. Нешто преко 10% их сматра да је то војвођанско село, а 10% да су то воде, односно гостопримство овдашњих људи. Ови налази указују на постојање свести код испитане групе грађана о природи као кључном туристичком потенцијалу Војводине. Ипак, она није довољно раширена (трећина испитаника означила је тај потенцијал као основни за развој туризма).

Графикон 2. Перцепција основних предности Војводине за развој туризма

Поредећи одговоре испитаника, тј. њихово вредновање туристичких ресурса Војводине са стратешким предностима дефинисаним у Стратегији развоја туризма Републике Србије, увиђа се да испитаници у релативно малом проценту као основну предност наводе гостопримство локалног становништва, иако је оно у Стратегији наведено као прва стратешка предност („позитиван однос становништва Републике Србије према туризму, отвореност, гостопримство и јак емотивни однос који гост добија као резултат свог боравка у Републици Србији” [Стратегија развоја туризма Републике Србије: 6]. На другом и трећем месту, као стратешке предности у Стратегији, наведене су подземне и надземне воде, а посебно реке, док испитаници то вреднују као основну предност Војводине у само 10% одговора. Иако релативно висок процент испитаника вреднује природу као такву (појам који може да обухвати и водне потенцијале), евидентно је да воде као специфичан туристички ресурс нису у довољној мери, и као такве, препознате међу испитаницима (овај налаз посебно је важан ако се узме у обзир да су испитаници становници градова на Дунаву).

Ови налази говоре у прилог тога да постоји евидентна колизија између институционалних принципа развоја туризма у друштву и схватања локалног становништва о туристичким потенцијалима, што свакако не иде у прилог дугорочном одрживом развоју туризма у нашој држави.

Укрштање одговора на ово питање са социо-демографским обележјима испитаника указује на статистички значајну повезаност с полом ($V=0,286$). Ту је занимљиво истаћи да жене као основну предност туризма у Војводини виде природу у 34,0% случајева, а мушкарци у 25,0%. Осим тога, значајне разлике у одговорима мушкараца и жена уочавају се и код манифестација (које жене бирају у 7,5% а мушкарци у 17,3% случа-

јева) и војвођанског села (које жене бирају у 22,6% а мушкарци у 13,5% случајева). Ови налази сугеришу закључак да жене више цене природне потенцијале и село, док мушкарци више вреднују манифестације као туристички потенцијал Војводине. Уочене разлике би се могле протумачити, с једне стране, у контексту владајућег патријархалног модела који стриктно дефинише родне улоге (од жена се на традиционалним манифестацијама очекује конкретна помоћ, а мање њихово уживање у садржајима) а, с друге стране, као већа сензибилисаност жена за алтернативне облике туризма (сеоски и екотуризам).

СТАВОВИ О ЕКОТУРИЗМУ

Један од циљева истраживања односи се на ставове испитаника о екотуризму. Ставови су постављени тако да се путем одговора испитаника (могући одговори исказани су у неслагању са ставом (НЕ), делимичном слагању са ставом, слагању са ставом (ДА) и одговору (не знам) дође до сазнања како испитаници вреднују концепт екотуризма и одрживог развоја; да ли увиђају његове економске и природне последице; да ли би се укључили у развој екотуризма и слично. Ради једноставнијег прегледа резултата, у табели 4. су приказани сви ставови; основне фреквенције одговора (одговори %); статистички значајне повезаности са социо-демографским обележјима (тамо где постоје) и статистички значајне повезаности с групом питања која су се односила на еколошку свест (тамо где повезаност постоји). Најзначајнији налази који се односе на ове ставове, укратко су прокоментарисани у наредном делу.

СТАВОВИ	Одговори %				Повезаност са социо-демографским обележјима	Повезаност са елементима еколошке свести
	Не	Делимично	Да	Не знам		
1. Туризам у војвођанским природним пределима доприноси бољитку укупне економске ситуације у нашој држави	0,5	24,0	8,2	5,2	Занимањем (V=0,225)	
2. Природни резервати поседују значајне потенцијале за развој туризма, али ти потенцијали нису довољно искоришћени	0,8	11,6	9,3	8,3	Занимањем (V=0,286)	
3. Туризам утиче на уништавање природних лепота због неодговорног и бахатог понашања туриста	3,5	45,9	5,9	4,7	Местом (V=0,299) Занимањем (V=0,305)	Са спремношћу да се учини лични допринос чишћењу Дунава (V=0,240)

4. Радо бих се укључио/ла у активности у правцу развоја еко-туризма у околни мог града	0,7	40,9	0,4	7,7	Занимањем (V =0,294) Полом (V =0,240)	Са спремношћу да се учини лични допринос чишћењу Дунава (V =0,245)
5. Мислим да туризам у нашој држави нема никакве перспективе и да га зато не треба развијати	3,4	7,2	0,7	4,7	Занимањем (V =0,277)	
6. Развој туризма у природним резерватима у близини мог места, допринео би економском оснаживању мог града и његових становника (нова радна места и сл.)	0,9	25,8	6,5	5,8	Полом (V =0,367) Занимањем (V =0,239)	
7. Нисам довољно упознат с потенцијалима за екотуризам у Војводини, и волео/ла бих да о томе више сазнам	0,9	36,4	2,5	2,2		
8. Туризам може да допринесе дугорочној заштити и очувању природних и културних ресурса	0,9	22,7	8,0	7,5	Полом (V =0,240) Занимањем (V =0,242)	Да ли појединац може да утиче на ублажавање еколошких проблема (V =0,228)
9. Радо бих у свом окружењу видео/ла странце који туристички посећују моје место	0,9	14,7	1,2	2,2	Полом (V =0,344) Занимањем (V =0,333)	

Табела 4. Ставови о екотуризму у Војводини

Нешто више од две трећине испитаника се слаже са тврдњом да „туризам у војвођанским природним пределима доприноси бољитку укупне економске ситуације у нашој земљи”, док је приближно једна четвртина изразила делимично слагање. То показује високу свест испитаника о значају природних предела Војводине, као ресурса за побољшање укупне економске ситуације.

Лош је виши степен слагања са тврдњом да „природни резервати поседују значајне потенцијале за развој туризма, али ти потенцијали нису довољно искоришћени”.

Са ставом „туризам утиче на уништавање природних лепота због неодговорног и бахатог понашања туриста”, делимично се слаже 46%, а

у потпуности 36% испитаника. Висок степен слагања с овим ставом, може да укаже или на лоше искуство с туристима, или на предрасуду, засновану на непознавању принципа екотуризма (представа о туризму у његовој масовној форми). Повезаност овог става и места становања проистиче из тога што становници Новог Сада учесталије од осталих изражавају слагање с овом тврдњом (66,6% одговора ДА), што може да се протумачи већом туристичком посетом овом граду, односно лошим искуствима везаним за њу. Још једна статистички значајна повезаност показује да се испитаници који *не* би били спремни да лично учествују у чишћењу Дунава, учесталије слажу с овим ставом (47,1% одговора ДА), од оних који би били спремни да то учине (27,7% одговора ДА). То је израз конформистичког става, који указује на то да знатан број испитаника не прихвата личну одговорност за заштиту животне средине, а истовремено „кривца” за загађења тражи у другим субјектима (на пример, туристима).

Са ставом „Радо бих се укључио/ла у активности у правцу развоја екотуризма у околини мог града”, делимично се слаже 41%, а потпуно 30,4% испитаника, што може да се сматра релативно високим процентом генералне спремности за овакав ангажман. Статистичка анализа показује значајну повезаност овог става (тј. слагања/неслагања с њим) и занимања испитаника. Техничари учесталије одговарају да би се укључили у ове активности (55,0%), као и административни радници (50,0%). Домаћице, с друге стране, учесталије изражавају неслагање са ставом (42,9%). Постоји, такође, значајна повезаност између овог става и пола. Жене, наиме, учесталије изражавају слагање са овим ставом (47,2% одговора ДА), у односу на мушкарце (26,9% одговора ДА). Овај налаз може да се повеже с кризном ситуацијом у друштву и с њом повезаном тежњом жена да нађу нову перспективу за себе у „новијим” привредним гранама.

Са ставом „Мислим да туризам у нашој држави нема никакве перспективе и да га зато не треба развијати” не слаже се чак 83,4% испитаника. Овакав процент је очекиван, с обзиром на то да је реч о екстремном ставу, али је он понуђен из оправданих методолошких разлога (овакви ставови се нуде како би се потенцијалним испитаницима који га подржавају олакшало испољавање става). Показало се да постоји статистички значајна повезаност између овог става и занимања испитаника. Угоститељски радници се (очекивано) у 100% случајева не слажу са њим, док су слагање у 26,8% случајева изразили аутопревозници а домаћице у 14,3% случајева (натпросечно слагање). Претпоставка је да је то више израз непознавања феномена него утемељног става о њему.

Са ставом „Развој туризма у природним резерватима у близини мог места, допринео би економском оснаживању мог града и његових становника” делимично се слаже 26%, а у потпуности 66,5% испитаника. Утврђено је да постоји повезаност између овог става и пола. Жене учесталије изражавају слагање са ставом (73,6%) у односу на мушкарце (48,1%). Жене, дакле, учесталије изражавају оптимизам по питању еко-

номских добробити као последице развоја туризма, што може да говори и у прилог томе да су оне отвореније за промене и новине. Услед свеопште несигурности у друштву (посебно економске), шансе за жене су у туризму веће него другде. Занимљив је налаз (статистички значајна повезаност става и занимања испитаника) и да руководиоци (бизнисмени, менаџери и политичари) изражавају слагање с овим ставом у 100% случајева. Може се претпоставити да се овде ради о бољем познавању економских и других трендова у свету код ове групе испитаника и у том контексту њиховом схватању вредности природних резервата као извора економске добити код нас.

Са ставом „Нисам довољно упознат с потенцијалима за екотуризам у Војводини, и волео/ла бих да о томе више сазнам” делимично се слаже 36,4% а потпуно 52,5% испитаника. Половина испитаника је, дакле, свесна ограничености својих знања о екотуризму, и показује спремност да та знања прошири, што говори о томе да испитаници концепт екотуризма, иако не познају довољно, ипак уважавају и позитивно перципирају. Овај налаз се, уједно, може означити као својеврстан „позив” медијима, стручним и научним институцијама, надлежним државним органима и свим другим субјектима који се баве развојем екотуризма, да спроводе едукације и информишу локално становништво о принципима екотуризма и његовим потенцијалним користима по локалну заједницу. Расподела одговора везаних за овај став равномерна је међу свим категоријама испитаника, тј. не показује се статистички значајна повезаност ни с једним социо-демографским обележјем.

Са ставом „Туризам може да допринесе дугорочној заштити и очувању природних и културних ресурса” делимично се слаже 22,7% а потпуно 68% испитаника. Статистичка анализа показује значајну повезаност овог става и пола. Мушкарци и жене се у овим ставовима разликују по томе што жене учесталије изражавају слагање (79,2% одговора ДА), док су мушкарци нешто суздржанији (57,7% одговора ДА и 34,6% одговора ДЕЛИМИЧНО). Овде се поново потврђује закључак о изражењу оптимизму жена по питању (еко)туризма и његових последица. Испитаници који мисле да појединац може да утиче на ублажавање еколошких проблема, слажу се с овим ставом учесталије (75,4% одговора ДА), од оних који то не мисле (56,5% одговора ДА), што се може протумачити као последица личних разлика у карактерима испитаника (активан/пасиван став према окружењу).

Са ставом „Радо бих у свом окружењу видео/ла странце који туристички посећују моје место” делимично се слаже 14,7 % а потпуно 81,2% испитаника. Дакле, готово сви испитаници се геренално слажу са овим ставом, што подупиरे тезу о гостопримству локалног становништва као једној од основних стратешких предности Србије (по Стратегији за развој туризма Републике Србије). Испитаници би, дакле, лично радо видели странце-туристе у свом окружењу, али своје гостопримство не препознају као важан елемент туристичке понуде. Постоји статистички

значајна повезаност између овог става и пола. Жене се са овим ставом слажу у 90,6% случајева, а мушкарци у 65,4% (мушкарци изражавају блаже ставове, они се с овим ставом ДЕЛИМИЧНО слажу у 32,7% случајева). Процент неслагања код мушкараца и жена не разликује се значајно. Жене се, дакле, показују као одлучније по питању доласка страних туриста у односу на мушкарце, који су нешто резервисанији.

Готово сви ставови (изузев ставова број 4 и број 7) статистички су значајно повезани с обиласцима природних лепота у Војводини. Оваква повезаност говори у прилог закључку да информисаност о потенцијалима за екотуризам, заснована на личном искуству, доприноси стварању јавне подршке локалног становништва за његов развој.

ЗАКЉУЧЦИ

На основу претходне анализе емпиријских података, формулисале смо неколико следећих закључака:

- Већина грађана испитаних у овом истраживању обилази природне лепоте у Војводини, те се може говорити о раширеној пракси излазака у природу становника подунавских градова.
- Учесталост ове праксе у вези је с положајем испитаника у социјалној стратификацији. Фреквенција одлазака у природу знатно је виша код категорија стручњака с факултетом, руководилаца и пословођа него код домаћица, ученика и студената.
- Такође, ова пракса је учесталија међу испитаним грађанима Новог Сада и Панчева, што је повезано с неповољним еколошким условима живота у већој урбаној средини, односно великом загађеношћу животне средине у Панчеву.
- Најчешће биране дестинације испитаних грађана приликом одлазака у природу су Фрушка гора и Палић, што је повезано с великим могућностима које оне пружају за одмор, рекреацију, али и за друге слободновременске активности.
- Избор дестинација показује да се најчешће посећују природне лепоте у непосредној близини места живљења, што је вероватно повезано с нижим трошковима потребним за обилазак ближих локација, али могуће и с недовољном информисаношћу о туристичким потенцијалима других крајева.
- Главни мотиватори за обиласке природе су одмор и одлазак из загађене градске средине у чисту природу, што је директно повезано с проблемима живота у урбаним срединама. Грађани Панчева знатно ређе наводе да су им префериране активности упознавање природних лепота а знатно чешће одалазак из загађене у здраву природну средину у поређењу са, на пример, грађанима Бачке Паланке, који имају обрнуте преференције.
- Ставови о екотуризму су код већине испитаних грађана позитивни, са свешћу о томе да су природни резервати у Војводини значајни за

развој туризма, као и да развој туризма у њима доприноси бољитку укупне економске ситуације у земљи. Истовремено, значајан процент испитаника сматра да ови потенцијали нису довољно искористићени.

- Жене и носиоци занимања из средине друштвене стратификације више су мотивисани за укључивање у развој екотуризма јер у томе виде шансу за лични просперитет. Без сумње се у развоју екотуризма у природним срединама у Војводини препознаје нова врста економских активности а тиме и шанса за нове изворе прихода за шири круг људи. Истраживање је показало да су жене отвореније за промене у овој сфери, што представља одступање од традиционалног схватања улоге и понашања жена. То се може повезати с кризном ситуацијом и тежњом жена да нађу нову перспективу за себе. Шансе за жене у туризму су, чини се у Србији као целини, веома значајне.
- Испитаници нису испољили велику спремност за лично укључивање у решавање еколошких проблема. Управо због тога неопходна су систематска истраживања узрока инертности грађана, као и могућности изградње нових културних образаца базираних на осећају личне одговорности за природно окружење, а самим тим и за сопствени живот.
- Налази да испитаници нису свесни вредности Дунава, да углавном нису спремни да узму активно учешће у његовом очувању и не препознају га као значајну туристичку локацију, упућују на закључак да би подизање свести о потенцијалима за екотуризам на Дунаву могло довести и до измене еколошког понашања у односу према овој реци.
- Налази овог истраживања недвосмислено указују на потребу проширивања образовања грађана о природним потенцијалима Војводине и њиховом значају за економски развој локалних заједница и друштва као целине. Ова врста образовања је неодвојива од упознавања с начинима заштите природних ресурса.
- Већа отвореност жена за промене и виши степен свести о природним ресурсима Војводине за развој екотуризма указује на потребу поклањања веће пажње едукацији жена, стварању мрежа подршке и финансијске помоћи у отпочињању малих бизниса.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић Ј. [2002] Нова еколошка етика и заштита животне средине, *Економски анали*, 46: 189–195.
- Begley S. [1996] Beware of the humans (eco-tourism is hurting ecosystems), *Newsweek* 127: 52–54
- Chambers E. [1999] *Native Tours: The Anthropology of Travel and Tourism*, Prospect Heights, IL: Waveland

- Eadington W. R., Smith VL, eds. [1992] *Tourism Alternatives: Potentials and Problems in the Development of Tourism*, Philadelphia Univ. Penn. Press
- Erisman H. M. [1983] Tourism and cultural dependency in the West Indies, *Ann. Tour. Res.* 10: 337–61
- Greenwood D. J. [1977] Tourism as an agent of change: a Spanish Basque case, *Ann. Tour. Res.* 3: 128–42
- King D. A., Stewart W. P. [1996] Ecotourism and commodification: protecting people and places, *Biodivers. Conserv.* 5: 293–305
- Mansperger M. C. [1995] Tourism and cultural change in small-scale societies. *Hum. Org.* 54: 87–94
- Nash D. [1981.] Tourism as an anthropological subject. *Curr. Anthropol.* 22: 461–81
- Stonich S. C. [2000] *The Other Side of Paradise: Tourism, Conservation, and Development in the Bay Islands*. New York: Cognizant Com-mun. Corp.
- Stronza A. [2001] Anthropology of Tourism: Forging New Ground for Ecotourism and Other Alternatives, *Annual Review of Anthropology.* 30: 261–283
- Van den Berghe P. [1994] *The Quest for the Other: Ethnic Tourism in San Cristobal, Mexico*. Seattle, Univ. Wash. Press
- Young E. H. [1999] Balancing conservation with development in small-scale fisheries: Is eco-tourism an empty promise. *Human Ecology* 27: 581–620
- Ziffer K. [1989] *Ecotourism: The Uneasy Al-liance*. Washington, DC: Conserv. Int.
- http://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_development
http://www.eko.vojvodina.sr.gov.yu/index.php?q=o_Vojvodini

THE ROLE OF THE LOCAL POPULACE IN THE DEVELOPMENT OF ECOTOURISM: THE VIEWS OF RESIDENTS OF VOJVODINA CITIES ON THE DANUBE

by

Ana Pajvančić and Slobodanka Markov

SUMMARY: Recent trends in the development of tourism are redirecting attention away from mass tourism toward alternative forms, harmonized with the principle of sustained development of tourism. As a form of alternative tourism, ecotourism is based on combining nature visits with nature conservation. Along with the development of ecotourism, there is also a growing awareness that the receiving population must no longer be viewed as a passive receiver of tourism but as a factor of its development, shaping and sustainability. That is why, in planning ecotourism development, it is necessary to analyze the potential of the local population to take part in its realization. As there has been a lack of research of this problem within our own environment, the work analyzes the results of the research of the ecological awareness of residents of Vojvodina cities in the Danube basin, with special emphasis placed on views regarding ecotourism. The assumption of the work is that, without a developed ecological consciousness and informedness of the local population regarding the potentials and benefits of ecotourism, the development of this branch of tourism cannot be adequately carried out.

KEY WORDS: ecotourism, local populace, ecological consciousness

Велизар Голубовић

СОЦИЈАЛНА ПЕНЗИЈА ИЛИ ПОВЕЋАНА СОЦИЈАЛНА ПОМОЋ

САЖЕТАК: У раду су анализирани потребе и могућности увођења социјалне пензије у условима постојања социјалне помоћи као општег облика социјалног давања. Размотрени су основни параметри социјалних пензија и дат је њихов кратак приказ у упоредном праву земаља ЕУ. Закључено је да социјална пензија има оправдање као посебно право у систему социјалне сигурности Србије, само ако је повољније давање у односу на материјално обезбеђење као опште давање. Имајући у виду огроман дефицит пензијског система сматра се прихватљивијим опредељење за увећани износ социјалне помоћи за лица неспособна за рад, како би ова накнада могла да обезбеди минимум егзистенције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: социјална пензија, социјална помоћ, гранични износ дохотка, социјална сигурност, материјално обезбеђење

Економска криза знатно смањује број запослених и ствара бројне социјалне проблеме који се огледају у повећаној потреби за остваривањем социјалних права. Спремност система социјалне сигурности да одговори нараслим социјалним потребама налази се на свакодневној провери. Евентуални његов неуспех да задовољи нарасле потребе означаио би почетак социјалне кризе што би могло имати много теже последице од саме економске кризе. Економска криза у највећој мери погађа најсиромашније слојеве друштва, па захтева да се овом делу популације посвети и највише пажње.

Поред деце, најугроженији и најрањивији део становништва, у Србији, представљају стари и неспособни за рад. Овде ће бити анализирана социјална права која обезбеђењу заштиту од сиромаштва особама неспособним за рад које не испуњавају услове за остваривање права на пензију. Реч је о социјалној (државној) пензији и социјалној помоћи намењеној за заштиту старих.

Социјална пензија треба да реши проблеме социјалне сигурности настале услед све израженијег заоштравања услова за остваривање права на пензију, односно услед неизвесности коју је донела приватизација пензијског система. С друге стране, социјална помоћ као свеобухватно право социјалне сигурности обухвата све појединце и њихове породице

када су материјално угрожени без обзира на старост. Стога се поставља питање да ли се у оквиру система социјалне сигурности одредити за социјалне пензије као посебан облик социјалне помоћи намењен за заштиту старих или за социјалну помоћ као општи облик социјалне заштите материјално угрожених особа.

У вези с овом дилемом постављају се бројна питања на која треба дати одговор. У овом раду размотриће се основна питања везана за социјалне пензије и социјалну помоћ. У ту сврху биће дат кратак приказ вишеслојног модела Светске банке и основних параметара социјалних пензија у праву земаља Европске уније. На крају ће посебно бити анализирани потребе и могућности увођења социјалне пензије у Србији у условима постојања социјалне помоћи као општег облика социјалног давања. Овом дилемом бави се и надлежно Министарство рада и социјалних питања у оквиру актуелних припрема измена прописа који регулишу права социјалне сигурности, о чему ће такође бити речи.

ОСНОВНЕ ОДРЕДНИЦЕ СОЦИЈАЛНЕ ПЕНЗИЈЕ И СОЦИЈАЛНЕ ПОМОЋИ

У основи остваривања социјалне помоћи је социјална потреба коју представља недостатак или недовољност средстава за живот, која може бити проузрокована и психофизичком неспособношћу за остваривање зараде. Државна или социјална пензија је у суштини део социјалне помоћи намењене за заштиту старих а сам назив указује на социјални карактер овог давања, што ће рећи да је оно независно од било каквих радних или новчаних доприноса појединца.

Друга специфичност социјалне пензије јесте у томе што најчешће припада појединцу (или брачном пару), па представља лично право за разлику од социјалне помоћи, која се, с изузетком самачких домаћинства, додељује породици, при чему се проверава имовинско стање, односно приходи свих чланова породице.

Развој социјалних права у европским земљама карактерише јачање принципа индивидуализације и универзалности, што условљавају друштвене и демографске промене. Модел стабилне породице, с оцем који је запослен и мајком као домаћицом, који је обезбеђивао основе на којима су изграђени системи социјалне заштите, замењен је другим који карактерише нестабилна породица са запосленим супружницима. Усамљени супружници, разведени и одвојени, поткопавају концепт изведених права сужавајући права социјалне сигурности која могу бити проширена на брачног партнера и децу. Ове промене, стога захтевају прилагођавање система социјалне сигурности и начина његовог организовања [Euzeby 2004].

Социјалним пензијама придаје посебан значај чињеница да су оне постале део вишестубног или вишеслојног концепта који заступа Светска банка. Познати трослојни концепт Светске банке који се састојао из јавног некапитализованог слоја, обавезног приватног осигурања с инди-

видуалним рачунима и добровољног пензијског осигурања, сада је допуњен нултим стубом који чини мала социјална пензија за лица за дохотком испод одређеног нивоа и четвртим стубом који укључује шири контекст социјалне политике (породична подршка, доступност здравствене заштите и стамбених услуга) [Holtzman, Hinz 2005].

Нови концепт са социјалном пензијом као нултим стубом треба да реши проблем који је настао у Чилеу где је после извршене приватизације пензијског система (замене јавног нефундираног система с приватним фондираним системом) око половине учесника приватизованог система остало и без довољно акумулираних средстава за минималну пензију и без субвенције коју је гарантовала држава, зато што нису остварили минималних 20 година осигурања тј. уплате доприноса. [Matijascic, Kay 2006]. Управо је Чиле био принуђен да у другом кругу пензијских реформи уведе социјалну пензију (на терет буџета), како би се обезбедила минимална егзистенција за велики број оних који нису испунили услове за старосну или инвалидску пензију, а нису више способни да зарађују [Mesa-Lago 2008].

Оправданост увођења социјалних пензија у највећој мери се налази у високом прагу за остваривање права на старосну пензију, с једне стране, и немогућности запослења или samozапослења као предуслова за остваривање права на пензију, с друге стране. Наиме, минималан услов за остваривање права на пензију у Србији у погледу трајања легалног рада осигурања јесте 15 година, што у условима високе незапослености представља нерешиву енигму за многе грађане (Члан 19 Закона о пензијском и инвалидском осигурању). Овај праг се налази на горњој граници одређеној Конвенцијом МОП-а број 102 о минималним нормама социјалног обезбеђења из 1952. везано за минимални период рада.

Круг заинтересованих за социјалну пензију углавном обухвата групе сиромашних и слабо плаћених радника које карактерише маргинално учешће у легалној привреди, односно илегални рад и низак ниво дохотка од рада, те изостанак других прихода и имовине. Ако посматрамо висок степен учешћа сиве економије у укупној привредној активности, јасно је да постоји широк круг потенцијалних корисника социјалне пензије у Србији¹. Њихов број првенствено би зависио од старосне доби и границе прихода као услова за остваривање ове пензије.

Посебно оправдање за социјалне пензије потребно је са становишта форме: зашто пензија, као посебно давање за старе, ако може социјална помоћ као опште давање. Најпре се поставља питање износа једног и другог давања, јер уколико постоји разлика у корист пензије самим тим постоји и оправдање. Када је износ социјалне пензије утврђен као породично давање (и по сличној процедури) и у истом износу као и социјална помоћ, не може се јасно видети оправданост увођења социјалне пензије као посебног давања. Ипак, разлика у називу и органу

¹ Према неким проценама учешће сиве економије у Србији достиже 39% друштвеног производа [Strban 2007].

надлежном за његово утврђивање може дати одређени психолошки подстицај, јер су пензије много популарније него социјална помоћ. Осим тога пензије представљају трајно давање, а социјална помоћ периодично се преиспитује.

Уколико је пензија одређена као примање појединца оправдање је очигледно, јер социјална помоћ представља обезбеђење породице, односно заједничког домаћинства. Интеграција с општом мрежом социјалне заштите у форми социјалне помоћи домаћинствима, не оснажује положај старијих у породици, нити им јача осећај достојанства и самопоштовања, као што је то случај са социјалном пензијом. Такође им не пружа неке могућности да се брину сами за себе, а може да изазове недостатак мотивације за рад код радно способних чланова домаћинства и тиме створи неповољне ефекте на тржишту рада [Holtzmann, Hinz 2005].

И питање администратора није без значаја. Најпре једноставност и ефикасност поступка остваривања права захтева висок административни капацитет, јаку информатичку мрежу и добру повезаност с државним установама, што омогућава минималан терет прикупљања доказа на страни корисника. Оснивање центара „све на једном месту” (one-stop shops) омогућава да административни послови који се односе на социјалну сигурност буду концентрисани на једном контактном месту који делује на општинском нивоу, како би био доступан свим грађанима. Разгранатост институција система социјалне сигурности, карактеристична за Србију, у великој мери повећава потребу за оваквим центром. Управо слаба доступност информација и компликован поступак прибављања доказа о примањима и имовном стању, уз недовољно обучен и мотивисан кадар администратора могу да представљају препреку ка остваривању права [Strban 2007].

Основни параметри које треба дефинисати приликом установљења социјалне пензије су везани за ниво давања, старосну границу за одлазак у пензију и имовински цензус као материјални предуслов за остваривање права. Питање материјалног стања, као предуслова за остваривање права на универзалну пензију не поставља се увек. Међутим, такво право захтева велика средства, па је применљиво само у најбогатијим земљама, или земљама с веома ниским дохотком, где су сиромашни становници у огромној већини². У осталим земљама неопходно је вршити процену имовног стања да би се помоћ усмерила ка најсиромашнијима. Управо дефинисање овог параметра представља најсложеније питање код установљења социјалне пензије.

Ниво давања и старосна граница су умногоме одређени одговарајућим величинама ових параметара у пензијском систему. Док је износ социјалне пензије лимитиран износом минималне пензије, дотле је висина старосне границе у пензијском систему углавном нижа.

² Само неколико сиромашних земаља Африке и Азије је изабрало безусловно универзално давање (Намибија, Боцвана, Непал, Маурицијус), док је много већи број оних који су условили остваривање социјалне пензије с проценом имовног стања. Социјална пензија се углавном одређује у висини 0,7% прага сиромаштва, а расходи за ове пензије крећу се између 1% и 2% БДП [Holtzmann, Hinz 2005].

ПРАВНА РЕГУЛАТИВА ЗЕМАЉА ЕУ

Упоредноправни преглед регулативе земаља Европске уније у области социјалних пензија показује значајне разлике, што је иначе карактеристично за системе пензијског осигурања. Сам назив посматраних накнада је веома разнолик – од гарантованог дохотка за старе преко социјалне помоћи и солидарног односно социјалног давања до националне, државне и социјалне пензије.

Табела: Преглед основних параметара социјалних пензија у земљама ЕУ

Земља	Назив давања	Старосна граница М Ж	Ограничење дохотка	Износ давања	Посебна давања
Белгија	Гарантовани доходак за старост	65	1.000€ М 625€ ако је ожењен	827€ М 551€ ако је ожењен	
Бугарска	Социјална пензија	70	40\$ М по члану поро- дице	57\$	Инвалиди 71%
Естонија	Национална пензија	63	Без пензије	Минимална старосна пензија	
Фран- цуска	Солидарно давање	65	7.719€ Г 13.521€ за брачни пар	Разлика до износа ограничења	Инвалиди старији од 60 година
Грчка	Солидарна субвенција	60	6.824€ Г	195€ М	
Италија	Социјално давање	65	5.142€ Г 10.285€ за брачни пар	Разлика до износа ограничења	Увећање после 70. године
Ирска	Државна пензија	66	–	212€ Н + 140€ за дру- гу особу	Увећање за 48 недеља осигурања
Кипар	Социјална пензија	65	–	286€	
Летонија	Државна соци- јална пензија	67 65,5	–	95\$ М	Инвалиди I и II групе
Литва- нија	Социјална помоћ	62,5 60	Без пензије	134\$ М	
Порту- галија	Социјална пензија	65	Без пензије и 407€ М	181€ М	Увећање за старије од 69 год.
Слове- нија	Државна пен- зија	65	Без пензије 22.400€ Г*	162€ М	

Извор: [ССА, ИССА 2009].

Напомена: * Податак се односи на износ процењене имовине

М – месец, Г – година, Н – недеља

Општи услови за остваривање права на социјалну пензију односе се на држављанство и пребивалиште. Старосна граница за социјалну пензију углавном је виша него за старосну пензију и најчешће износи 65 година. Највиша је у Ирској (66), Летонији (67 и 65,5) и Бугарској (70) Укупно посматрано услови за остваривање социјалне пензије су најстроже постављени у Бугарској. С обзиром на просечно трајање живота у Бугарској (69,8 за мушкарце и 76,3 године за жене)³ може се предвидети да ће врло мали број људи остварити право на социјалну пензију. Бугарска је прихватила вишеслојни модел пензијског осигурања Светске банке, па је сходно томе у систем уградила и нулти стуб као гаранцију од сиромаштва, али су очигледно фискална ограничења услед смањених прихода од доприноса у условима приватизације пензијског система изузетно велика.

Прописивање имовинског цензуса углавном је урађено утврђивањем граничног износа дохотка, а само је Словенија поред износа дохотка (4.660€ годишње) изабрала као параметар и вредност укупне имовине. Овакав избор критеријума карактеристичан је за социјалну помоћ. Имовински цензус је одређен као износ укупног дохотка који остварују сви чланови породице и по свим основима – од радног односа, преко самосталне делатности и пољопривреде до прихода од имовине, од добровољног осигурања и издржавања. Процена имовине обухвата поред процене дохотка и вредност укупне имовине заједничког домаћинства с изузетком стамбеног објекта који служи за становање породице, пољопривредног земљишта сеоског домаћинства и акцијског капитала вредности до 8.000€. Гранична вредност имовине износи око 22.400€, што се с обзиром на наведене изузетке може сматрати релативно високом границом [Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju Republike Slovenije].

Имовински цензус не постоји у Летонији, док је у Естонији и Литванији одређен негативно – као одсуство друге пензије. Одсуство друге пензије је понегде допунски услов у имовинском цензусу, као, на пример, у Словенији.

Износ социјалне пензије, такође је прописан на различите начине – исплатом истог износа за све кориснике или варијабилно у зависности од висине дохотка који остварују. Варијабилни износ пензије предвидели су Француска и Италија где се пензија везује за гранични износ дохотка, тако да се исплаћује у висини разлике између тог износа и оствареног дохотка по другим основама. Изузимају се само породична давања, алиментације и слична примања.

Висина социјалне пензије је у неким земљама везана за најнижу пензију. То је случај у Естонији и Словенији, при чему су у Естонији ови износи истоветни, док је државна пензија у Словенији одређена је у висини 33,3% најнижег пензијског основа, што је приближно износу најниже пензије која износи 35% истог основа. Социјална пензија у Сло-

³ Податак се односи на 2006. годину [SSA, ISSA 2009: XII].

венији и Бугарској је одређена као породично давање, па гранична вредност дохотка, односно имовине узима у обзир материјално стање свих чланова породице. У већини посматраних земаља гранични износ дохотка одређен је посебно за самца, а посебно за брачну заједницу, при чему постоје велике разлике у третирању брачне заједнице. Док су у примерима Италије, Француске и Грчке износи за брачни пар удвостручени износи за самца, дотле је у Белгији тај износ само за четвртину већи од самачког лимита. Потпуно иста слика је у овим земљама и када је реч о износу пензија.

Две земље ЕУ, Данска и Финска, имају универзалне пензије које су према прописаним параметрима веома сличне социјалним пензијама. Ове земље су прописале минимум дужине пребивалишта од три, односно пет година, с тим да се пензија умањује ако је дужина пребивалишта краћа од 40 година. И Велика Британија даје основну државну пензију старијима од 60 година чији је доходак испод граничног износа [SSA, ISSA 2009].

Укупно посматрано, социјалну пензију има 12 земаља, а универзалну пензију још три земље, што указује на претежно присуство ове пензије. Бивше социјалистичке земље углавном су установиле социјалне пензије у склопу своје пензијске реформе која је спроведена по вишеслојном концепту пензијског система Светске банке, док су економски развијене скандинавске земље и земље Западне Европе то урадиле знатно раније у склопу своје политике социјалног благостања,

Европска комисија подржава идеју основних универзалних вишеслојних пензија, при чему универзални слој треба да осигура сваком минимални доходак у старости независно од било којих других средстава доступних њима или њиховој деци. Износ ове пензије би требало одредити према линији сиромаштва (50 или 60 процената средњег дохотка). Оваква солидарност посебно је важна за супружнике који су радили у домаћинству и бринули о деци или је њихов радни и породични живот раскинут. Такође би увођење универзалне пензије у свим земљама ЕУ подстакло мобилност радника [Euzeby 2004].

ПОТРЕБЕ И МОГУЋНОСТИ УВОЂЕЊА СОЦИЈАЛНЕ ПЕНЗИЈЕ У СРБИЈИ

Приликом доношења одлуке о увођењу социјалне пензије и њеног концептирања морају се узети у обзир, пре свега, материјалне могућности. Могућност увођења социјалне пензије зависи и од присутности других угрожених група, ограничености фискалних извора, али и надопуњујућих елемената пензијског система. Оправдање за увођење социјалне пензије постојало би једино с давањем повољнијих услова у односу на социјалну помоћ, што би повећало број корисника и ниво расхода у односу на садашње расходе за материјално обезбеђење старих.

Главни аргумент против увођења социјалних пензија представља огромни дефицит пензијског система који превазилази трећину њего-

вих расхода. Неспорно је да свако увећање дефицита делује компромитујуће по пензијски систем, без обзира што би расходе по основу социјалних пензија, као давања по основу солидарности сносила држава. Проблем материјалног обезбеђења као новчаног облика социјалне помоћи представља недовољан обухват потенцијалних корисника, јер је овим програмом у 2009. години обухваћено само 59.000 породица или 151.000 лица (наспрам 50.000 породица или око 130.000 лица у 2007)⁴. Број сиромашног становништва је знатно већи, јер је у Србији 2006. године 8,8% становништва класификовано као сиромашно [Меморандум о буџету и економској и фискалној политици за 2008]. Јасно је да значајан број сиромашних, иако испуњава услове, не користи права из социјалне заштите. У Стратегији развоја социјалне заштите, као разлози за овакву ситуацију наводе се необавештеност, одбијање да се прима државна помоћ и непостојање сталне адресе боравка, али се не помињу бројне административне препреке на путу остваривања овог права (трошкови и процедуре које прате прикупљање доказа код разних државних органа).

Упркос свим препрекама повећање броја корисника социјалне помоћи за последње две године је значајно и износи 20%, што указује на снажне последице економске кризе (смањење запослености и могућности зарађивања).

Посебно је питање висина износа материјалног обезбеђења: просечни износ материјалног обезбеђења као разлике између прихода домаћинства (по свим основама) и минималног нивоа социјалне сигурности (за 2009) је око 6.000 динара за породицу, односно 2.400 динара за појединца. [Извештај о раду Министарства рада и социјалне политике за 2009]. У погледу односа висине социјалне помоћи и социјалне пензије индикативна је социјална пензија у Италији, која износи 1,2 социјалне помоћи уз претходну проверу примања и уз услов да корисник има најмање пет година плаћених доприноса [SSA, ISSA 2009]. У случају Србије, највиши износ материјалног обезбеђења (5.364 динара за једног члана)⁵ у односу на најнижу пензију (11.400 динара)⁶ је више него двоструко нижи што указује на несразмерне разлике. Занимљиво је како су се временом удаљиле вредности ове две накнаде, када је највиши износ материјалног обезбеђења одређен у висини 16% просечне зараде у септембру 2004, а износ најниже пензије у висини 25% просечне зараде у 2005. Разлика је настала услед различитог усклађивања, јер су се пензије од 2006. до 2008. делимично усклађивале и

⁴ Укупна сума исплаћених износа на име материјалног обезбеђења у 2007. чини свега 0,12% бруто друштвеног производа [Мијатовић (ред.) 2008:72].

⁵ Минимални износ социјалне сигурности одређен је у висини 16% просечне зараде у септембру 2004. (за једног члана, односно 32% за породицу са 5 и више чланова) и даље се усклађује са трошковима живота тако да у новембру 2009. износи 5.364 динара (члан 11. Закона о социјалној заштити и обезбеђењу социјалне сигурности грађана).

⁶ Износ најниже пензије за осигуранике пољопривреднике је знатно нижи и у 2009. износио је 8.300 динара.

према расту зарада (Чл. 76-80 Закона о пензијском и инвалидском осигурању).

Укупно посматрано расходи по основу материјалног обезбеђења су минимални и чине свега 0,12% БДП-а, док су на другој страни огромни расходи пензијског осигурања који чине 14% бруто друштвеног производа (при чему држава дотира 35% ових расхода што представља 4,9% БДП-а) [Статистички годишњак Србије 2009].

Одредбе Закона о социјалној заштити (члан 12) које онемогућавају стицање права на материјално обезбеђење, уколико подносилац захтева има било какву непокретну имовину, осим нужног стамбеног смештаја и окућнице од 0,5 хектара земљишта, као и када постоји лице које према породичном закону има обавезу и могућност да га издржава, рестриктивне су у односу на одредбе о социјалној пензији у Словенији. Старосна граница која одређује неспособне за рад је тренутно изнад оне прописане за остваривање права на старосну пензију 65, односно 60 (жена) година живота, али ће већ 2011. бити изједначена.

У Нацрту Закона о социјалној заштити предвиђа се увећана новчана социјална помоћ (за 20%) за појединца, односно породицу чији су сви чланови неспособни за рад, при чему се као неспособни за рад сматрају и сва лица у животном добу за коришћење пензије према прописима о пензијском и инвалидском осигурању. Предлаже се да максимална површина окућнице може износити до једног хектара. Такође се предвиђа поједностављење поступка за остваривање права лица која имају право на издржавање утолико што би ови корисници убудуће били у обавези само да покрену поступак ради утврђивања обавезе од стране сродника код надлежног суда. Несумњиво је да су ова решења на правцу унапређења социјалне заштите лица неспособних за рад и да ће дати подстицај остваривању социјалне помоћи онима којима је најпотребнија.

Повећање износа материјалног обезбеђења за лица неспособна за рад не сме да угрожава конкурентне облике давања намењене другим угроженим групама. Посебно треба имати у виду да је највећи процент сиромашних међу децом до 18 година – 12%, а тек потом међу старијим од 65 година (10%). Домаћинства чији извор прихода потиче од пољопривреде чине 15,2% сиромашних и представљају, такође, веома угрожену групу [Меморандум о буџету]. Избор приоритета међу овим рањивим и маргинализованим групама изузетно је деликатан задатак. Срећна околност је да у условима неизбежног смањења јавних расхода, ММФ сугерише повећање расхода за социјалну сигурност.

* * *

Анализа социјалних пензија посебно је нагласила питање оправданости њиховог увођења у условима постојања социјалне помоћи као општег давања. Узевши у обзир све аргументе и противаргументе о потреби и могућностима увођења социјалне пензије, може се закључити

да социјална пензија има оправдање као посебно право у систему социјалне сигурности, само ако је утврђена као повољније давање у односу на материјално обезбеђење као опште давање. Те повољности се могу односити на било који параметар – имовински цензус, једноставнији поступак или износ давања.

С друге стране, извесно је да свако увећање дефицита делује компромитујуће по пензијски систем, без обзира што би расходе по основу социјалних пензија, као давања по основу солидарности сносила држава. С обзиром на огроман дефицит пензијског система Србије чини се прихватљивијим опредељење за увећани износ социјалне помоћи за лица неспособна за рад, како би ова накнада могла да оправда свој циљ у погледу обезбеђења минималне егзистенције. Уједно би социјална помоћ постала примамљивија за потенцијалне кориснике. Релативно мали број корисника материјалног обезбеђења (социјалне помоћи) и ниско учешће расхода по овом основу у укупним јавним расходима представљају јак разлог за овакво решење.

Уколико би се у циљу хармонизације прописа с ЕУ определили за социјалну пензију, неопходно је уважити чињеницу легалног рада, тако што би основни износ социјалне пензије требало увећати ако је корисник провео одређени период у осигурању.

ЛИТЕРАТУРА

- Закон о пензијском и инвалидском осигурању Републике Србије, *Сл. гласник РС* 34/03. 07/09.
- Закон о социјалној заштити и обезбеђењу социјалне сигурности грађана, *Сл. гласник РС* 36/91, 115/05.
- Извештај о раду Министарства рада и социјалне политике за 2009. годину, Web site http://minrzs.gov.rs/doc/izv-minrzs/izv_finalna-2009.doc.
- Меморандум о буџету и економској и фискалној политици за 2008. годину, с пројекцијама за 2009. и 2010. годину, *Сл. гласник* 96/07.
- Мијатовић, Бошко (ред.), [2008]. *Реформе у Србији – досијеућа и изазови*, ЦЛДС, Београд.
- Републички завод за статистику, *Статистички годишњак Србије 2009*.
- Стратегија развоја социјалне заштите, *Сл. гласник РС* 108/05.
- Euzeby, Chantal [2004]. Rethinking social security in the European Union: Extending fundamental universal rights, *International social security review*, Vol. 57, No 1, pp. 85-103.
- Holtzmann, Robert; Richard Hinz (eds.), [2005]. *Old age income support in the 21st century: International perspective on pension system and reform*, World Bank, Washington, D. C.
- Matijascic, Milko; Stephen Kay [2006]. Social security at the crossroads: Toward effective pension reform in Latin America, *International Social Security Review*, Vol. 59, No. 1, 3-26.
- Mesa-Lago, Carmelo [2008]. Social protection in Chile: Reforms to improve equity, *International Labor review*, Vol. 147, No 4, 377-402.
- Social Security Administration, International Social Security Association, (2009). *Social Security Programs Throughout the World*, Washington.

Strban, Grega [2007]. Draft National strategic memorandum in the social security field for the Republic of Serbia, Social institutions support programme, CARDS, Council of Europe, European Commission.

Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju Republike Slovenije, *Uradni list* 109/2006 (uradno prečiščeno besedilo).

SOCIAL PENSION OR INCREASED SOCIAL ASSISTANCE

by

Velizar Golubović

SUMMARY: This paper analyzes the needs and possibilities of establishing the social pension, under conditions of the existence of social assistance – a form of general social allowance. The basic parameters of the social pension are analyzed, and a short description is given regarding its treatment in the comparative law of the EU countries. The conclusion is that the social pension, as a particular benefit of the Serbian social security system, is justified only if it is more favorable than the financial security benefit provided by the general social security allowance. Having in mind the large pension system deficit, the preference for increased social assistance for persons unable to work is seen as being more acceptable in providing for their minimum existence.

KEY WORDS: social pension, social assistance, social security, financial security benefit

Владимир Баровић

ОДНОС БЕЗБЕДНОСНО-ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ И МЕДИЈСКИХ СИСТЕМА С АСПЕКТА НОВИНАРСКЕ ЕТИКЕ

САЖЕТАК: У раду је изнет сложен однос медија и обавештајних служби, чију интеракцију аутор приказује коришћењем генетичког приступа и историјског метода. У циљу појашњења интеракције два слична али комплексна система, коришћен је компаративни метод који указује на сличности медија и обавештајне службе. Непосредни циљ рада огледа се у изношењу података добијених истраживањем и анализом доступних информација о ангажовању медијских радника на обавештајним пословима. Критикује се обавештајно ангажовање новинара које је у супротности с етичким и професионалним стандардима теорије медија. Износи се став да је неопходно донети правну и струковну регулативу ради ефикасније заштите новинара од деловања обавештајних елемената.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: обавештајна служба, медији, етика

Обавештајна служба представља сложен облик друштвеног организовања и деловања; она постоји у свим познатим друштвеним заједницама које творе државни систем. У свету делује око 500 разнородних служби, агенција и бироа, који се баве обавештајном делатношћу [Савић 2007: 109].¹ Та бројка упућује на знатан број лица која су професионално, хонорарно, сараднички или на друге начине ангажована у процесу добијања података који су од важности за државу, организацију, партију, покрет или неки други субјект који их организује. Медије је одувек фасцинирала тајност обавештајаца и са занимањем и знаком „ексклузивно” обајвљиване су приче о хапшењу агената, атентатима, акцијама, пребезима и откривању тајних досијеа уз сумњичање јавних личности за сарадњу с разним службама. Тај социолошки феномен, занимљив за истраживање с аспекта медијске теорије, посебно долази до изражаја у државама с бившим социјалистичким друштвеним уређењем, где су многи политичари, научници, уметници, спортисти, па чак и свештена лица, сумњичени за сарадњу с обавештајним органима. Новинари су не-

¹ Наведени податак морамо узети са великом резервом, јер се ради о динамичном процесу који није могуће на транспарентан, константан и методолошки утемељен начин непрекидно посматрати, истраживати и анализирати.

када имали могућности да пишу фељтоне на основу полуинформација из обавештајних кругова, да праве интервјуе с пензионисаним официри-ма безбедности, али веома ретко су добијали податке о тренутном обавештајном деловању. Често се у тој сфери медијског ангажовања улазило у сензационализам и претеривање, што се не може сматрати за објективан рад, нити новинарско деловање које је у складу с професионалном етиком.

ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА, ДЕФИНИЦИЈА, ПОДЕЛА И МЕТОДЕ РАДА, АНАЛИЗИРАНЕ С АСПЕКТА МЕДИЈА

Обавештајна служба бави се сличним послом као и штампа, радио или телевизија, али се то информисање у односу на медије умногоме сужава и посебно профилише. Медији извештавају за најшири круг конзумента информација, док обавештајни сегменти то чине за веома узак круг лица. Иако локални лист професионално може занимати извештај с хипотетичке позоришне представе, обавештајној служби ће тај догађај бити занимљив само ако постоје безбедносни изазови, или ако на ту представу дође лице које је за њих посебно интересно (амбасадор, политичар, војни аташе). Исти је случај с отварањем неког објекта, на пример, цамије или цркве, на који долазе медији који извештавају због јавног интереса, али ће обавештајна служба посетити манифестацију због лица која су оперативно занимљива. И новинари али и обавештајци радиће исти посао: 1. сакупљаће информације о објекту, извору финансирања; 2. снимаће објект и личности које су на отварању; 3. направиће личне контакте са свештеником; и 4. разговараће с верницима и унети у извештаје њихове утиске.

Суштина је у томе да се њихов посао неће много разликовати, осим што ће новинар своја запажања изнети у јавном извештају а обавештајац ће своје виђење пренети у службеној белешци, која се неће објавити али такође садржи одређену форму (извештај, анализу, укрштање оперативних сазнања).

Следећи елементи су заједнички медијима и обавештајцима: и једни и други имају организацију, баве се сличом делатношћу која подразумева информисање и предузимају одређене радње (снимање, извештавање, анализу), тако да морају имати техничка средства, људске ресурсе и технолошке капацитете. Као што обавештајна служба окупља обучене кадрове, своје специјализоване раднике упошљава сваки медиј а заједничко им је да поседују: 1. сложену и скупу технику, транспортна средства и логистичке капацитете; 2. мрежу сарадника (дописници или кореспонденти); 3. средства комуникације; и 4. јасну структуру (глодур, уредник деска, дежурни уредник – директор, начелник, начелник центра).

Ако анализирамо неке од дефиниција, можемо констатовати да је своје виђење проблематике дала стручна литература која под обавештајном службом подразумева: „... рад специјализованих државних органа на прикупљању и проучавању података о другој држави; дели се на политичку, економску и војнообавештајну” [Група аутора 1978: 697].

Изношење целовите дефиниција умногоме је сложен посао обухватања свих сегмената деловања и рада организације или процеса који се дефинише а једно од стручних одређења обавештајне службе гласи: „Посебна организација и делатност државних органа на прикупљању и изучавању података о другим државама. Обухвата све структуре друштва и све друштвене делатности (политичке, економске, војне, научно-техничке и др.) државе према којој је усмерена.” [Војни лексикон 1981: 336–337]. Наведене дефиниције с медијског аспекта одређују делатност обавештајаца али посматрана служба није само државни орган тј. у савременим условима неће је само држава ангажовати већ то могу чинити разни субјекти.²

Подела рада служби је прихватљива као и чињеница да обрађује различита подручја друштвеног живота али с гледишта медија, ипак је прихватљивија дефиниција која гласи: „Обавештајна служба је друштвено-историјски и класно условљена специјализована организација која у оквиру свог делокруга рада спроводи тајне обавештајне, контраобавештајне и субверзивне садржаје према виталним интересима противника, користећи при томе специфичне методе и средства, са циљем остваривања одређених политичких интереса и заштите унутрашње и спољашње безбедности” [Савић, 2007: 86]. Не улазећи дубље у дефиницију сматрамо да је терминолошка одредница „класно условљена” превазиђена и да је заменљива другим термином као што је политички контекст, идеолошка компонента и сл.³

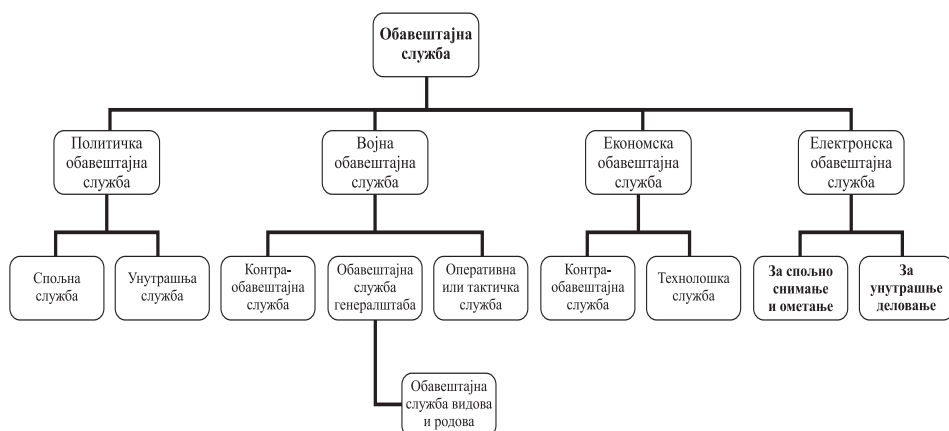
Свака обавештајна служба има приоритете и задатке слично одређеном медијском систему. Они се у мањој мери разликују по томе што се обавештајне службе усмеравају на неколико циљева које можемо разврстати на: *стирајешке* и *ишактичке*. Новинари који обрађују посматрану проблематику уочили су да се циљеви обавештајаца крећу у зависности од карактера налогодаваца, односно елита које контролишу службу, па ако су системи у којим егзистирају демократски, служба ће радити на начелу законитости, координације са сродним службама у свету и земљи, уз јасно дефинисане надлежности (обавештајна, контраобавештајна, војна). Ако говоримо о подели служби можемо констатовати да она зависи од више фактора али је најпознатија подела на ону која делује у иностранству и ону која је усмерена ка унутрашњим питањима. Као што у једном медију постоје редакције: спољна политика, унутрашња политика, спорт, градска хроника, пољопривреда и привреда, тако

² Став старијих аутора да се обавештајна служба увек налази у рукама државе, умногоме је превазиђен а наше медијско искуство сугерише на чињеницу да различити облици обавештајног организовања и деловања постоје на различитим нивоима и срединама. Поједини медији у својим маркетиншким пакетима сугеришу да су они „лична обавештајна служба” конзумента информација, читалаца/слушалаца/гледалаца, што је уз призвук гро-теске, доказ о постојању медијске свести о упоредом деловању два система.

³ Дефиниција уваженог теоретичара проф. Савића, коју смо прихватили, адекватна је за медијско поимање проблема, али се њен недостатак огледа и у маркирању политичког интереса као доминантног у раду служби. У последње време је сугестибилно да су технолошки и економски интереси у истој равни а понекад и изнад политичких интереса који спадају у корпус традиционалних сегмената безбедносних система.

и у обавештајним системима имамо поделе по специјалистичким подручјима која се третирају. Класичан модел службе изнет је на графичком приказу али она може бити много сложенија (посебно у многољудним и моћним земљама).⁴

Графикон 1. Уопштена подела обавештајних служби с аспекта специјалистичких области

Да бисмо појаснили тај сложени сплет служби и подслужби, морамо објаснити организациону структуру истих што значи да су оне детерминисане слично као једна медијска кућа која зависи од: фреквенције, тиража, усмерења медија (локални, регионални, национални, глобални), новца, власничке структуре, утицаја на друштво. Као што није исто интересовање локалног медија у Лесковцу и једног CNN-а, није идентично интересовање једне CIA-е и унутрашње службе безбедности Мозамбика. Свака служба се организује по својим основним задацима, могућностима и рационалним потребама субјекта који је оснива, финансира и контролише, што је условљено сарадњом с другим субјектима. Слично је и с медијима а најкоректнија паралела два система огледа се у јавном сервису који су основали, финансирају и контролишу грађани што у значајној мери и шире схваћеном контексту треба да важи и за службе безбедности [Вељановски 2005]. Као што телевизијске куће имају аудио-визуелну службу размене снимака преко Евровизије у Женеви која прослеђује снимке са целе планете, тако и разни обавештајни сегменти имају систем међународне размене података. Није реч о обавештајној берзи, већ о легитимној сарадњи коју упражњавају све светске службе пошто систе-

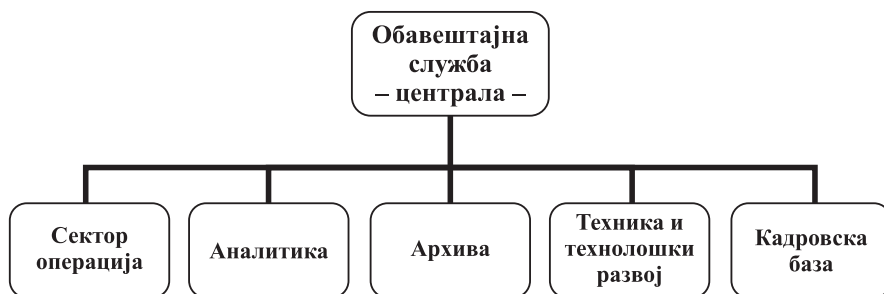
⁴ Као што у теорији медија постоји наглашена потреба да се изврши што фрагментарнија специјализација на новинаре који прате само спољну политику, слично и у свету обавештајних служби постоји тенденција да поједини службеник третира само једну специфичну област. Тај компаративни однос је могуће успоставити на линији аналитичара у безбедносном сектору и новинара/коментатора у медијима.

ми безбедности лоше функционишу без размене података, информација и осталих елемената које примењују и новинари у свакодневном послу.

Обавештајне службе имају сложену методологију, али она не подразумева увек неке спектакуларне акције, већ се састоји из напорног рада скупљања информација, њихове анализе и обраде, а подела се своди на: *метод тајног прикуљања података, метод прикривеног прикуљања података и метод легалног прикуљања података* [Ђорђевић 1987]. Као што тиражни медиј ангажује коментатора, слично лице неопходно је свакој обавештајној служби, док се на месту уредника налази шеф обавештајног одељења, на месту његовог заменика формацијски би био шеф деска. Ако узмемо за пример обавештајни центар у иностранству, онда би то у свету медија било компатибилно месту шефа дописништва из Париза или Њујорка, а да би боље радио мора имати дописнике у Бостону, Чикагу или Мецу, а то су у обавештајној терминологији потцентри или пунктови. На крају имагинарне структуре или командног ланца је лице које има оперативну улогу у медијској сфери: новинар, хонорарац а у обавештајној терминологији: кореспондент, обавештајац, агент, шпијун, добровољни сарадник и сл.⁵

Наша компарација изведена је у циљу комплекснијег сагледавања функционисања обавештајне службе али као што у медијима имамо моделе редакције који се деле на: једнолинијски систем, штабску организацију, вишелинијски систем или матрикс организацију, и у домену служби постоји више варијација поменутог система [Рус Мол, Загорац Кершер 2005: 239]. Како постоји руководство у медијима које се назива менаџментом, на чијем челу је директор, обавештајни систем има колегијум директора (ако је то интегрисано тело), који руководи сложеним апаратом једне службе.

Графикон 2. Организација по секторима рада обавештајне службе

Сектор операција је познат по такозваним „прикривеним акцијама”, које подразумевају врхунску тајновитост и употребу конвенционалних или неконвенционалних средстава због чега се понекада називају „црним операцијама” [Аврамов 1999]. То су често нелегалне акције које се де-

⁵ У америчкој обавештајној терминологији добровољни сарадник се назива *asset*, док се у европском систему исти појам наводи као „извор”.

терминишу као субверзивне (иако не морају увек то и бити) и усмерене су на обављање виталних задатака на спречавању акције непријатеља или дезинформисања, ширења лажних вести и сл. Методологија обавештајних служби користи на првом месту агенте или обавештајце који су у време високе технолошке софистицираности незамењиви и деле се према вредности за службу на: ВИП (јавне личности: политичари, уметници, естрадне звезде), стручњаке (из разних области), инсајдере (у разним службама пријатељске или непријатељске државе), дупле агенте (који раде у обавештајној или контраобавештајној служби пријатељске или непријатељске земље или другог субјекта), корисне информаторе из разних области и мање важне изворе информација (председник кућног савета, портир, ситни криминалац) [Савић 2007].

Обавештајци се такође служе и разним политичким, верским, криминалним, паравојним и другим групама којима манипулишу за своје потребе а такође се баве пропагандним деловањем, насиљем или претњом насиљем на разним јавним скуповима и окупљањима. „Када повреде јавног реда и мира на скупу достигну екстремне размере оне представљају, несумњиво, веома значајан облик угрожавања безбедности. Овакав облик нарушавања безбедности може бити и подстрекиван, организован или усмераваан од стране субверзивног деловања које се налази унутар или ван земље, а све ради остварења њихових циљева.” [Стајић, Стевановић 1995: 3]. Тајне службе по потреби прибегавају и тероризму (тзв. државни тероризам) што спада у тајне операције високог ризика јер у случају откривања долази до међународних реперкусија ако се из компетентних, стручних кругова закључи да се специјализоване службе баве тим активностима [Хофман 2000].

Сматрамо да је од пресудне важности да медијски радници познају службе, њихову структуру и метод рада да би у одређеној мери сачували професионални и лични интегритет и аутономију новинарског деловања. Изнете информације нису везане за појединачну службу, већ је маркиран глобални систем рада свих служби у свету уз одређене спецификуме који се препознају од једне до друге обавештајне инстанце. Службе су динамични модели који се непрекидно мењају, усавршавају и осавремењавају тако да је битно да стручњаци, истраживачи и научни радници који прате тај проблем, колико је могуће, буду у току тих процеса и да непрекидно допуњавају своје личне архиве.

ОДНОС МЕДИЈА И СЛУЖБИ БЕЗБЕДНОСТИ

Према извештају савезне Службе државне безбедности 1990. године, процењено је да око хиљаду и по грађана СФРЈ обавештајно делује за рачун неке стране обавештајне службе. Чак се наводи и прецизан број по ком је највише агената, 258 имала бугарска служба, совјетски КГБ има 229 сарадника, немачки BND 152, албански Сигурими 147, CIA 127, док је италијанским обавештајцима служило 103 југословенска држављана [Лопушина 2002: 13]. Констатовали смо да су медији често иден-

тификовани с обавештајним службама и чињеница је да агенти неретко оперативно користе новинаре али постоје и контрапримери јер се у медијској пракси као новинарски извори срећу и обавештајци. Није редак случај, посебно у таблоидима, да се наводе „поуздани извори”, „како са знајемо од добро обавештених кругова”, „потврђено је из извора блиских БИА”. Сарадња није само једносмерна већ има назнака да сами новинари проналазе агенте као информаторе што није спецификум само нашег поднебља већ се ради о медијској пракси која је широко распрострањена. Ту се поставља значајно питање новинарске етике јер се према Кодексу новинара, у глави 7, у првом ставу јасно наводи: „У прикупљању информација, фотографија, докумената, звучних и видео записа новинар ће се користити само часним средствима” [Кодекс новинара Србије www.nuns.org.rs].

На нашим просторима делују обавештајне службе свих околних земаља као и представници агентуре великих сила чији интереси се преплићу и не морају бити увек пријатељски, иако су неке државе формално савезнице. На основу историјског искуства могуће је закључити да земље које су политички супротстављене имају неке облике обавештајне сарадње, која се спроводи из одређених интереса који одређују: интензитет, обим, и простор те сарадње. Поред великих држава чије службе оперативно делују на нашем простору, постоје и домаће службе безбедности које се деле на војни и цивилни сегмент, који обухватају своје подсистеме и микро системе.

Од војних служби за деловање против страних обавештајаца задужена је Војно безбедносна агенција (ВБА) наследница чувеног КОС-а. Центар за усавршавање кадрова ВБА налази се на Дедињу, има традицију дугу преко пола века а поред домаћих официра обучавао је хиљаде кадрова из разних, углавном несврстаних земаља, а те старешине налазе се на руководећим местима у својим армијама [Жалац 2008: 40]. За деловање на спољном плану предвиђена је Војнообавештајна агенција (ВОА) која се бави проценом намера, снага, средстава и капацитета земаља потенцијалних агресора, али и оних које се сматрају пријатељским. Центри ове агенције смештени су не само у војним већ и у цивилним објектима у земљи и иностранству. Дипломатска обавештајна служба која традиционално делује при МИП-у је Служба за истраживање и документацију (СИД), која је интерно називана Координационо одељење, а међу особљем била је позната као Четврти спрат (због позиције коју је заузимао у згради у којој је смештена). Наследница УДБ-е, а потом ДБ-а од 2002. године зове се Безбедносно информативна агенција (БИА) и поред новог имена у значајној мери је кадровски обновљена и подмлађена. Агенција има за собом бурну скорију прошлост коју покушава да превазиђе отварањем према јавности и медијима што је још увек у почетној фази.⁶

⁶ БИА је први пут у историји српских обавештајних служби именовала (почетком септембра 2008. године), особу за односе са јавношћу. Први портпарол служби безбедности је Јован Стојић, шеф кабинета директора БИА Саше Вукадиновића [Баровић 2008].

Навели смо службе које је у Србији основала, финасира их и контролише државе, а постоје и паралелни системи и разне мање неформалне групе које се баве сличним послом али нису под директном контролом државних органа. Само у приватним агенцијама за обезбеђење регистровано је од 30.000 до 50.000 запослених лица од којих су нека и са обавештајним искуством у нашим и страним службама.

Све наведене службе имају своје поље рада, али неће спољна обавештајна мрежа прикупљати информације само у иностранству, већ делује тако што ради на територији матичне државе уз избор сарадника и потенцијалних мета које могу користити за укупни рад. Анализом је могуће установити да су новинари често позиционирани тако да разни системи који се баве обавештајним деловањем неретко показују интересовање за тај специфични позив. Новинари су у обавештајној теорији високо цењени и спадају у групу тактичких циљева а о њиховој важности сведочи податак да су на трећем месту, одмах после елите – носилаца јавних функција и припадника административног, војног и полицијског апарата. „Новинари – јер раде сличан посао као и обавештајци, само за јавност. Преко њих се могу вршити и субверзивне активности, на пример, пропаганда, индоктринација и сл.” [Савић 2007: 95].

Новинари су погодни пошто неким од њих није потребно много убеђивања за њихово обавештајно деловање, посебно ако већ поседују нешто од пожељних особина карактеристичних за агенте, што по обавештајној категоризацији важи и за научне раднике. Неки обавештајни сегменти традиционално су заинтересовани за поједине медијске куће, па је тако познато да се највише интересовања исказује за оне медије који имају јаке дописничке мреже у земљи и иностранству. Ако анализирамо обавештајну праксу, јасно је да се одувек тај принцип у служби да користе новинаре у своје сврхе обилато користио. У социјалистичкој Југославији спољна обавештајна служба имала је јака упоришта у *Полицији, Борби, Танјугу, Вјеснику, Ослобођењу*. О томе говоре и сведочанства обавештајаца који су у том оперативном раду учествовали: „Служба је остварила најбоље везе с *Полијикином* кућом у чему је највише помогао и њен, у оно вријеме, главни и одговорни уредник Мита Миљковић. Службу, односно Југославију су информативно помагали: Ђука Јулијус, Јуриј Густинчић, Војо Ђукић, Лео Давичо, Зоран Жујовић, Перо Ивачић, Фаик Диздаревић, Јоцо Месаровић, Жарко Стојановић, Отовић из *Ослобођења* и једно вријеме у Њујорку дописник *Вјесника* Јосип Јожа Врховец. Главна ангажованост поменутих новинара, као и других сарадника у паралелној служби односила се на прибављање информација а јако ријетко и на стварање агентуре.” [Духачек 1992: 48]. Као што се види, новинари нису само радили као класични обавештајци већ и као организатори (иако „јако ријетко”) обавештајних мрежа, из чега се може наслутити да су неки од њих били резиденти (шефови потцентра или пунктова). То произилази и из саме природе обавештајног рада који подразумева да добар уредник или дописник који има многе контакте и познанства, може направити квалитетну шпијунску мрежу.

Није непознато да обавештајне службе огроман број информација прибављају из доступних извора и то тако што анализом медија и филтрирањем информација долазе, по неким подацима, до чак 90% укупних сазнања, док се најважније информације стичу оперативним радом. Велики обавештајни системи као што је CIA имају подсистем FBIS (Foreign Broadcast Information Service) која се бави праћењем страних програма из разних земаља а након тога се анализом садржаја и медијског дискурса утврђују обавештајне чињенице и информације корисне за укупни обавештајни систем земље. На тај начин агенција долази до квалитетних информација које касније уобличавају стручњаци – аналитичари. Тај систем укрштања информација обавештајцима користи посебно у демократским земљама где постоји истраживачко новинарство.

Осим тог вида новинарства које је најближе методама рада обавештајаца, занимљиве су агенције и дописништва зато што пружају широк спектар маневарског простора за вештог резидента или оперативца. „У обавештајној пракси је познато да дипломатско-конзуларна представништва појединих земаља имају секције за штампу и остале медије земље домаћина. Претплаћене су на сву штампу, анализирају је и одабирају обавештајне податке (на пример, картотеке личности, појава или статистичких података). Средства масовних комуникација имају и другу намену када је у питању однос с обавештајном службом. Наиме, познато је да обавештајне службе користе идентитет новинских агенција као маску за своје обавештајце. Осим тога, оне поседују или субвенционишу више новинских организација како би створиле 'покриће' или шириле пропаганду и гледишта свог система вредности” [Савић 2007: 160]. Разни субјекти у свету обавештајаца сматрају легитимним субвенционисање листова и поткупљивање новинара што је систем стар колико и савремена штампа а колико је агената замаскираних као новинари, можемо само да нагађамо. О обавештајном деловању медијских радника у литератури има више конкретних примера али ми издавајемо пример дописника италијанског RAI-а, с Балкана, Ениа Ремондина, који износи своју методологију идентификовања обавештајца под маском новинара: „Чини ми се да сам, можда погрешно, препознао много шпијуна по уговору. На пример 'колега' (наводник у оригиналу В. Б.), из сиромашних новина којег редовно срећеш на стратешким местима на крају света где се чак и добростојеће куће предају пред речју 'трошкови'. Према томе ко плаћа пут и хотелске рачуне увек сам сумњичав и имао сам чак нека чврста убеђења” [Ремондино 2002: 109].

Неке од метода обавештајних служби за новинаре подразумевају и специјални тренинг после кога се оспособљавају за посебне задатке које не може извести обичан извештач, колумниста или репортер: „Учињен би био и напор да се поједини новинари обуче за обавештајни рад, односно да неки обавештајци приуче новинарство. Обавештајна служба би по приједлогу била уграђена и у ТАНЈУГ, ЗАМТЕС, а са СУП-ом и КОС-ом би се детаљно договорили и разрадили план и принцип конструктивнијег коришћења паралелне службе” [Духачек 1992: 170].

Некада је Југославија била цењена као држава и њени агенти врбовали су многобројне стране новинаре захваљујући њеној политици несврстаности, номиналној борби за обесправљене народе у свету, традицији, наводном братству и једнакости њених народа, несврстаној спољној политици итд. На основу расположиве грађе поуздано се зна да је обавештајна мрежа СФРЈ покривала многе западноевропске утицајне листове међу којима се издвајају *Times*, *Guardian*, *Le Mond*, *Figaro*, *Tribune*. У страним листовима највише су врбовани и оперативно обрађивани аналитичари, новинари специјалисти и коментатори за области: одбране, безбедности, привреде, спољне и унутрашње политике. Некадашњу Југославију посебно је занимао став НАТО-а али и Варшавског уговора а у социјалистичким земљама је обавештајни рад био тежак због јаке полицијске присмотре, па су новинари тим више због природе посла обимније коришћени. По расположивим подацима, југословенска служба имала је новинаре агенте у страним медијским агенцијама и то у четири најпрестижније државне агенције источних земаља а посебно успешно се деловало у бугарској БРА и чехословачкој агенцији ЧТК. Коришћење новинара ишло је до те мере да су ставови афирмативни за СФРЈ преко тих агената убацивани у редовну штампу преко разних жанрова, што је вид прикривеног оглашавања тј. државне пропаганде. „Обавештајна служба, поред прибављања потребних информација, давала је у задатак оперативцима да преко постојеће мреже сарадника и пријатеља, пласирамо и југословенске ставове у штампи. Поједини новинари у Западној Немачкој и Италији били су корисни у допуни информација које смо добијали из обавештајних извора у тим земљама. Интересантно је напоменути да нам је у Грчкој један страни дописник био такође одличан извор информација” [Духачек 1992: 120]. На основу актуелних података обавештајна активност и данас се у знатној мери одвија преко штампе/радија/телевизије, а све значајније подручје јесте интернет новинарство као и облици новинарског рада који до сада нису код нас постојали у већој мери, као што је истраживачко новинарство.⁷

* * *

Сматрамо да тај специфични облик интеракције новинара и обавештајца никада неће престати, док год постоји једна односно друга професија. Иако нема пуно разлике између те две професије, морамо напоменути да је по природи ствари агентима прави извор информисања новинар. Са друге стране, тај однос је с аспекта етике медија неприхватљив, штетан и декадентан за новинарску професију. Какве све компликације новинарима могу да направе тајне службе најбољи је пример случај Џудит Милер и CIA, где се виде негативне реперкусије обавештај-

⁷ Интернет криминал и обавештајни рад код нас је у повоју као и обавештајни ресори који се њиме баве. У нашим условима на почетку је право истраживачко новинарство, које својим радом утиче на подизање свести јавног мњења које треба упознати са цивилном контролом безбедносних служби [Берг 2007].

ног рада и оптужби на рачун новинарског ангажовања у свету агената [Жакет 2007: 234–238]. Свако ко се бави новинарством мора имати на уму значај етичког рада и стављања јавног интереса као највишег постулата ком треба тежити. Новинари трагају за атрактивним изворима информација, а баш такве су по природи деловања обавештајне службе које дају ексклузивне, занимљиве, брзе информације до којих конкуренција никада не може доћи. То су приче које прижељкују сви новинари, али свако треба да се запита зашто се агент баш њему обратио да објави такву сензацију? Једном када новинар буде заврбован и уђе у закулисне радње обавештајних агенција, тешко из њих излази и постаје погодно тле за разне облике манипулације. Обавештајни контакти понекад се реализују неприметно, некада више транспарентно, али је сваки облик сарадње у крајњој линији увек на штету онога ко ради за јавност тј. медиј.

Када се врбује, агенти обично истичу да је то патриотски акт, који би у Британији сваки њихов новинар радо прихватио, па да су неки велики новинари и писци били сарадници обавештајаца и сл. Посебно су занимљиви дисидентски настројени новинари или они који су познати као патриоте, јер се њима одређена служба приближава под маском домаћих безбедносних структура. Новинар који ради за страни обавештајни субјект може бити користан извор информација које доноси с усхићењем јер мисли да ради за „његову ствар” тј. убеђен је да делује у интересу своје земље док у суштини ради дијаметрално супротно.

Неискусним млађим колегама потребно је сугерисати да се суздрже од обавештајних послова, већ да раде у складу с професијом која одбија било какве „хонорарне ангажмане”, ван оних који су прописани новинарским кодексом. Осим претњи и евидентних (понекада и физичких) напада на професију, новинари немају јасно назначену инстанцу којој могу да се жале у случају узнемиравања од стране обавештајаца. У појединим земљама, као што је Италија, механизам одбране новинара од обавештајаца законски је регулисан: „Италијански закон забрањује тајним службама да регрутују новинаре. Укратко, нема више Ђанетинија или Зикарија, тек да се позовем на познате италијанске случајеве. Ово ограничење важи само за Италију и није ми познато да постоји у другим земљама, штавише дешава се супротно у Сједињеним Државама, Великој Британији или Француској приликом регрутовања новинара за шпијуне или шпијуна за новинаре. У Италији закон ипак не прецизира начин на који агент може да се прикрива, тако да прави шпијун, кад то затреба, постаје фоторепортер или извештач, с више пропусница и акредитација него прави новинар” [Ремондино 2002: 109].

Наша струковна удружења нису разрадила јасне механизме како се делује у таквим ситуацијама које је тешко доказати а свако од новинара ко се дуже бави тим послом имао је бар један „пријатељски разговор” обавештајног типа. Важно је напоменути да свако уљудно одбијање које би истакло новинарску етику и професионализам који не подразумева такве облике сарадње, од стране обавештајаца наилази на разумевање и ту контакт престаје или се на основу процене поново покушава. Сва-

ко ко једном пристане макар на малу услугу преломио је ту танку нит преласка од оперативног контакта на оперативну везу, што значи да је ушао у машинерију агентуре. Свакако је препоручљиво из већ наведених разлога да се представници медија држе подале од таквих облика рада, јер тиме се дезавуише читава професија, неоправдано се све колеге жигошу као обавештајци...

Сматрамо да је неопходно донети законску регулативу која, на сличан начин као у примеру који смо навели (Италија), експлицитно наводи забрану коришћења новинара у обавештајне сврхе. Такође је важно побољшати струковни кодекс који би транспарентно и изричито забрањивао па и санкционисао (на примерен начин), такав облик новинарског деловања који је у колизији с професионалном етиком. Контраобавештајна одбрана, да је тако хипотетички назовемо, од свих агентура је искључиво савестан и професионално усмерен етички рад јер на сваку врбовку новинар може одговорити да он већ има службу за коју ради, а то је јавно мњење тј. читаоци/гледаоци/слушаоци.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамов Смиља, „Прикривене акције” у стратегији Сједињених Америчких Држава, *Војно дело*, Београд, 1/1999.
- Баровић Владимир (2007) Медији у Трећем рајху, *ЦМ*, година II, број 5, стр. 119-132.
- Баровић Владимир (2008) Медијски доступна БИА, *Линк*, година VII, број 69, стр. 18.
- Берг де Хјуго (2007) *Испраживачко новинарство*, Слио, Београд.
- Берија Сергије (1996) *Мој отац Лаврентије Берија*, БИГЗ, Београд.
- Библија или Светио писмо Сипароџа и Новоџа заветија* (1985) (превео Стари завет Ђура Даничић, Нови завет превео Вук Стеф. Карацић) Београд, Издање библијског друштва, 1985.
- Бјелица Михаило (1983) *Шипамја и друштво*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Бјелица, Михаило; Зоран Јевтовић (2006) *Историја новинарства*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
- Вељановски, Раде (2005) *Јавни РТВ сервис у служби грађана*, Слио, Београд.
- Војни лексикон* (1981), Војноиздавачки завод, Београд.
- Дворниковић, Владимир (2000) *Карактерологија Југословена*, Просвета, Београд.
- Духачек, Антун (1992) *Историја обавештајца, Ујон и њад југословенске обавештајне службе*, Графопресс, Београд.
- Духачек, Антун (1997) *О обавештајцу Сипеви Крајачићу*, УНИРЕКС, Подгорица.
- Ђорђевић, Обрен (1987) *Основи државне безбедности – општи део*, ВШУП, Београд.
- Ђорђевић, Обрен (1989) *Лексикон безбедности*, Привредапублик, Београд.
- Жакет, Дејл (2007), *Новинарска етика, морална одговорност у медијима*, Службени лист, Београд.
- Жалац, Иван (2008), Школа само за одабране, *Калибар*, година XIII, број 143, стр. 40 – 42.
- Кодекс новинара Србије, www.nuns.org.rs
- Кривошеин архиепископ Василије (1988) *Прејодобни Симеон Нови Богослов*, Хиландарски фонд Богословског факултета СПЦ, Београд.
- Лопушина, Марко (2002) *КГБ и ројив Југославије*, Евро, Београд.
- Мала енциклопедија Просвета* 2 (1978) Просвета, Београд.

- Малуф, Амин (2006) *Крстићки рајнови у очима Араја*, (превела с француског Весна Цакелић), Лагуна, Београд.
- Миловановић, Никола (1986) *Кроз тајни архив Удбе*, Слобода, Београд.
- Николић, Коста (2002) *Ситрах и нада у Србији 1941-1944, свакодневни животи од окупацијом*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Правда*, дневни лист излазио у Београду 1921–1941.
- Ремондино Енио (2002), *Телевизија иде у рај*, Слио, Београд.
- Рован Р. (1949) *Цртице из тајне службе*, превод, ССУП, Београд.
- Рус Мол, Штефан; Ана Југослава Загорац Кершер (2005) *Новинарство*, Слио, Београд.
- Савић, Андреја (1994) *Увод у државну безбедност*, ВСУП, Београд.
- Савић Андреја (2007) *Национална безбедност*, Криминалистичко–полицијска академија, Земун.
- Стајић, Љубомир; Обрад Стевановић (1995) *Грађански нереди*, Полицијска академија, Београд.
- Тохај, Ф. (1949) *Тајни одред*, превод, ССУП, Београд.
- Херодот (1988) *Херодотова историја I*, (превео са старогрчког Милан Арсенић), Матица српска, Нови Сад.
- Хомфман, Брус (2000) *Унутрашњи тероризам*, Народна књига, Алфа, Београд.
- Цезар Гај Јулије (1988) *Галски рај – Грађански рај* (превео с латинског, предговор и објашњења др Ахмед Тузлић), Матица српска, Нови Сад.
- Цајс, Френсис (2003) *Вишезови кроз историју*, (превела Љиљана Крстић) Утопија, Београд.

THE RELATION BETWEEN SECURITY-INTELLIGENCE SERVICES AND MEDIA SYSTEMS FROM THE ASPECT OF JOURNALISM ETHICS

by

Vladimir Barović

SUMMARY: This paper aims at depicting the complex relation between the media and intelligence services. In an effort to present this interaction, the author uses the genesis approach as well as the historical method of research while, in order to explain these two close and complex systems, the author uses the comparative method. The main aims of this paper are to present the data gathered during the research and to analyze the information related to media workers' assignments in gathering intelligence. The attitude toward the engagement of journalists in gathering intelligence, as opposed to the media theory and professional standards, is presented in a critical way. The author suggests the introduction of legal regulations as well as of a professional codex that could protect journalists from the influence of intelligence services.

KEY WORDS: intelligence, media, ethics

Гордана Комазец, Саша Кицошев
и Горан Пузић

СЕПАРИРАЊЕ, БАЛИРАЊЕ И ПРЕРАДА ОТПАДА

САЖЕТАК: Привреда заснована на експлоатацији фосилних горива је у фази нестајања. Ствара се нова која се формира под утицајем треће индустријске револуције. Трећа индустријска револуција израста из решавања озбиљних проблема који су настали у екосистему и захтева нову платформу интеракције светских влада, цивилног друштва и пословног света [Stigson 2008]. До почетка 21. века развијало се потрошачко друштво које је полазило од тезе да се од природе не може очекивати милостиња. Природне ресурсе, без обзира на обновљивост и брзину обнављања, требало је користити у оној мери у којој је човечанству потребно. Потребе су неконтролисано расле, тако да је нарушен основни принцип којим се одржавала равнотежа биосфере – паритет незнатности чланова заједнице. Човек с техносфером је надвладао биосферу. С обзиром на то да се *ништа не даје бесплатно* и да *природа зна најбоље* на почетку 21. века поново се покушава успоставити ко-еволуција природе и друштва. За то су потребни радикални заокрети у начину рада, живљења и размишљања људи. Проблем отпада захтева потпуни раскид с досадашњом праксом. Постојећих 6,6 милијарди људи годишње ствара између 2,5 до 4 милијарде тона отпада [The Millennium Development Goals Report 2008]. Развијене земље као, на пример, САД годишње *производе* око 700 килограма отпада по становнику, док сиромашне као, на пример, урбани делови Индије *само* 150 килограма. Иза сваког становника ЕУ годишње остаје око 500 кг отпада. Србија има исте цивилизацијске проблеме. Уз то, као земља у транзицији, одлучује о томе колико ће овај проблем бити у рукама државних предузећа, а колико ће га препустити власницима приватног капитала. Поред тога, Србија формира стратегију развоја која укључује и производњу хране. Пољопривредно-прехрамбени сектор, један од највећих загађивача природе, одувек је био значајан стваралац БДП-а Србије. У овом раду се покушава нагласити сложеност решавања проблема отпада и неопходности сарадње свих организација у процесу доношења одлука.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: отпад, комунална предузећа, одрживи развој

ПРОБЛЕМ ОТПАДА

Према пројекцијама УН до 2050. на свету ће бити око девет милијарди људи. Од тога ће једна милијарда бити из развијених и осам из мање развијених земаља света. Очекује се смањење сиромаштва, у складу с

миленијумским циљевима УН. Према новијим подацима УН 1,1 милијарда људи је неисхрањена, а 800.000 је гладно. Пројектован је пораст тржишта хране у периоду 1990–2030. од 2 до 2,5 пута, а у сиромашним земљама и до 3 пута. Уколико се остваре зацртани циљеви с порастом стандарда повећаће се потрошња која води већој количини отпада. Поред тога, 2004. године је 48% становништва живело у градским срединама. Очекује се даља миграција из руралних ка градским насељима, па ће 2030. око 60% људи бити становници градова. У градским срединама проблем отпада је наглашенији. Чини се да, с предвиђеним променама, проблем отпада може да се решава само прихватањем основних принципа [www.wbcsd.org]: 1. смањивање – не стварање отпада; 2. поновна употреба; и 3. прерада.

Поновна употреба и прерада отпада отвара ново тржиште – тржиште отпада. Према неким проценама (OECD) годишње се може остварити промет комуналног отпада у вредности од око 120 милијарди USD, а индустријског око 147. Развијене земље покушавају да пласирају отпад у мање развијене земље. Тако, на пример, европске и америчке компаније током новембра 2007. слале су у Лагос (Нигерија) 500 контејнера употребљаване електронске робе. У сваком контејнеру се налазило 800 компјутерских монитора или 350 великих телевизора или електронски отпад еквивалентан тим износима. Лагос је дневно примао 500 тона електронског отпада. Иако се очекивало да ће се неки од употребљених производа моћи поново да се користе, око 75% завршиће на сметлишту. Већина од 50 милиона тона светског електронског отпада требало би да се одложи у Африци и другим сиромашним земљама. Владе развијених земаља света настоје да буду *флексибилне* по питању прилаза проблему отпада, али с растом еколошке свести и отпора сиромашних увешће се правила пословања која ће важити за све. ЕУ је у том смислу поставила хијерархију поступања с отпадом: 1. спречавање отпада; 2. поновна употреба производа; 3. рециклирање/компостирање; 4. добијање енергије спаљивањем; и 5. одлагање у земљу.

Одлагање отпада у земљу је последња опција. Од досадашњих 3,5 милиона тона отпада који се годишње производи у ЕУ, готово половина комуналног отпада се одлагала у земљу, а мање од трећине се рециклирала. Применом нових мера Европски парламент очекује да ће 2012. ниво стварања отпада бити на разини 2008. године, а да ће 2020. започети процес смањивања производње отпада. Од те године 50% чврстог комуналног и 70% индустријског отпада мора да се поновно употребљава или прерађује. Иако постоје значајне разлике по питању третирања отпада по појединим европским земљама, ово је заједнички циљ за све државе. Србија, која тежи да уђе у ЕУ, треба да има у виду наведене захтеве при доношењу одлука о судбини јавних комуналних предузећа.

ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У СРБИЈИ

Влада Републике Србије фебруара 2004. започела је с израдом *Националне стратегије одрживог развоја* када је потписан документ *Развијање стратегије за одрживи развој у СЦГ кроз сарадњу међу земљама* који је финансирала Шведска влада преко агенције за међународни развој (SIDA).

Основни елементи овог пројектног документа су:

- изградња капацитета за јачање рада савета за одрживи развој,
- формулисање стратегија за одрживи развој за Републику Србију и поједностављење процеса у циљу формулисања политике,
- укључивање професионалних организација, општина и инокосног сектора у формулисању стратегије одрживог развоја, и
- смањење сиромаштва и планови у области заштите животне средине.

Народна Скупштина Републике Србије усвојила је четири закона у области заштите животне средине: Закон о заштити животне средине; Закон о процени утицаја на заштиту животне средине; Закон о стратешкој процени утицаја на животну средину; и Закон о интегрисаном спречавању и контроли загађивача животне средине.

Сва четири закона одговарају нормативима ЕУ и у складу су с европским стандардима заштите животне средине. Поред тога Србија прихвата *Агенду 21* која у члану 28 наглашава потребу за формулисање локалне стратегије одрживог развоја. Проблеми одрживог развоја који су по природи трансдисциплинарни захтевају *мултисекторски приступ*, што подразумева учешће неколико сектора Владе Републике Србије и јавне управе (сектор животне средине, енергије, пољопривреде, индустрије, туризма), као и кооперативност свих хијерархијских нивоа одлучивања. Одржива стратегија развоја Републике не може да се уради без усаглашавања с регионалним и локалним стратегијама. Планирање захтева приступ *одозго према доле* као и *одоздо према горе*. Усаглашавање ставова тражи одређени степен плурализма и простор за преговарање. То условљавају одређени фактори као што су мир и сигурност, преваладавајући економски интереси, политички системи, институционални договори и културне норме. Републички, покрајински и локални органи власти треба да активно учествују у проналажењу нових решења.

Потребно је нагласити да у стручној и научној јавности Србије постоји знање, жеља и воља за решавањем ових проблема. Многи научни и стручни скупови одржани током последњих година указују на то. Становништво такође показује све већу свест и потребу да живи у здравој средини, што је једно од основних људских права. Тако, на пример, у истраживању које је обављено током августа, септембра и октобра 2007. међу грађанима три општине – Соко Бања у Источној Србији и две општине на територији Војводине, Нови Сад и Ириг, указују о ставовима грађана [Пузић 2007]. На територији Општине Соко Бања, која иначе ужива статус еколошке општине, анкетирано је 95 грађана, а на терито-

рији општине Ириг 45 грађана и на територији Општине Нови Сад 317 грађана. На основу добијених резултата може се констатовати да је стање у погледу изношења отпада из кућних домаћинстава веома алармантно. На територији Општине Соко Бања 45% становника је задовољно динамиком изношења смећа, на територији Општине Ириг је 14%, док је на територији Града Новог Сада ситуација потпуно другачија и тај процент је 76%. Ово се може објаснити чињеницом да је Нови Сад комунално уређен град. Соко Бања, иако има потенцијале за развој, још увек недовољно улаже у развој. А Општина Ириг спада у ред најнеразвијенијих општина у Србији према свим показатељима, иако се на територији ове општине налазе огромни туристички ресурси који би у блиској будућности могли да буду покретачка снага развоја општине. На територији општине налази се девет манастира и ваздушна бања Врдник. По проценама грађана квалитет ваздуха на територији Општине Соко Бања је на задовољавајућем нивоу, тако сматра 78% грађана ове општине. Мање су задовољни грађани Општине Ириг 69% њих сматра да је квалитет ваздуха на задовољавајућем нивоу, а најнезадовољнији су Новосађани, чак 67% њих сматра да живи у изузетно лошим условима те да држава и град хитно морају предузети мере у циљу подизања нивоа квалитета ваздуха на територији града и градске заједнице.

Програмом одржавања јавне хигијене најзадовољнији су грађани Новог Сада, чак 93% испитаника. Ирижанима овај програм делује готово непознат, те се само 2% изјаснило да је задовољно и то само уређењем парка на територији седишта општине. 69% грађана Соко Бање задовољно је програмом, али сматрају да би, с обзиром на то да имају статус еколошке општине, требало активније радити на подизању квалитета одржавања јавних површина.

Што се тиче трошења буџетских средстава за програм чишћења дивљих депонија 98% грађана Општине Ириг сматра да се средства троше нерационално и да треба предузети мере штедње и рестрикције, слични су одговори грађана Новог Сада: 78% сматра да се ова средства морају смањивати. Слични су одговори грађана Соко Бање, њих 66% сматра да се огромна средства издвајају у ове сврхе. Очигледно да грађани имају потребу да живе у еколошки чистој средини, али због сиромаштва нису спремни да издвајају већа средства за реализацију програма. Извори финансирања треба да се нађу другде.

На Светском самиту 1992. договорено је да се обезбеди нови додатни извор финансирања у циљу имплементације Агенде 21. Одређена средства могла би се обезбедити из приватног и друштвеног сектора сваке земље чланице. Договорено је да се земљама с ниским приходом обезбеде додатна средства кроз програм *Official Development Assistance (ODA)* или кроз инвестирање страног капитала. Секретаријат UNCED-а оценио је у то време да би потпуна примена Агенде 21 коштала земље с ниским стандардом становника, у просеку више од 600 милијарди USD годишње, између 1993. и 2000. године. Последњих година ODA све мање ради због притиска земаља донатора. Само четири државе редовно испу-

њавају преузете обавезе УН за ODA у износу од 0,7% годишњег националног дохотка (Данска, Холандија, Норвешка и Шведска). Међутим, ово смањење у помоћи може се избалансирати брзим приливом приватног капитала у сиромашне земље. Према извештају Светске банке о финансирању глобалног развоја за 2000, нето дугорочна финансирања земаља у развоју су износила 291 милијарду USD у 1999. години. Од тога само 52 милијарде USD било је у виду јавне помоћи, док је приватна помоћ износила 238 милијарди долара (192 милијарде USD била су директна инвестиција страних земаља). Међутим, приватна улагања су концентрисана на неколико земаља с динамичним привредним развојем (углавном у Азији, Европи, Централној и Јужној Америци). Најсиромашније земље света настављају саме да се боре за обезбеђивање средстава.

ПРОБЛЕМ ОТПАДА У СРБИЈИ

У Србији се отпадом углавном баве јавна комунална предузећа. Делатност ЈКП регулисана је *Законом о комуналним делатностима Републике Србије*. По њему општина, град, односно Град Београд, уређује и обезбеђује услове обављања комуналних делатности и њиховог развоја. Основне услуге које пружају ЈКП су:

1. пречишћавање и дистрибуција воде;
2. пречишћавање и одвођење атмосферских и отпадних вода;
3. производња и снабдевање паром и топлом водом;
4. превоз путника у градском саобраћају;
5. одржавање чистоће у градовима и насељима у општини;
6. уређење и одржавање паркова, зелених и рекреационих површина;
7. одржавање улица, путева и других јавних површина у градовима и другим насељима и јавна расвета;
8. одржавање депонија;
9. уређење и одржавање гробља и сахрањивање.

О раду ових предузећа брине општина. Обезбеђује материјалне и техничке услове пословања и одређује начин управљања. Предузећа се финансирају делимично из из цене услуга, али и из буџета општина намењених за јавну комуналну потрошњу. Инвестиције су махом их општинских извора. Општина дефинише цену услуга, као и начин наплате. Цена није тржишна. Укључује и социјални аспект – њена висина зависи од просечног породичног буџета и привредне развијености тог локалитета. Локална самоуправа је оснивач ових предузећа, али није њихов власник – имовина и капитал јавних комуналних предузећа су власништво Републике, односно државна су. Очекује се нова промена власништва. Држава ће продати ЈКП. Међутим, пре тога треба да се разјасни ко треба и може да одлучи о својинској трансформацији. Управљачка права има локална самоуправа, а право власништва Република, што значи да о приватизацији треба да одлуче истовремено Република и локална самоуправа.

У Србији тренутно комуналну делатност обављају 483 предузећа (стамбено-комунална), од којих су 357 комунална, а 126 обављају услуге уређења насељених места. У њима ради око 3,7% запослених у Србији. Готово сва ЈКП послују с губитком. Основни разлог овој чињеници лежи у сиромаштву грађана, који не могу да плаћају ни јефтине комуналне услуге.

ЈКП из области сепарирања, балирања и прераде отпада управљају отпадним материјама у урбаним срединама. Отпадне материје су материјали који настају у обављању производње, услужне или друге делатности као предмети који су искључени из употребе, као и отпадне материје које настају у потрошњи, а које се могу уз одговарајућу прераду користити као сировине у производњи или као производи. Отпадом се сматрају материјали који су изгубили своју употребну вредност. Постоје разне поделе отпада.

У овом раду се анализира пословање ЈКП Чистоћа из Новог Сада – као студије случаја [Пузић 20076]. Оно услужује око 104.741 домаћинства, 5.641 корисника мале привреде, као и 1.844 корисника типа предузећа и установа. У оквиру предузећа постоји *Градска дејонија*, удаљена 6 km од центра града. У експлоатацији је више од 30 година. Комплекс депоније чине санирано сметлиште, простор намењен за изградњу санитарно-техничке депоније на којој ће се прерађивати и депоновати отпад на санитарно безбедан и технички прихватљив начин уз поштовање свих неопходних мера заштите животне средине. За потребе израде ценовника, члан 29. Одлуке о уређивању и одржавању депоније, прописан је начин разврставања примљеног отпада. Отпад је разврстан на: 1. комунални отпад; 2. индустријски отпад који нема употребну вредност и нема својство опасних материја; 3. крупан грађевински отпад који се, без претходне обраде, не може употребити као грађевински материјал; 4. инертни материјал и грађевински отпад који не спада у крупан грађевински отпад из тачке 3; 5. биоразградљив отпад (пиљевина, лишће, грање и слично).

На пријемној капији у комунални отпад се сврстава кућни отпад, отпад од чишћења јавних површина, отпад из јавних установа и установа које се баве спортом, рекреацијом, забавом, неинфективни отпад из здравствених и ветеринарских установа и слично.

У 2005. години на депонију је примљено приближно 56% више отпада у односу на претходну годину. Разлог лежи у неколико чињеница:

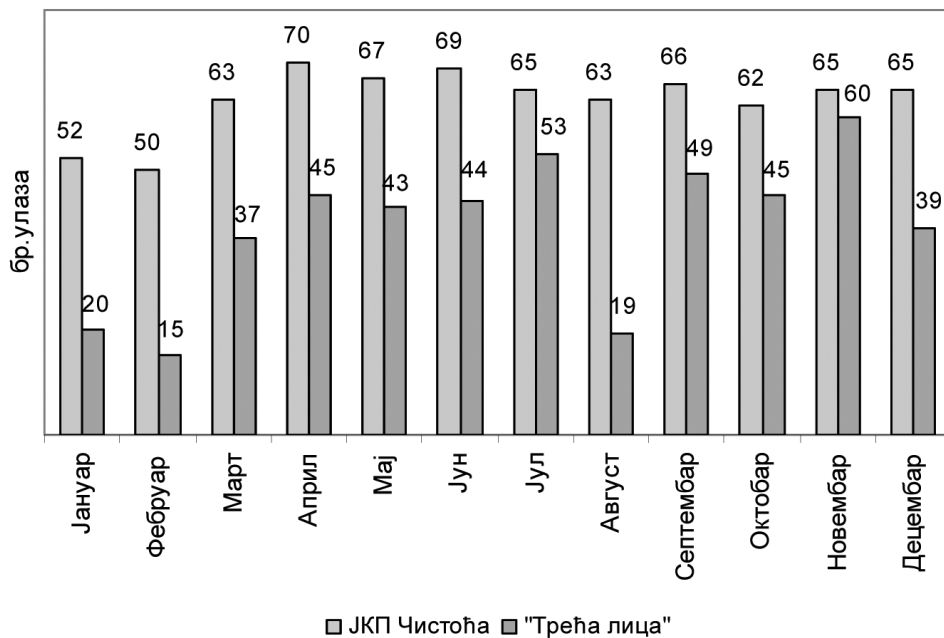
- Затворено је Футошко сметлиште и „трећа лица” су принуђена да сав свој отпад довозе на Градску депонију. Највећу количину тог отпада чини инертни отпад који настаје уређењем градилишта. Чист инертни отпад – земља и ситан грађевински отпад који се без посебног третмана одмах могу употребити за покривање осталог отпада, примају се без наплаћивања услуге депоновања.
- Од септембра 2004. у функцији је колска вага на улазу у депонију. Употребом ваге добијају се тачни подаци о допремљеним количинама. У претходном периоду количину примљеног отпада проце-

њивали су контролори депоније. Количина је изражавана волуменски, а затим на основу утврђених запреминских маса претварана у масу. Овакав начин је остављао велику могућност утицаја људског фактора на статистичку обраду података.

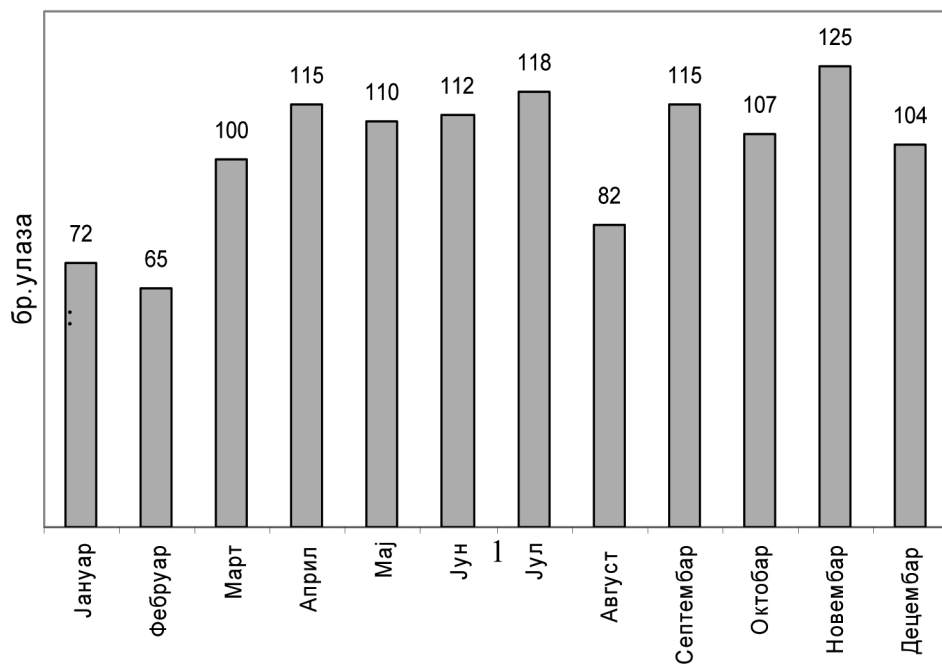
- ЈКП Чистоћа је повећало обим послова на сакупљању отпада.
- Највећи утицај на повећање количине примљеног отпада је учешће инертног материјала, услед повећаног обима радова на уређењу града.

Пријем отпада варира у односу на годишње доба и дан у недељи, што се види из следећих графикана.

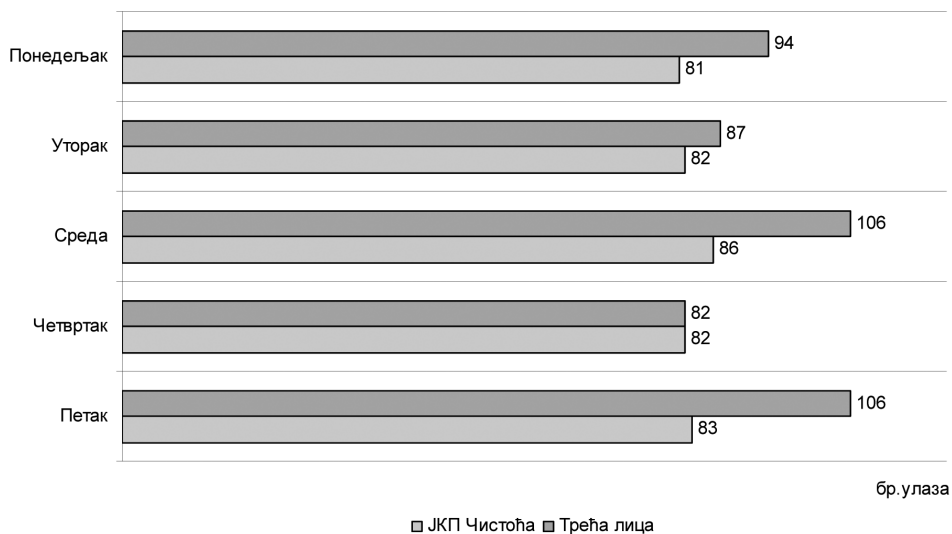
Графикон 1. Број улаза возила ЈКП Чистоћа и „трећих лица” на Градску депонију: просечно дневно јануар–децембар 2005. године

Графикон 2. Укупан број улаза возила ЈКП Чистоћа и „трећих лица” на депо-
нију: просечно дневно јануар–децембар 2005. године

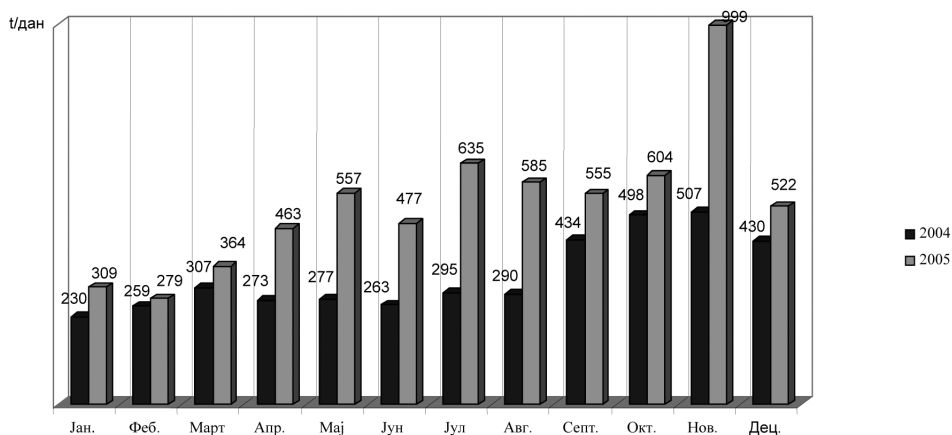

Графикон 3. Број улаза по данима

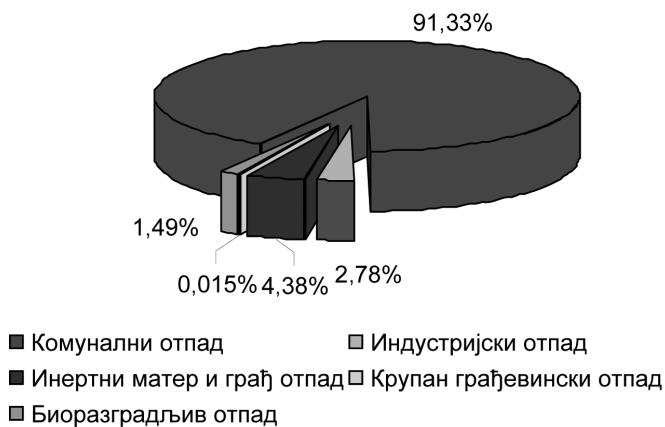

Просечна дневна количина укупно примљеног отпада у 2004. години је 339 t/дан, а у 2005. је 528 t/дан.

Графикон 4. Просечне дневне количине укупно примљеног отпада допремљеног возилима ЈКП Чистоћа и возилима „трећих лица”

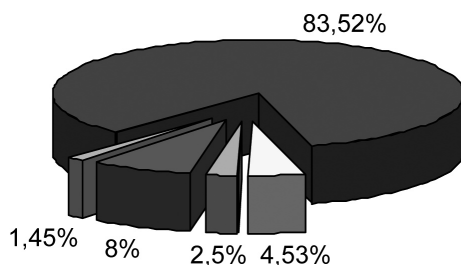
Графикон 5. Процентуални однос појединих врста отпада, допремљеног возилима ЈКП „Чистоћа” у 2005. години

	тона/дан	%
Комунални	242,32	91,33
Индустријски	7,37	2,77783
Крупан грађевински	0,045	0,016961
Инертни и грађевински	11,63	4,383469
Биоразградљив	3,95	1,488796
Укупно	265,32	100

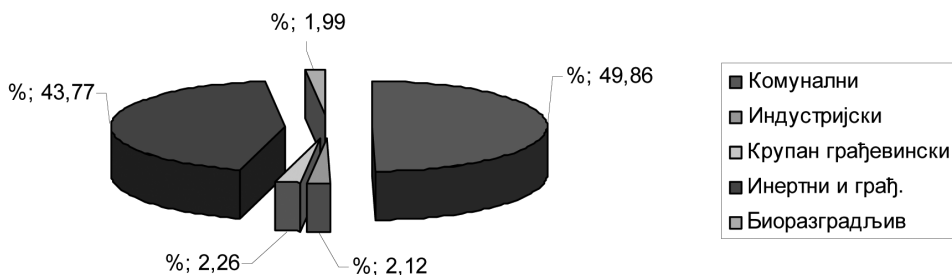
Графикон 6. Процентуални однос појединих врста отпада, допремљеног возилима „трећих лица” у 2005. години

	тона/дан	%
Комунални	21,02	7,999178
Индустријски	3,802	1,446579
Крупан грађевински	11,898	4,526932
Инертни и грађевински	219,523	83,52376
Биоразградљив	6,58	2,503548
Укупно	262,83	100

	тона/дан	%
Комунални	263,35	49,862728
Индустријски	11,18	2,1168229
Крупан грађевински	11,94	2,2607214
Инертни и грађевински	231,15	43,765976
Биоразградљив	10,53	1,9937518
Укупно	528,15	100

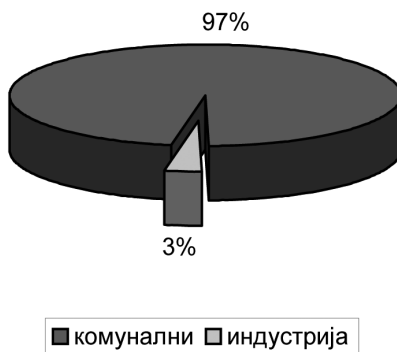
Графикон 7. Процентуално учешће компоненти отпада у 2005. години

Потенцијално прерадиве количине отпада који је примљен на депо- нију у току 2005. године:

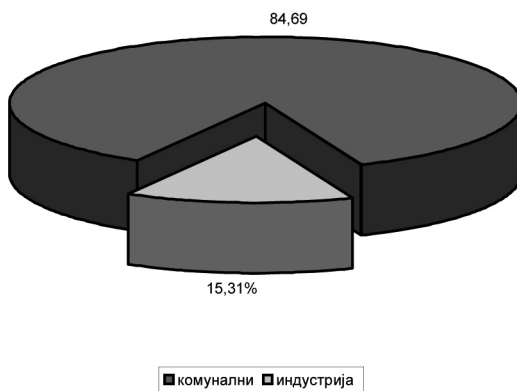
ЈКП Чистоћа	тоне	%
Комунални отпад	242,32	97,04834
Индустријски отпад	7,37	2,95166
Укупно	249,69	100

Графикон 8. Комунални и индустријски отпад допремљен возилима ЈКП Чистоћа јануар–децембар 2005.

„Трећа лица”	тоне	%
Комунални отпад	21,024	84,69223
Индустријски отпад	3,8	15,30777
Укупно	24,824	100

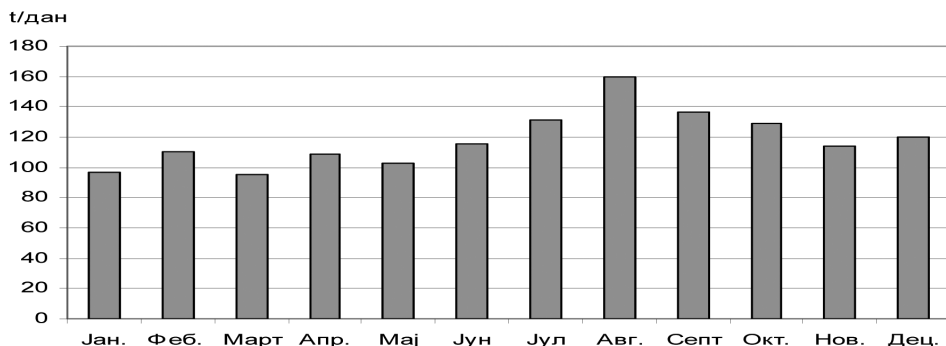
Графикон 9. Комунални и индустријски отпад допремљен возилима трећих лица јануар–децембар 2005. године

Укупна количина отпада која је потенцијални предмет прераде је 267 тона/дан. У овој количини отпад „Трећих лица” чини 0,09%.

Количина прерађеног отпада и издвојених секундарних сировина за период 2005. године дата је на Графикону 10.

Графикон 10. Прерада отпада просечно дневно

Приказани подаци су статистички обрађени по данима (365 дана годишње) и по радним данима (284 радна дана у 2005. години). Један радни дан чине две радне смене по 7 сати рада, заједно с паузама. При дефинисању броја радних дана нису одбијани дани када је долазило до прекида у раду због несташица струје, условљеним ремонтима на високонапонској мрежи.

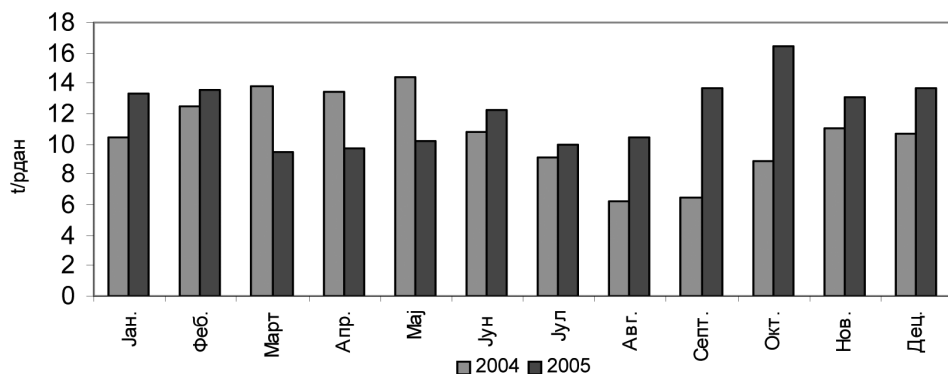
У 2005. години прерађено је просечно дневно 118 тона/дан (44,48% од укупне дневне количине допремљеног отпада ЈКП Чистоћа, односно 22,34% од укупне дневне количине отпада допремљеног возилима ЈКП Чистоћа и „трећих лица”), а по радном дану 152 тоне/дан. Остварени просечни радни капацитет постројења је 11 тона/сат с паузама, односно 12,7 тона/сат не рачунајући дневне паузе за одмор и оброк радника и примопредају између смена.

Упоредна анализа укупно издвојених секундарних сировина, просечно радним даном за период 2004–2005. година, за 284 радна дана:

Просечно радним даном у 2004. години: 11,31 тона/радни дан,

Просечно радним даном у 2005. години: 12,40 тона/радни дан.

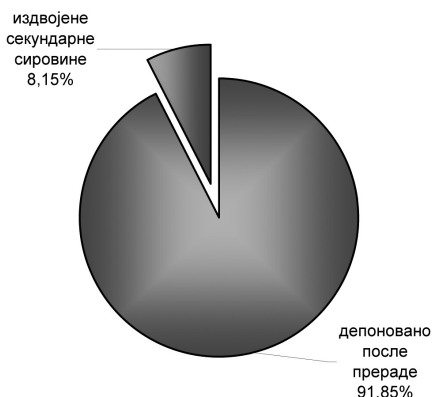
Графикон 11. Издвојено секундарних сировина просечно радним даном

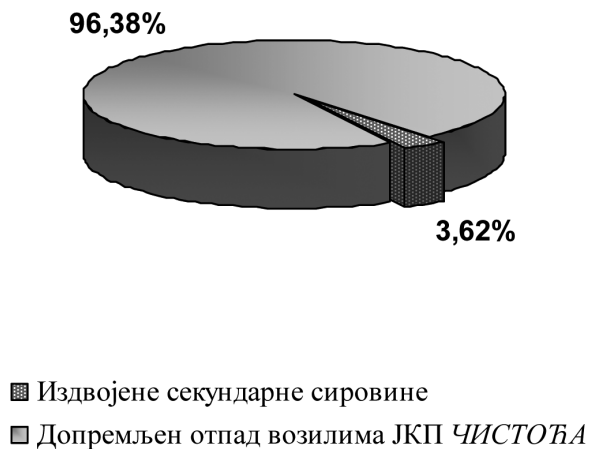
Графикон 12. Упоредни приказ прерађеног отпада и издвојених секундарних сировина

Табела 3. сировина за период 2005. године

2005. година	Прерађени отпад	Издвојене секундарне сировине
Просечно дневно [t/дан]	118	9,6
[%] искоришћености отпада	100	8,15
[%] увећања произвође у односу на 2004. годину	23	9,3

Графикон 13. Процентуални однос допремљеног отпада возилима ЈКП Чистоћа и издвојених секундарних сировина у 2005. години

Просечно дневно издвојене секундарне сировине у 2005. години [t/радни дан]

Најзначајније секундарне сировине и по маси и по запремини су папир и картон, пластика и метални отпад.

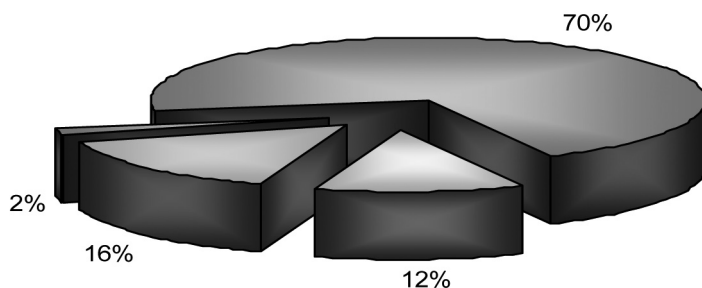
Табела 4. Најзначајније секундарне сировине

2005. година	284 радних дана	папир и картон	пластика	метали	укупно
		т/р дан	т/р дан	т/р дан	т/р дан
ПРОСЕЧНО РАДНИМ ДАНОМ		9,24	1,50	1,43	12,37

Табела 5. Остале секундарне сировине

2005. година	284 радних дана	Стаклене боце	Акумулатори	Ауто гуме	Укупно осталих сировина
		комада/р дан	комада/р дан	комада/р дан	т/р дан
ПРОСЕЧНО РАДНИМ ДАНОМ (комад)		211	1,7	10,02	—
ПРОСЕЧНО РАДНИМ ДАНОМ (тона)		0,105	0,027	0,151	0,283

Графикон 14. Однос појединих компоненти у маси издвојених секундарних сировина

■ Папир и картон ■ Пластика ■ Метали ■ Остале секундарне сировине

Привремено одлагање отпада се примењује за отпад који није предмет прераде у постројењу за сепарацију и балирање отпада, а непожељно је његово депоновање на депонију. Планом детаљне регулације предвиђен је низ садржаја. На депонији се тренутно привремено одлажу само аутомобилске гуме. На депонији је привремено одложено 3.000 m³ старих ауто гума. Још увек нису остварени услови за продају овог отпада. Међутим, с обзиром на припрему новог скупа закона који третирају заштиту животне средине, потребно је обавити припреме за третман отпадних

пнеуматика: направити студију оправданости за набавку машине за уситњавање гуме, услед чега се смањују транспортни трошкови до потенцијалног купца. Пласманом старе гуме прибавља се материјална добит, а истовремено смањује могућност стварања дивљих депонија на територији града. Такође, гуме се могу искористити у току изградње нове депоније за заштиту водонепропусне фолије од оштећења при депоновању првих слојева отпада. Пожељно је у наредном периоду на сличан начин третирати и друге врсте отпада: крупан грађевински отпад, кабасти кућни отпад, старе аутомобиле и слично.

Третман крупног грађевинског отпада представља велики проблем за депонију: немогуће га је одложити стандарним грађевинским машинама, без негативних последица по њихове виталне делове. Употребом одговарајуће машине-дробилнице, овај отпад је могуће искористити као добар грађевински материјал за формирање секундарних и привремених саобраћајница на депонији. На тај начин се штеде новчана средства за набавку материјала и штеди депонијски простор. У протеклој години овај отпад је искоришћен за подизање нивоа интерних саобраћајница.

На депоновање отпада се упућује отпад који се тренутно не може употребити на користан начин:

1. Отпад настао у појединим приградским месним заједницама (углавном биолошки отпад, пластика која се не може искористити, пепео и земља).
2. Већи део индустријског отпада из предузећа, који ЈКП Чистоћа преузима на основу уговора о сарадњи којим се дефинише врста отпада и његова количина.
3. Отпад настао у услугама здравствене заштите људи и животиња или отпад настао у процесима истраживања у области заштите здравља људи или животиња, претходно разврстан на класичан комунални отпад који се може упутити на прераду и стерилисан (инкапсулиран) инфективни отпад који се обавезно упућује на одлагање.
4. Неискоришћени балирани отпад.

Колико ће одређена количина отпада заузети простора на депонији зависи од начина на који се неискоришћени отпад третира/депонује.

Уштеда депонијског простора постиже се: 1. издвајањем секундарних сировина; 2. балирањем неискоришћеног отпада остатка; 3. компактирањем расутог одложеног отпада.

После балирања неискоришћеног отпада на депонију се одлажу бале теренским виљушкарима. Степен уштеде простора зависи од више чињилаца: припреме подлоге, врсте отпада, дужине бале, техничких карактеристика теренског виљушкара, вештине руковаоца, броја редова бала које се одлажу у између два прекривања инертним материјалом и сл. У претходном периоду, на основу контролних мерења масе бале неискоришћеног отпада закључено је да се постиже 0,8 до 1,0 тона/м³. У циљу ефикаснијег сабијања отпада и уштеде депонијског простора, набављен је компактор који сабија расути отпад с два пута већим степеном него булдожери који су до сада били у употреби.

ЗАКЉУЧАК

Проблем отпада је један од највећих проблема савременог света који захтева нови, креативан начин решавања у односу на постојећи. Потребно је поћи од става да је *све повезано са свим* и да се комплексни проблеми решавају применом трансдисциплинарног знања [Комазец, С. Петровић-Лазаревић 2007]. Због тога је неопходно да држава, локална заједница и предузећа заједнички радећи, кооперирајући, формирају тим који ће непрекидно радити на проналажењу решења које је најмање лоше. Концепт одрживог развоја подразумева да свако решење има одређене недостатке, а да се треба проналазити оно које ће у односу на три камена темељца одрживости, друштво, економију и екологију, имати најмањи негативан утицај.

На примеру анализе отпада Града Новог Сада може се указати да Србија не заостаје за Европом. Грађани овог града су 2004. године на годишњем нивоу *произвели* око 500 кг отпада. Већ следеће године се повећала количина, али пре свега због нагомиланих проблема проистеклих из дугогодишњег сиромаштва и санирања последица НАТО бомбардовања.

Имајући у виду наредну својинску трансформацију сугерише се да се пре доношења одлуке о новом власнику добро проуче проблеми овог сегмента привреде, да се уради реинжењеринг пословних процеса, најмање на нивоу концепта и онда донесе коначна одлука о својинској трансформацији.

ЛИТЕРАТУРА

- Комазец, Г., Петровић-Лазаревић, С. *Управљање развојем предузећа*, Мегатренд, Београд 2007.
- Пузић, Г. *Реинжењеринг пословних процеса комуналних предузећа – са посебним освртом на послове сепарације, балирања и прераде отпада*, Мегатренд, Београд, 2007а (резултати истраживања објављени у докторској дисертацији).
- Пузић, Г. *Реинжењеринг пословних процеса комуналних предузећа – са посебним освртом на послове сепарације, балирања и прераде отпада* (докторска дисертација), Мегатренд, Београд, 2007б.
- Stigson, B. *Multi-sector Partnerships for Global Sustainability*, Alcoa, Barcelona, October 11, 2008.
- UN. *The Millennium Development Goals Report 2008*, New York 2008.
- WBCSD. *All About: Food and the environmental, Reduction should be the target, Parliament votes in favor of waste recycling over incineration, Ministers favor "flexible" approach to waste, E-waste – Lifting the lid on recycling* [www.wbcsd.org].

SEPARATING, BALING AND PROCESSING WASTE

by

Gordana Komazec, Saša Kicošev and Goran Puzić

SUMMARY: The economy based on the exploitation of fossil fuels has entered the phase of disappearance, and a new one is being formed under the influence of the third industrial revolution. The third industrial revolution is developing from the process of the resolution of serious problems that have appeared in the ecosystem, and demands a new platform of interaction between the world's governments, civil society and the business world [Stigson 2008]. The consumer society that was developing until the beginning of the 21st century started from the premise that we cannot expect charity from nature. Regardless of their renewability and speed of renewal, natural resources should have been used in the measure in which humanity needed it. Needs rose uncontrollably, damaging the basic principle by which the balance of the biosphere was maintained – the parity of community members' insignificance. The man with the technosphere prevailed over the biosphere. Since *nothing is provided for free* and *nature knows best*, the beginning of the 21st century is seeing renewed attempts to establish a co-evolution of nature and society. This necessitates radical changes in people's work, lifestyle and thinking. The problem of waste requires a total break with previous practices. The existing 6.6 billion people annually produce between 2.5 and 4 billion tons of waste [*The Millennium Development Goals Report 2008*]. Developed countries such as, e.g., the US, annually produce about 700 kilograms of waste per person, while poor countries, such as, e.g., the urban parts of India, produce *only* 150 kilograms per person annually. Each resident of the EU leaves behind 500 kg of waste per year. Serbia has the same civilizational problems. In addition, as a transition country, it is in a position to decide the extent to which this problem will be in the hands of state companies and how much will be left to private capital owners. Moreover, Serbia is creating a development strategy that also includes food production. The agricultural-food production sector, which is one of the biggest environmental polluters, has always made up a significant part of Serbia's GDP. This paper attempts to emphasize the complexity of the problem of waste and the necessity of cooperation between all organizations within the decision-making process.

KEY WORDS: waste, public utility companies, sustainable development

Владимир Симојановић,
Драѓан Долинај и Милана Пашић

ДРУШТВЕНОГЕОГРАФСКА ПЕРСПЕКТИВА ПРОУЧАВАЊА ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ

САЖЕТАК: Рад указује на значај друштвеногеографских садржаја у теорији и пракси заштите животне средине. Анализа прати ток од утицаја човека на окружење (животну средину) и преко оцене утицаја културне и политичке екологије у формирању коначног географског става у заштити животне средине. Представљају се и објашњавају научне дисциплине и појмови као што су географија животне средине, геоекологија, конзервациона географија, који чине типично географске садржаје и методе у проучавању животне средине. Кључни део рада објашњава значај друштвене географије у интеракцији иницијатива заштите и животне средине.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: друштвена географија, животна средина, екологија, одрживи развој, конзервациона географија

У периоду од седамдесетих година 20. века географија је претрпела велики број ревизија и преиначавања унутар својих интересовања и приступа. Према неким географима, географија је у свим деловима сопственог научног система одређена с три уопштена интереса. *Први* се налази у области промена природних и друштвених појава на површини Земље. *Други* интерес је упућен на просторни систем који повезује физичко-географске појаве и људске активности једног дела Земље с другим деловима. Заједно, ови интереси воде *трећој* великој области – регионалној анализи [Fellmann, Getis & Getis 2001].

Паралелно с просторним, еколошки концепт има примарни значај у географији. Зато се и говори о *еколошком приступу у географији* [Негак, 1997]. Такав став је био посебно изражен седамдесетих година 20. века када се истицало да наука проучава два велика система: еколошки – који повезује човека и његову околину и просторни – који проучава међусобну повезаност региона. Еколошки садржаји су тако добили централно место у комплексном саставу географске науке. Предмет проучавања се све више проширује односом човека и животне средине (природе).

Елементи проучавања животне средине су чврсто повезани и с друштвеном географијом. Како у основи предмета проучавања ова област има чиниоце географске распрострањености људи и њихових делатности од утицаја на окружење, тако постаје јасно да друштвена географија има значајно место у проучавању проблема животне средине, укључујући и њену заштиту.

ЕКОЛОШКИ САДРЖАЈИ У ДРУШТВЕНОЈ ГЕОГРАФИЈИ

Развоју географског концепта у последње време битно доприноси и коришћење еколошког приступа. Обнављање еколошког приступа се јавља као резултат критике просторног концепта, с тежњом бољег проучавања односа човека и животне средине, али и као резултат практичних потреба. Загађивање и деградација животне средине, нарушавање екосистема, глобално отопљавање и деградација озонског омотача – наметали су нове потребе унутар научних објашњења.

Екологија проучава односе, структуре и функционисање природе у целини, укључујући и човека, односно, жива бића као специфичну компоненту биолошких система на Земљи. Савремена дефиниција екологије наглашава да је то наука која проучава решења која су жива бића реализовала, на различите начине, у вези с проблемима које им је спољашња средина поставила и која су она морала да остваре кроз своју еволуцију да би у тим конкретним ситуацијама опстала. Једноставно речено, екологија се може одредити као наука која изучава механизме опстанка живих бића [Стевановић и др. 2003]. Утицај човека је од пресудног значаја и за проучавање друштвене географије. У центру такве одреднице налазе се управо људи: где све живе, како делују и како утичу на простор од кога зависе. Друштвена географија објашњава разлике између човекових заједница и њихових култура, али је великим делом повезана и с односом тих заједница према окружењу, односно животној средини. Културне пределе немогуће је проучавати изоловано од окружујуће животне средине.

Географија животној средине (Environmental geography) покрива многобројна питања деградације животне средине, стања глобалне средине и услова живота [Marsh & Grossa 2003]. Она је састављена од истраживања различитих географских области: физичке, друштвене (посебно економске) и регионалне географије. Научни обим и домет географије животне средине је у вези са стањем животне средине и квалитетом услова за живот људи и других организама. У средишту таквог предмета интересовања налазе се теме попут коришћења ресурса на начин који деградира животну средину. У том смислу неке од друштвеногеографских тема су и више него неопходне: распоред становништва на планети, пораст броја становника, економска развијеност и притисак на окружење, коришћење енергетских извора, као и друге.

Као посебна област проучавања у географији спомиње се и *геоекологија* [Matas 2001]. Она проучава природно-географски садржај Земљи-

не површине у његовом тоталитету, односно, међусобном прожимању литосфере, педосфере, хидросфере, атмосфере и биосфере. Као примењена наука она доприноси просторној организацији коришћења и оптималној заштити неког предела, управо и кроз проучавање односа човека према том пределу. Теорија геоекологије се појавила у Немачкој и у центру њених интересовања налази се тзв. *ландшафти*. Сам назив се појавио почетком 20. века и имао је за задатак да из географије елиминира дуализам, односно, развија јединствену географију која паралелно проучава природне и друштвене елементе. Већ средином 20. века појам геоекологије је опште прихваћен од стране природних и друштвених наука и брзо је препознат као један од фактора решавања укупних еколошких проблема [Јасаманов 2003]. Иначе, пејзаж (ландшафт, предео) није предмет проучавања једино геоекологије, већ и неких других дисциплина.

ИНТЕРАКЦИЈА КУЛТУРНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ЕКОЛОГИЈЕ У ГЕОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

Културна екологија је остварила тесну везу с географским развојем управо у 20. веку, када се и почела развијати у склопу културне географије, да би се објаснили антропогени (културни) пејзажи. Уосталом и сугестивни називи појединих географских књига то најбоље показују, на пример, *Human Geography, Landscape of Human Activities* – у преводу: Друштвена географија – пејзаж људских активности [Fellmann, Getis & Getis 2001]. У таквим случајевима културни пејзаж се углавном објашњава као последица друштвене организације човека и свих делатности и активности које различита друштва упражњавају. Иначе, концепт културне екологије у географију је увео Сојер (Karl Sawyer), кроз приступ морфологије пејзажа. Осамдесетих година екологе културе битно су критиковали политиколози, због игнорисања везе локалног друштва и глобалне политичке економије. Све је резултирало тиме да данас само неколицина истраживача препознаје себе као културне екологе. Уосталом, као доказ тог потискивања, Вокер [Walker 2005], у једном површном истраживању, истиче да међу значајнијим географским часописима од лета 1993. до пролећа 2004. „политичка екологија” је као кључна реч пронађена 163 пута, док је истовремено „културна екологија” пронађена свега 19 пута.

Шта се стварно догодило с културном екологијом? Научни допринос и предмет њених истраживања није неважан. Проучавање односа човека и животне средине, кроз објашњавање предела, сада се доминантно проучава кроз науку о животној средини и одрживом развоју [Walker 2005]. Највећи број, а посебно младих истраживача и научника, бави се овим дисциплинама и појмовима. Такав вид померања, од културне екологије до наука о животној средини, изазван је промоцијом одрживог развоја деведесетих година 20. века, посебно након Конференције Уједињених нација о животној средини у Рио де Жанеиру 1992.

године. У исто време је отворена нова научна дебата о односу животне средине и друштва, кроз развој који треба да се уравнотежено дешава између друштвене, економске и еколошке компоненте животне средине. У жижи те дебате нашле су се и нове теме у проучавању животне средине.

Само појмовно одређивање *политичка екологија* дугује антропологу Волфу (Eric Wolf). У својој основи она је дефинисана као дисциплина у вези с културном екологијом, која укључује везу адаптације друштва у циљу еколошког благостања, с екологијом заједница, кибернетиком и системском теоријом. Политичка екологија је такође иницирана проучавањима и теоријама ризика у животној средини, што ову научну област доводи у тесну везу с биолошком екологијом и геонаукама [Walker 2005].

ЗНАЧАЈ ГЕОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ГЛОБАЛНИМ ИНИЦИЈАТИВАМА ЗА ЗАШТИТУ ПРИРОДЕ

Везе друштвене географије и заштите животне средине могу се сагледати и кроз глобалне иницијативе за заштиту природе, где се теоријски и практично свака од тих иницијатива често доводи у корелацију с друштвеногеографским темама (становништво, насеља, границе и слично).

Значајан број глобалних институција подржава и реализује концепт оснивања заштићених природних добара, укључујући UNESCO (Организација Уједињених нација за образовање, науку и културу), UNDP (Развојни програм Уједињених нација), IUCN (Међународна унија за заштиту природе), као и већи број међународних невладиних организација (на пример, The Nature Conservancy). Захваљујући томе површина територија под заштитом стално се повећава. Процењује се да је почетком века број заштићених природних добара у свету износио око 30.000 и да је заузимао површину 13.250.000 km². Та вредност приближно одговара збирној површини територија Кине и Индије. Паралелно с акцијама проглашавања заштићених природних добара развијала се и идеја активног управљања заштићеним подручјима.

Нарастање покрета за заштиту природе до глобалног нивоа, оставило је трага и на развој географске мисли у овој области. То је иницирало појаву појма *конзервационе географије* која је у вези с културном и политичком екологијом, јер обе дисциплине бележе раст истраживања о томе како иницијативе за заштиту утичу на живот људи у заштићеним природним добрима и њиховој околини. То је утицало да локалне заједнице постану саставни део процеса уређивања и организације заштићених природних добара и тај проблем се управо доводи у везу с предметом проучавања друштвене географије. Извештаји из националних паркова широм света потврђују да више од половине имају проблем с илегалним сакупљањем биљних производа, одношењем природног грађевинског материјала и лошим односом према локалном становни-

штву. У земљама у развоју локално становништво често зависи од сировина и природних производа унутар заштићених територија. У неким заједницама поставља се чак и проблем опстанка без коришћења тих производа [Стојановић 2007]. Због свега тога је интеракција природе и друштва, у случају заштите, глобално потпомогнута бројним менаџмент техникама. Уосталом, експанзија публикација у свету на ту тему довољно потврђује изнету констатацију. Свака од њих често захтева резултате друштвеногеографских анализа (број становника, традиционалне навике, распоред насељених места, економске делатности, политичко уређење).

Решавање проблема односа између заштићених природних добара и локалних заједница реализује се кроз увођење концепта активне заштите. Одрживи развој постаје један од суштинских циљева заштите природе (животне средине) широм света. Уместо стриктне заштите сада се примењују идеје одрживог коришћења ресурса заштићених природних добара, на начин који неће деградирати животну средину (природу), а донеће и добробит локалној заједници. Такве иницијативе битно су потпомогнуте глобалним технолошким иновацијама, посебно увођењем Географског информационог система (ГИС) и Глобалног система позиционирања (ГПС).

Посебна питања унутар географске анализе, а која се намећу у заштити природе, тичу се граница како на локалном, тако и на глобалном нивоу. Питање граница заштићеног природног добра увек повлачи бројне дилеме коегзистенције биодиверзитета, локалне заједнице, укључујући насеља и активност пољопривреде. Међутим, тема која привлачи знатно већу пажњу тиче се транснационалних подручја, и као таква је у тесној вези с политичком географијом.

Иницијатива за проглашавање заштићених природних добара у пограничном делу две или више држава позната је од раније. Овакви предлози често подразумевају анализу и решавање проблема попут усаглашавања два или више принципа заштите природе, друштвена и политичка система, односа према локалном становништву. Као упечатљивији примери такве међудржавне заштите могу се навести: Међународни парк Вотертон–Глејшер, на граници Канаде и САД из 1932. године; Игуасу водопади (Аргентина–Бразил); Масаи Мара – Серенгети (Кенија–Танзанија) или покушај стварања међународног заштићеног природног добра на тромеђи Србије (Специјални резерват природе „Горње Подунавље”), Хрватске (Парк природе „Копачки рит”) и Мађарске (Национални парк „Дунав–Драва”). Поред сложености ситуације у вези с различитим категоријама заштите, поставља се и питање друштвеног уређења, закона, граница – између Европске уније (Мађарска) и земаља Југоисточне Европе (Србија и Хрватска).

Један од кључних задатака друштвене географије, на општем нивоу, представља повећање обима сазнања о великом броју култура које настајују савремени свет, као и анализа утицаја различитих друштава на непосредно окружење. Из овог општег задатка проистиче и велики број не мање значајних задатака. Они махом проистичу из проучавања друштвене географије који се тичу односа развоја људског друштва и његовог окружења. Културни пејзажи могу да ублаже, али никако и да изолују друштво од животне средине. Све људске активности, од најједноставнијих облика пољопривреде до савремене индустрије, имају неки утицај на животну средину, стога је неопходно да друштвени географи проучавају све аспекте заштите животне средине. Разумевање везе друштва и животне средине, из угла ове географске дисциплине, може се унапредити једино кроз добро познавање разноврсности свих утицаја, као и кроз разумевање односа културних навика становништва и диверзитета природних целина.

Принципе проучавања заштите животне средине у географији требало би шире укључити и у домаћу географску мисао, посебно кроз студије случаја, јер општи је утисак да ово значајно и савремено поље истраживања нема адекватан статус.

ЛИТЕРАТУРА

- Стевановић, Б.; Л. Кнежић и др. [2003] *Животна средина и одрживи развој*, ИП Еко-либри, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стојановић, В. [2007] *Одрживи развој туризма и животне средине*, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно-математички факултет, Нови Сад.
- Ясаманов, Н. [2003] *Основи геоэкологии*. Академия. Москва.
- Fellmann, J., A. Getis, J. Getis [2001] *Human Geography, Landscape of Human Activities*, McGraw-Hill Companies, New York.
- Herak, M. [1997] *Uvod u geografiju – razvoj, struktura, metodologija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Marsh, W., J. Grossa [2003] *Environmental Geography – Science, Land Use and Earth System*, John Wiley & Sons, New York.
- Matas, M. [2001] *Geografski pristup okolišu*. Visoka učiteljska škola, Petrinja. Norton, W. [2002] *Human Geography*, Oxford University Press, Don Mills.
- Walker, P. [2005] Political ecology: where is the ecology? *Progress in Human Geography* 29, 1, pp 73-82.

THE HUMAN-GEOGRAPHIC PERSPECTIVE OF ENVIRONMENTAL STUDIES

by

Vladimir Stojanović, Dragan Dolinaj and Milana Pašić

SUMMARY: The ecological approach in geography became very prominent in the 1970s and has been of great importance for the further development of this science. Together with the expansion of environmental pollution, this has had an impact on the current treatment of environmental protection in social geography. This research is a part of cultural ecology – political ecology, where the influence of geography is evident, as well as in other scientific fields, such as environmental geography, geo-ecology, and conservation geography. The importance of social geography in environmental studies is particularly obvious in the context of global initiatives and action concerning nature protection, where every initiative is directly faced with numerous problems, like relations with local communities, borders and cross-border cooperation (in the example of internationally protected areas).

KEY WORDS: Social geography, environment, sustainable development, conservation geography

*Љубица Мијић, Јасна Адамов и
Мирјана Сеџединац*

САВРЕМЕНИ ТРЕНДОВИ ПРИМЕНЕ МУЛТИМЕДИЈА У ВИСОКОШКОЛСКОМ БИОХЕМИЈСКОМ ОБРАЗОВАЊУ

САЖЕТАК: Нагли развој мултимедијалних и мрежних технологија, довео је до тога да су мултимедији данас постали саставни део живота и незаобилазна појава. Информатичка технологија повећава рационалност образовног процеса, ефикасност процеса учења, повећава улогу и значај наставника и наставног позива и условљава и мења токове будућег развоја педагогије, дидактике и методике, односно целокупног система реализације савременог васпитно-образовног процеса. У овом раду изнете су могућности примене мултимедија у високошколској настави биохемије у Србији. Указано је на проблеме са којима се срећу студенти у изучавању комплексних и високоапстрактних садржаја. Наведени су примери савремене наставне праксе у водећим земљама света у области биохемије. Дат је кратак преглед доступних дигиталних наставних садржаја (електронских курсева, анимација, симулација и виртуалних лабораторија) за области које студентима стварају највише тешкоћа у учењу.¹

КЉУЧНЕ РЕЧИ: мултимедији, учење, биохемија, електронски наставни материјал

ПОЈАМ И УЛОГА МУЛТИМЕДИЈА И ОДНОС ЉУДСКИХ ЧУЛА И МУЛТИМЕДИЈАЛНИХ САДРЖАЈА

Нагли развој мултимедијалних и мрежних технологија довео је до тога да су мултимедији данас постала саставни део живота и незаобилазна појава у медијима као и на Интернету. Интернет као нови глобални простор комуникације подразумева укључивање мултимедијалних могућности и већ данас отвара нове могућности повезивања. На тржишту су се појавили мултимедијски мрежни производи као што су интернет телефонија, интернет телевизија, видео конференције и други. У будућности, људи ће све више користити услуге као што су учење на даљину (*Distance Learning*), разне дистрибуиране симулације и радне

¹ Овај рад финансирало је Министарство за просвету и науку Републике Србије (пројекат бр. 47003, *Инфрасџруктура за електронски подржано учење у Србији*).

групе које неће захтевати да чланови једног тима буду у истој згради, или чак у истој држави. Временом ће бити створена јединствена мрежа мултимедија која ће моћи да замени телефоне, телевизоре и друга медијска средства која су недавно коренила променила наше животе.

Под појмом „мултимедија” подразумева се било која комбинација текста, графичке уметности, звука, анимација и видеа која долази помоћу рачунара, или на неки други електронски начин. По неким то је богато презентован осећај. Када се искомбинују сензуални елементи мултимедија као што су лепе слике и анимације, занимљиви звукови, привлачни видео спотови и непосредна текстуална информација, могуће је снажно активирати мисаоне и акционе центре људског ума. Мултимедији побуђују људска чула, првенствено чуло вида и слуха.

Све информације о спољном свету човек прима путем анатомско-физиолошког система који обухвата чула вида, слуха, укуса, мириса и додира. Овај систем је веома сложен и састоји се од делова који су специјализовани за пријем, обраду, анализу и тумачење ефеката различитих чулних доживљаја. Може се рећи да око прима највећи део информација. Према мерењима видљивости, око прима две трећине информација и сензација о свету око нас. Само једна трећина свих информација које примамо долази од неког другог чула: слуха, укуса, мириса или додира.

Појам визуелно потиче од латинске речи *visualis* што значи видни и представља све оно што је схватљиво помоћу представа добијених чулом вида. Визуелно је оно што се нуди чулу вида и што се реално може видети. Визуелни знаци су моћно средство изражавања. Нови визуелни садржаји нису једино што медији нуде. С развојем ISDN-а и све већим обједињавањем свих врста медија, поред линијског начина „читања” путем телевизије, компјутера, мобилних телефона, развио се и просторни начин „читања”. Научна открића су помогла да видимо и оно што постоји, а није у видном пољу.

МУЛТИМЕДИЈИ У ШКОЛАМА

Према Даниловићу [Даниловић 2000: 179], информатичка технологија повећава рационалност образовног процеса, ефикасност процеса учења, повећава улогу и значај наставника и наставног позива и условава и мења токове будућег развоја педагогије, дидактике и методике, односно целокупног система реализације савременог васпитно-образовног процеса. Он указује да савремени образовни процес не може и не сме да занемари утицај техничког прогреса и могућности видео-компјутерске мултимедијалне технологије, телекомуникационих система, интерактивних медија, електронског издаваштва, виртуелног приказивања стварности итд. у повећавању ефикасности процеса учења.

Последњих десетак година интензивно се ради на развијању и усавршавању наставних средстава, наставних метода и облика рада у циљу постизања квалитетнијег и ефикаснијег наставног процеса. Европска унија је објавила *eLearning program*, који обухвата циљеве Европске

уније у наставно-образовном плану и подстиче отворено и даљинско учење, примену комуникационих и информационих техника у настави и у сарадњи образовно-васпитних институција. У својој стратешкој политици Европска унија је е-учење сврстала у основне циљеве који ће допринети важним променама, не само у образовању, већ и у привредном и културном животу уопште. У образовном систему Србије праве се први кораци ка приближавању циљевима Европске уније која у први план истиче потребу за оваквим видом учења и подстиче отворено и даљинско учење, примену комуникационих и информационих техника у настави.

Због константног повећања информација и квантума знања неопходно је да се процес трансфера знања перманентно усавршава и побољшава у циљу ефикасније продукције стручњака који могу одговорити будућим изазовима своје професије и који могу преузети одговорност за своје одлуке. У процесу образовања посебно треба посветити пажњу образовању инжењера из разлога што њихово знање застарева веома брзо због веома брзог напретка науке и технологије. Образовање инжењера се мора обављати као редовно факултетско образовање и као перманентно образовање током целог радног века. Зато је од изузетно великог значаја да се још у фази факултетског образовања будући инжењери упознају с концептима, могућностима и предностима учења на даљину (eLearning) како би у току свог радног века били оспособљени да сами користе доступне ресурсе знања у циљу ефикаснијег перманентног образовања и професионалног усавршавања и напредовања. Зато су константно учење и усавршавање у струци, императив времена у коме живимо.

МУЛТИМЕДИЈИ У БИОХЕМИЈСКОМ ОБРАЗОВАЊУ

Квантум нових биохемијских знања непрестано се повећава па је немогуће памтити обиље научних информација. Из тог разлога, на високошколском нивоу, долази до повећања раскорака између онога што студент треба да зна и могућности да то научи јер се садашњи циљеви и задаци високошколске наставе биохемије не могу задовољити постојећим облицима рада. Истраживања у области наставе биохемије треба усмерити на изналажење нових могућности за унапређење квалитета и ефикасности биохемијског образовања, као и на изналажење могућности да се изврши рационализација рада у процесу наставе биохемије уз примену информационих технологија. Многобројна су истраживања која имају за циљ изналажење и развијање решења за бољу и ефикаснију наставу биохемије применом мултимедијалних програма који се креирају за персоналне рачунаре, а који омогућавају стварање електронских уџбеника с текстом, сликом, звучним анимацијама и филмовима. На овај начин студенти могу самостално да приступе мултимедијалним садржајима и да самостално напредују у њиховом овладавању, да се врате на садржаје који им нису довољно јасни, да добију додатне и повратне информације у складу са својим могућностима и интересовањима. Ква-

литетно презентовани материјали, уз коришћење мултимедија и хипертекста, дају знатно богатије садржаје биохемије у поређењу с наставом која се одвија на традиционални начин, у учионицама.

У високошколском биохемијском образовању у Србији појам едукације најчешће се везује с традиционалном наставом у којој су студенти пасивни учесници у процесу стицања и обликовања својих знања. Увођење мултимедија у учење биохемијских садржаја треба да постане нов начин биохемијског образовања. С наглим развојем информатичке технологије, која своју примену налази у готово свим сферама људске делатности, образовање студената треба да пређе оквири традиционалне наставе и да постане независна од времена и простора. Примена уско специјализованих, добро дизајнираних електронских материјала, студентима би у знатној мери олакшала праћење наставе и омогућила лакше и квалитетније стицање знања из области биохемије.

Сегединац [1995: 79] као један од основних праваца осавремењавања наставе хемије предлаже увођење рачунара као нове образовне технологије. Да би се то постигло, потребно је постојање комерцијалних програма, видео касета, компакт-дискова и одговарајуће литературе. У Србији још не постоје програмски пакети са хемијским или биохемијским садржајима који су на српском језику, а исто тако не постоје ни образовне институције које би наставницима хемије пружале помоћ у вези с применом ове врсте савремене образовне технологије.

У усвајању биохемијских знања на високошколском нивоу, студенти имају тешкоће пошто су биохемијски садржаји врло комплексни, с великим бројем високоапстрактних појмова, с мноштвом врло сложених просторних структура биомолекула. Наставни садржаји обухватају и веома сложене биохемијске процесе који се одвијају у живим организмима. У нашим школама настава биохемије углавном је праћена класичним предавањима, а практични, експериментални рад је занемарљиво мали баш због специфичности наставних садржаја и због своје преобилности. С обзиром на то да су биохемијски садржаји врло погодни за дизајнирање занимљивих и проблемски постављених ситуација, заинтересованост и активност студената може се побољшати коришћењем мултимедија. На овај начин наставни садржаји постају привлачни за студенте и могу значајно да допринесу популаризацији наставних садржаја биохемије, а исто тако и подизању квалитета и применљивости стечених знања. Бакош [2005: 146–152] тврди да је индивидуална настава биохемије потпомогнута експерименталним образовним софтвером „Експер” изузетно успешна у погледу нивоа усвојености и ретенције хемијских знања и да рачунарске визуелизације сложених биомолекула и биохемијских процеса позитивно утичу на схватање и разумевање сложених биохемијских појмова и процеса. Уместо да механички памте информације, студенти сами преузимају одговорност за обликовање свога знања. Уз помоћ мултимедија, уз коришћење анимација и визуелизације високо апстрактних појмова, настава биохемије постаје очигледнија, прихватљивија у разумљивија.

У свету се повећава број факултета који у настави користе интернет технологије [Thakore, McMahon 2006: 225]. Тренд примене мултимедија у традиционалној настави биохемије на високошколском нивоу стално расте, с обзиром на то да рачунар пружа изузетне могућности за визуелизацију врло сложених биомолекула и за анимацију биохемијских процеса и циклуса.

Информационе технологије у високошколској настави биохемије могу постати врло моћно наставно средство за подршку предавањима и лабораторијама јер подстичу лакше учење и разумевање наставних садржаја из биохемије и подстичу висок степен мотивације за рад на обликовању сопственог знања студената. Примена информационих технологија у настави биохемије уноси мултимедијалност и интерактивност у комуникацију између наставника и студената. Интерактивност се огледа у мноштву симулација и анимација. Добро осмишљени и обликовани наставни материјали на интерактиван начин пружају биохемијске информације и омогућавају праћење биохемијских реакција помоћу анимација. Анимације су у настави биохемије изузетно погодне за приказ и објашњења високо апстрактних појмова и сложених биохемијских процеса и молекулских врста у облику структурних формула или у виду молекулских модела. Анимације модела молекула поседују обично и опције ротирања модела, као и могућност превођења у тродимензионалну (3D) форму. Е-наставни материјали се могу користити за индивидуално учење јер их одликује висок степен индивидуалности. Индивидуалност се огледа у чињеници да студенти у процесу стицања знања сами могу да одреде темпо и динамику рада, количину информација, које могу да прилагоде својим потребама и жељама.

Помоћу виртуелних лабораторија могу се приказати огледи за које не постоје услови у великом броју школа, јер такви огледи могу бити опасни, прескупи, превише дуги или превише кратки, какви су рецимо неки огледи у настави биохемије, па се зато овакви огледи не могу увести у наставни процес биохемије. Они не треба да замене праве огледе. Њихова функција треба да буде таква да они допуњују наставу биохемије, а исто тако да омогуће да се на овај начин избегне рад с токсичним и експлозивним супстанцама.

Учење и вредновање су главне компоненте у процесу трансформације површног разумевања биохемијских садржаја у применљиво знање у уводном курсу биохемије. Већина истраживача когнитивних и образовних процеса слаже се да садржаји биохемије приказани помоћу хипермедија и мултимедија, ако су правилно дизајнирани, могу да помогну студентима у схватању сложених научних система. Контекстуализација, аутентичне активности учења и вредновања, комбиноване с компјутерском праксом треба студентима да омогуће потпуно разумевање материје и да олакшају трансфер знања, комбинујући текстуалну биохемијску информацију с интерактивном симулацијом. Овакав облик учења је изузетно значајан, великим делом због чињенице да се на овај начин обезбеђује контекстуализована презентација ситуације из

„стварног света”, а и због тога што се овако олакшано учење посматра као активно учење [Rule, Bajzek 2005: 1497].

ПРИМЕНА МУЛТИМЕДИЈА У ВИСОКОШКОЛСКОЈ НАСТАВИ БИОХЕМИЈЕ У СВЕТУ

Студенти хумане медицине у Немачкој на Универзитету Филипс у Марбургу почињу да изучавају биохемију у првом семестру. У оквиру курса биохемије њима се нуде класична предавања и семинари комбиновани с електронском платформом учења која им нуди електронске курсеве, испите и комуникацијске форуме. Показано је да су студенти прихватили овакав начин учења, и сами дајући идеје за даље унапређење наставе биохемије. У малим групним семинарима студентима је остављена могућност да самостално одаберу на који начин ће да прате наставу. Важно је поменути да су дидактички добро обликовани курсеви који су понуђени у образовној платформи радо прихваћени и високо вредновани [German Medical Science portal 2005].

На Медицинском факултету у Софији реакција студената на интерактивни мултимедијални електронски курс биохемије веома је позитивна. Студије се изводе помоћу електронског курса на даљину уз коришћење клиничког случаја симулације (CCS). Позитиван став студената Медицинског факултета у Софији према примени информационих технологија у биохемијском образовању стимулише творце курса да непрестано обнављају и унапређују курс биохемије [Kossekova 2003: 686–689].

У Аустралији лабораторије на даљину све више добијају на значају у универзитетском образовању. На Универзитету за технологију у Сиднеју ради се на увођењу лабораторија на даљину коришћењем сервера за виртуелизацију. Увођењем виртуелних лабораторија студентима се омогућава да изводе експерименте иако су удаљени од стварне опреме [Lasky 2007: 68].

Студенти хемије на Универзитету у Колими у Мексику превазилазе тешкоће у изучавању биохемијских садржаја учењем из мултимедијалног наставног материјала. Гарсија-Руиз [Garcia-Ruiz et al. 2006] даје предлог за развој учења молекуларне структуре применом мултимедијалне виртуелне технологије. Искуства су показала да се студенти сами укључују и да сами дају предлоге и сугестије при одабиру наставних материјала, па чак и сами праве сопствене електронске материјале који им у великој мери олакшавају припремање испита [Jenkinson 1999: 283].

Универзитет у Вирџинији и Microsoft корпорација развили су сарадњу у оквиру образовног процеса увођењем пројекта који за циљ има унапређења учења студената. Пројект се састоји од развијања и достављања наставних материјала за одређени курс (биохемије, психологије, статистике итд.). Достава се обавља дигиталним путем тако да је студентима омогућено да искусе прворазредну врсту мултимедијалног предавања. Ово је нова област учења где су инструктори много боље обучени за помоћ студентима. [Microsoft News Center 2004].

DIP, Database of Interacting Proteins (<http://dip.doe-mbi.ucla.edu>), је база података која експериментално документује утврђену интеракцију протеин-протеин. Нова интерактивна средства која се користе развијена су да помогну у визуелизацији, навигацији и проучавању читаве мреже интеракција протеина [Xenarios et al. 2001: 239].

ПРИМЕРИ МУЛТИМЕДИЈСКИХ НАСТАВНИХ МАТЕРИЈАЛА У НАСТАВИ БИОХЕМИЈЕ (ОБЛАСТ: ПРОТЕИНИ И БИОСИНТЕЗА ПРОТЕИНА)

Најчешћи проблеми с којима се сусраћу студенти који изучавају биохемију су: разумевање сложене тродимензионалне структуре биолошких макромолекула, посебно протеина и нуклеинских киселина, и њихове функције; разумевање природе и улоге различитих хемијских веза и интеракција које држе ове сложене структуре стабилним; разумевање сложених механизма који омогућавају организмима да опстају и размножавају се.

Велика помоћ у разумевању наведених садржаја су добро дизајнирани дигитални прикази структура, где се могу видети прелази из нижег нивоа организације (примарна структура) у више нивое организације молекула (секундарна, терцијарна и квартарна структура). Анимације и модели који имају могућност ротације олакшавају студентима схватање ових важних и сложених појмова неопходних за разумевање улоге и функције протеина. На порталу Карнеги Мелон универзитета, САД [<http://www.bio.cmu.edu/courses/03231/ProtStruc/ProtStruc.htm>] могу се наћи прикази и анимације које у великој мери доприносе бољем схватању и квалитетнијем усвајању знања из ове области.

Нуклеинске киселине представљају веома битну наставну област јер заузимају централно место у структури знања за област протеина и биосинтезе протеина. Због преобимности садржаја и мноштва високо-апстрактних појмова, комплексних хемијских структура и врло сложених хемијских процеса, студенти се срећу с бројним тешкоћама у усвајању знања из ове области. Уочено је да студенти имају велике тешкоће у учењу када је реч о повезивању ових градивних компоненти у сложене структуре. На порталу Центра за изучавање ДНК (DNA Learning Center) може се наћи анимација повезивања нуклеотида у полинуклеотиде уз приказ везе која се при томе остварује [<http://www.dnalc.org/ddnalc/resources/nobel/index.htm>]. У оквиру изучавања функције нуклеинских киселина, на нивоу молекула изучава се чување и пренос генетских информација у чијој основи се налазе врло апстрактни процеси преноса информација, репликација, транскрипција и транслација чији је крајњи резултат биосинтеза потребног протеина и његова посттранслаторна модификација. Ови комплексни, врло сложени процеси најбоље се могу приближити студентима кроз анимације ових процеса који се састоје из одређених фаза. На Интернет мрежи постоји велики број анимација које приказују ове процесе [<http://www.youtube.com/watch?v=>

A-zHG7oaDg8]. Анимације ових процеса су потпомогнуте и PowerPoint презентацијама које су врло добро дизајниране и на сликовит начин приказују ове процесе [<http://ull.chemistry.uakron.edu/genchem/23/>]. С обзиром на обимност и сложеност наставних садржаја о преносу генетске информације, највећу тешкоћу и највећи изазов за студенте представља схватање и меморисање појединих фаза овог процеса (транскрипције, репликације и транслације). Да би им се олакшало усвајање ових знања потребно је да се овај процес и визуелно прикаже помоћу цртежа, слика, анимација [<http://www.sumanasinc.com/webcontent/animations/content/polyribosomes.html>].

ЗАКЉУЧАК

У нашем образовном систему у већини случајева појам образовања најчешће се везује за традиционални приступ настави. Досадашњи традиционални биохемијски образовни систем заснивао се на моделу репродукције знања где је сама биохемијска информација представљала знање које је било краткотрајно. Насупрот њему, савремено биохемијско образовање, засновано на моделу изградње знања применом мултимедијалних технологија, подразумева да је потребно извршити структурисање биохемијских знања кроз активно укључивање студената у обликовање таквог знања. Активност студената у процесу структурисања ових знања огледа се у препознавању потребе за биохемијском информацијом, у проналажењу такве информације из мноштва информација, у одабиру и вредновању информације (веома комплексан процес и захтева велико ангажовање студената), и у коришћењу таквих информација. Овако структурисани систем биохемијских знања постаје знање трајног карактера и омогућава студентима, будућим инжењерима, перманентно образовање током целог живота што и јесте циљ савременог образовног процеса. Примена мултимедија омогућава студентима квалитетно и перманентно образовање током целог живота и она може да постане не само изазов за наставу биохемије већ и оруђе за побољшање и унапређење образовног процеса у коме ће се на квалитетнији и ефикаснији начин управљати стеченим знањем.

Према Сергејеву [1968: 11], жива реч наставника се не може заменити па зато и није спорно да су предавања као облик високошколске наставе потребна, али их треба прилагодити и садржајно и методски данашњим потребама. Мултимедијалне биохемијске садржаје не треба схватити као замену за класичне књиге или уџбенике, већ као допуну настави.

Примена науке, технике и технологије из области информатичких технологија с развојем телекомуникационих информатичких система имаће своју пуну оправданост само ако се одреде и проуче принципи, правци и методе за њихову имплементацију у образовни процес Србије. Србији је неопходно да прихвати и имплементира у свој образовни систем нов начин образовања, учење на даљину коришћењем интернет

технологија. Образовање мора да прати светске иновационе токове образујући нов профил стручњака који се оспособљавају за самосталан рад, за избор и проналажење информација, њихово обрађивање и њихову употребу. Према Ангеловском [2002: 3], Србија као део Европе и део света не сме да остане изолована. Оно што је започето у свету на пољу развоја и унапређења образовања треба прихватити и тако дати пуни допринос реформи образовања на нашим високошколским установама, које треба да постану базе развоја пројекта е-учења.

Етички код Аустралијског колеџа за наставнике каже: „Наставници имају обавезу да иду у корак с достигнућима у учењу и с теоријама и стратегијама подучавања... Они су одговорни за оно што подучавају и за начин на који успостављају однос са студентима” [Haynes 1998: 176].

ЛИТЕРАТУРА

- Ангеловски, Б. Учење на даљину коришћењем интернет технологије, *Зборник радова ђолазника виртуелних курсева Серит-а*, Београдска отворена школа, V, 2004: 3–9
- Бакош, Р. *Проблемска настава биохемије уз подршку образовног софтвера*, Магистарска теза, ПМФ, Департман за хемију, Нови Сад, 2005: 146–152.
- Даниловић, М. С. Примена мултимедијалне информатичке технологије у образовању, *Зборник Института за издавачка истраживања*, 32, 2000: 179–192.
- Сегединац, М. *Примена компјутера у индивидуализацији хемије*, Организација и унапређивање институционалног васпитања и образовања, Одсек за педагогију Филозофског факултета, Нови Сад, 1995: 79–92.
- Сергејев, Д. Кључне дилеме савременог свеучилишта, *Наше време*, 1968: 11.
- Alberts, et al., *Essential Cell Biology*, Second Edition, Garland Science Publishing <<http://www.sumanasinc.com/webcontent/animations/content/polyribosomes.html>> 14. 2. 2010.
- German Medical Science Z Med Ausbild *An introduction with lectures, seminar and multimedia elements* Doc 217, 22(4), 2005. <<http://www.egms.de/en/journals/zma/2005-22/zma000217.shtml>> 23. 9. 2009.
- Carnegie Mellon University <<http://www.bio.cmu.edu/courses/03231/ProtStruc/ProtStruc.htm>> 12. 9. 2009.
- Garcia-Ruiz, M. A., Edwards, A. Gutierrez-Pulido, R. Acosta-Diaz. *Virtual reality learning objects of molecular structures*, International Conference on Dublin Core and Metadata Applications, Colima, Mexico, 2006.
- Hardy Research Group, Department of Chemistry, The University of Akron. <<http://ull.chemistry.uakron.edu/genchem/23/>> 12. 2. 2010.
- Haynes, F. *The ethical school*, London: Routledge, 1998: 176.
- Jenkinson, G., A. Fraiman. *A Multimedia Approach to LabReporting via Computer Presentation Software*, J. Chem. Edu., 76, 1999: 283–284.
- Kossekov, G. *Students' Attitude to Application of Information Technologies in Biochemistry Education*, International Conference Computer Systems and Technologies, Rousse, Bulgaria, 2003: 686–691.
- Lasky, V. L., S. J. Murray. *Implementing viable remote laboratories using server virtualisation*, Proceedings of the sixth conference on IASTED International Conference Web-Based Education-Volume 2, Chamonix, France, 2007: 68–72.
- Microsoft News Center <<http://www.microsoft.com/presspass/press/2004/oct04/10-19hpjoin-suvapr.mspx>> 19. 10. 2004.
- Portal YouTube <<http://www.youtube.com/watch?v=A-zHG7oaDg8>> 22. 10. 2009.

- Rule, G., D. Bajzek. *Authentic Learning and Assessments: Major Components in Transforming Superficial Understanding into Knowledge-Applications to Introductory Biochemistry*, World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare, and Higher Education, Chesapeake, VA, 2005: 1497–1502.
- Thakore, H., T. McMahon. *Teaching methods Virtually there: e-learning in medical education*, *The Clinical Teacher*, 3, 2006: 225–226.
- The DNA Learning Center <<http://www.dnalc.org/ddnalc/resources/nobel/index.htm>> 24. 2. 2009.
- Xenarios, I., E. Fernandez, L. Salwinski, X. J. Duan, M. J. Thompson, E. M. Marcotte and D. Eisenberg. DIP: the database of interacting proteins: 2001 update. *Nucleic Acids Res.*, 29, 2001: 239–241.

CURRENT TRENDS IN THE APPLICATION OF MULTIMEDIA IN HIGHER EDUCATION IN THE FIELD OF BIOCHEMISTRY

by

Ljubica Mijić, Jasna Adamov and Mirjana Segedinac

SUMMARY: Due to their rapid development, multimedia and network technologies have become a part of our lives. Information technology increases the rationality of the education process, efficiency of learning and the significance of the educator's profession; it changes the directions of the future development of pedagogy and didactics, and the educational system as a whole. This paper describes why multimedia should be implemented in higher education institutions in Serbia in the field of biochemistry, and indicates the problems that students usually encounter in learning complex, highly abstract biochemical content. Examples of contemporary educational practice in leading countries are given, together with a survey of available digital educational content (digital courses, animations, simulations and virtual laboratories) in biochemistry for the areas that are the most difficult to study.

KEY WORDS: multimedia, learning, biochemistry, electronic instructional material

Александар Д. Билимовић

БОГОТРАЖИТЕЉИ, ЕВРОАЗИЈЦИ И
МАТЕРИЈАЛНА КУЛТУРА¹Primum vivere, postea philosophari²

Међу руском „емиграцијом” и, колико пристижу вести из отаџбине, у разним круговима руског народа јарко се испољило појачано религиозно осећање и повишени интерес за цркву.

То је резултат страдања, која су запала у судбину руског народа. Јер, човек лако заборава на Бога када је срећан, а почиње да се моли у дане несрећа. Богу и молитви људе је увек обраћала опасност од смрти. А у совјетској Русији та опасност се у најмању руку удесетостручила. На онострано упућује у совјетској Русији и та гнусна ситуација коју су створили бољшевици. Ситуација која код многих изазива дубоку одвратност према свему земаљском. Појачање религиозног осећаја у царству комуниста изазива, поред тога, народна свест о злочинима које су они починили и гризући осећај кајања, који све упорније удара на душу сходно мери опадања револуционарног помрачења. Тај осећај призива ка умањењу великих грехова. Најзад, изругивање цркве, пагански прогони ње и подло поткрадање светиња ради хранења комесара изазивају поопштрену љубав ка цркви и жељу да се стане у њену заштиту. А првенствено прогањање православне цркве, вређајући национално осећање, буди успавану повезаност са својим родним, вековима освећеним, исповедањем вере.

¹ Први пут објављено у: *Русская мысль* (Праг), 1922, књ. 8–12, стр. 83–101. Прештампано у: А. Д. Билимович, *Труды*, Росток, Санкт Петербург, 2007, стр. 333–374.

² Прво живети, после филозофирати. Прим. прев.

У свему томе испољава се здрав духовни препород, један од важних елемената који припремају ослобођење од на народ бачених ђаволских сабласти.

Али, не може се ћутати о томе да на основу тог дубоког и спасоносног преврата расту скретања у област нездравог.

Пре свега, на тој основи је разрасло већ раније испољено „боготражиљство”. Намножили су се световни богослови-дилетанти. Уз мале изузетке такви боготражиљци веома воле да говоре и пишу о Богу и религији, али врло ретко стварно верују у Бога. Без страха да много погрешим, дозволићу себи да формулишем ту појаву овако: што мање човек верује, тим више он боготражи.

Ови људи сматрају себе некаквим носiocима есхатолошких предосећања, посебно воле да цитирају Апокалипсу, уверени да откривају до сада непознати смисао религије и појединих места Светог писма. У ствари, пак, често, врло често они су фразери, самоуверено разглабају о стварима пред којима треба да умукне свако фразерство.

Предложите таквом човеку, који себе оцртава цитатима из светих књига, да уместо писања чланака о „хаосу и озарењу”, једноставно иде у цркву и да се скромно, никоме о томе не говорећи, моли Богу, као што се моле верујући људи који не мудрују, и видећете да то уопште није оно што интересује боготражиљца, који просипа око себе све боје свог богословског проналазаштва.

У последње време боготражиљци посебно често говоре о стапању интелиген-

ције и народа на основи вере и цркве. Али, нека ми они опросте моју сумњу. Мени се чини да ће њихова „китњастост” у области религије остати потпуно несхватљива народу. Једноставни наивни сеоски баћушка, који је с народом преживео све ужасе, све смрти, сва изругивања и који није за тридесет сребрњака заменио православну цркву болшевичком „живом” црквом, биће ближи народу и дражи његовом срцу, него сва откровења боготражитеља. И ја бих хтео да упозорим интелигенцију на опасност од следбеништва за боготражитељима. Јер, они управо у религиозној сфери копају нову, можда још дубљу провалију између народа и интелигенције.

Жудња за православљем, за његовом догматском чистотом и искреним религиозним осећањем одликује неке нове писце на религиозне теме, који припадају групи, како су они сами себе назвали, „евроазијца”. Ипак, уз све корисне њихове разлике у односу на боготражитеље, уз сав значај критике позитивизма и атеистичког социјализма коју су они обновили, уз сву важност њиховог указивања на неисцрпни извор нашег националног православља, ипак и њих као и боготражитеље карактеришу усиљеност и фраза у питањима религије, нарочито стремљење ка распредању о њој у чланцима и зборницима, што је супротно стварно дубоком и озбиљном религиозном доживљавању.

И, што је важније, ипак заједничко с боготражитељима појачано подвлачење некакве особите улоге Русије и руског народа у сфери религиозног живота. Управо у томе виде наведени писци посебну мисију наше отаџбине. То је један од елемената на коме поменута група гради посебан „источни” свет. Утврђује то, што они означавају речју „евроазијство”. Русија се позива на некакво ново духовно стваралаштво, намећу јој се нови духовни, свету још непознати задаци, усправљају је пред Западом, чак у њеној болшевичкој катаклизми виде некакву спасоносну појаву, која истиче посебан „евроазијатски” дух Русије.

Ти позиви се сусрећу и преплићу с позивима безазлених и истински верујућих. Многи од ових такође подвлаче искључиви значај религије у послу спасавања Русије и покушавају да само на религији граде наде на њен препород.

У свему томе ја видим, ипак, опасност, због које сам се у овом случају и машио за перо.

Признајући сав значај религије, још једном то подвлачећи, да ме неко не би схватио неправилно, ја уједно не знам колико пута треба подвући да при томе не мора, не сме да буде заборављена материјална страна народног живота и материјална страна питања препорода Русије.

Расуђивања о „религиозним озарењима” и „евроазијским остварењима” у време када наш народ умире од егзекуција, епидемија и глади, када су револуција и болшевици довели народ до тога да се у 20. веку поново јави људождерство упамћено из старих бајки, како хоћете, али то је духовна дегенерација. Народ, ако би дознао и био у стању да разуме позиве световних богослова-евроазијаца, рекао би: лако је вама, који сте побегли и сити сте, да пишете о „новој духовној култури”. И народ би, авај, био у праву. Болшевици, после обећања да дају свакојако изобиље, дали су у ствари милионе ка небу вапијућих гробова. Бојим се да ће се код народа акумулисати уверење да интелигенција која се спасла смрти уместо напрегнутог смишљања о томе како да помогне свом народу да се искобеља из болшевичке неслободе и да се врати нормалном људском животу, уместо да организује све што је у сфери достигнућа иностране Русије, за свргавање и у случају свргавања болшевика, уместо стварног рада у тој области – интелектуалци који су се спасли дају жалосне књижице са шкработинама на омоту и бесплодним, као неопраштена смоква, есхатолошким евроазијским чланцима унутра.

Додаћу томе да превише једнострано усредсређивање пажње на религиозну страну живота рађа пасивност духа, пасивни фатализам. Људи све очекују од Бога, између осталог и да Бог одстрани и казни болшевице. Заборављају народну мудрост: „Не говори да је Бог, када си сам лош.” И мада се евроазијски богослови све време ограђују да они позивају ка стварности а не квијетизму,³ ипак истакнута ограђивања не

³ Квијетизам (лат. *quies*, мир), тежња ка пасивном животном стању у којем се кроз одстрањење земаљског света и самопогледање (или религиозно размисљање) дух поистовећује с истином (или с Богом). *Прим. прев.*

могу изменити основно расположење које се од њиховог писања мора створити код читалаца који се предају њиховом утицају. То расположење се ствара од презрења ка материјалној „земаљској” култури, од очекивања некаквог преображаја целог света који треба да се догоди на иницијативу Русије и од усмеравања целокупне енергије на онострани вредности. Карактеристично је да учесник другог евроазијског зборника⁴ проф. Карташов у свом реферату, прочитаном на седници Религиозно-филозофског друштва у Прагу 10. августа о. [1922, *прим. прев.*] г. на тему „Православље као пут стваралаштва”, назива привредни живот „сујетом”, а целокупну техничку и материјалну културу „мувањем овде на земљи”.⁵ Уз такво расположење, ако би оно постало владајуће, Троцки би могао још дуго да командује Црвеном армијом и да се подсмева руском народу у самој цркви. Инороди, „мувајући се на земљи”, захватили би у својим рукама најкорисније области „сујете”. А руски људи би се одавали религиозној екстази и без ропота би умирали или играли улогу теглећих животиња. Руски народ и тако сувише добро зна да умире, али не зна да живи. Стога њега треба позивати животу, разумном материјалном животу, а не тврдити му да је тај живот „сујета” и да спас од несрећа које су га пристигле лежи у напрезању само религиозног осећања. Све време при томе присећам се речи покојног М. И. Драгомирова (оца), изречених у време јапанских ратова: „Они нас шимозама,⁶ а ми њих молитвама.”

Истакнуто расположење противречи и здравим историјским традицијама православне цркве. Јер, руски светитељи, свети и благоверни кнежеви и православни руски људи, ствараоци Русије, прихвативши хришћанство, нису се даље бавили никаквим боготражењем, чврсто и једноставно су веровали, усрдно су се молили, чували цркве-

не обреде у стварном сједињењу са својим народом. Али, нису заборављали земаљске ствари и нису чекали да им Бог сам донесе свргавање татарског јарма, да заштити земљу од злих и неверних људи. Они су сами градили државу, сами су се одуживали злима за њихова дела, нису успављивали своју вољу погрешним тумачењем речи: „На мени је одмазда и ја ћу је дати.” Они су били делатни сабирачи и неуморно се бринули за изградњу привредног благостања народа руског.

И сада, да би свргли нови јарам и поново изградили своју земљу, руски народ и руска интелигенција морају да виде путоводне бакље у таквим руским људима.

Посебно је важно воспостављање привредног живота Русије. Ову страну довели су болшевици до крајњих граница разрушења, а воспоставити привреду Русије задатак је још тежи него свргавање болшевика који труну. Заједно с тим, поверујте да само тада када се изнова подигне материјално благостање народа подићи ће се и његов морални лик. Не лик посебних и без тога високих личности, већ просечни општи морални ниво целокупне масе становништва. Зато што сви морају да знају да увек и свугде одсуство и скупоба хлеба повећавају број злочина, а с падом цена хлеба преступност опада.

У новим позивима ка религиозној аскези звучи у измењеној одори стара народњачка парола, која је довела Русију до болшевизма, да је материјална довољност критеријум „буржоазности”. Тим поводом још 1908. године П. Б. Струве написао је речи које неће бити сувишно прочитати сада: „У данашње време треба нам више реализма, више пажње на ’материјалне’ основе живота, и истовремено више индивидуализма, више личног стваралаштва, личног напрезања, потребне су нам, речју, оне особине које су створиле ’буржоаско’ уређење... Потребна је стваралачка енергија, чије би се разумно коришћење регулисало осећањем мере и историјског смисла. Нека то звучи ’буржоаски’, али ипак то је резултат свега преживљеног од чега се не може побегнути. Ако хоћете, то је такође догма, али догма из које проистичу животне ’норме’ деловања, јасне, практично прихватљиве норме, којима је туђ елемент узбуђивања и екстазе, а присутан је, обрнуто, елемент мере и

⁴ На путях. Утверждение евразийцев. Книга вторая, Геликон, Берлин, 1922. Прим. прев.

⁵ У Зборнику је објављен чланак А. В. Карташова под називом „Реформа, реформација, исполнение Церкви” (<http://nevmenandr.net/eurasia/situacia.php>). Прим. прев.

⁶ Врста топовских граната коју су у време руско-јапанског рата 1904–1905. користиле јапанске снаге. Прим. прев.

дисциплине” (Струве П. На разные темы, *Русская мысль* за 1908 г.; прештампано у: *Patriotica*, СПб., 1911, стр. 418–419).

Највећи дефект руске интелигенције било је и остаје њено несхватање привредне делатности и непријатељски однос према њој. У томе су сагласни и економски материјалисти и боготражитељи-идеалисти. Први су до одвратности понављали: човек је то што он јесте. Нажуљали су нам уши изјавама да се друштвени живот одређује производним односима. Али, никакву производњу нису организовали, у стваралачкој производној делатности нису умели и нису хтели да учествују. Ограничавали су се њеним јавним бичевањем и тајном завишћу према њој. Када су се, пак, нашли на власти, они су умели само да разруше руску народну привреду и да увуку народ у до тада невиђено сиромаштво. Други, из других разлога, али показују исто одсуство интереса према привреди и схватања најболнијих привредних задатака.

У сваком случају, уколико је долазило до речи о привреди, и једни и други су видели и осећали једну те исту њену страну, управо расподелу. Производња, увећавање богатства, народно богаћење било им је потпуно туђе. Свакога ко се пробио, обогатио, макар и на најкориснијем општем послу, макар и у упорној борби с природом, а не са себи сличним, сматрали су за „кулака”. Деценије васпитања себе и других у таквом негирању производње на крају су се показале.

Само појединим лицима то је било јасно, и још мањи број лица одлучио је да то каже. Ево шта је говорио 1899. године руски хемичар Д. И. Менделеев, зато што су ћутали или говорили супротно руски економисти: „Узевши ствар у њеној природној или логичкој једноставности, лако је видети, насупротив Марксу, да *акумулација* општег богатства, чак и при најнаказнијој и најнепожељнијој *расподели*, ипак мора да се одражава у повећању обиља и блага великих маса. Другачије казано: чак наказности у расподели, ако се опште богатство повећава, неизбежно повлаче за собом повећање благостања маса. Примери су присутни у богатствима Енглеске и Сједињених Држава. Рецимо још једноставније и директније: у Русији је расподела, почињући од аграрне, идеално-праведнија него, на

пример, у Енглеској, али опште богатство (и његови корени – проналазаштво и трудољубивост) је мање, а стога је и обиље слабије, гладовање изгледније, сиромаштво видљивије у свему. Стога и брига о масама пре свега мора да има у виду општу суму народног богатства, и само затим и успут – праведност расподеле, а не обрнуто. Сам живот пред нашим очима указује на то да праведност расподеле постепено расте, ако, уз умножавање општег богатства, сада код нас несумњиво, свугде и увек надница расте а каматна стопа опада, као што зна свако од нас који је свесно проживео десетине година” (Менделеев Д. И. *Мысли о развитии сельскохозяйственной промышленности*, 2 лекции, СПб., 1900, стр. 9–10).

Наведене речи великог хемичара, само се по себи разуме, не морају да буду схваћене у том смислу да, по његовом мишљењу, праведна расподела нема значаја. Д. И. Менделеев само с посебном снагом подвлачи примат производње, јер схватање значаја производње управо је недостајало руском друштву. Правилност речи славног природњака нарочито јасно се испољава после њихове провере у огњу социјалне револуције, коју су створили људи које је Менделеев још 1899. године назвао „устанницима против имагинарног грабежа који су позивали да се учини неимагинарни грабеж” (*Нав. дело*, стр. 25).

Исто несхватање значаја материјалног прогреса, и управо производног прогреса, код руске интелигенције истицао је 1908. године П. Б. Струве.⁷ П. Б. Струве је писао: „Руска интелигенција се васпитала на идеји неодговорне једнакости. И стога она никад није била способна да разуме саму суштину економског развоја друштва. Јер, економски прогрес друштва заснован је на тријумфу продуктивнијег економског система над мање продуктивним, а елементом продуктивнијег система јавља се увек људска личност, коју одликује виши степен адекватности (а под последњом се подразумева ’укупност одређених својстава: издржљивости, присебности, добросавесно-

⁷ Не могу а да не напоменем да је нешто касније с развојем исте ове мисли иступио покојни А. М. Рикачов (А. М. Рыкачёв), који је превремено погинуо 1914. г. у рату у који је пошао као добровољац!

сти, обазривости'). [...] руска интелигенција у целини није схватала и до данас не схвата значај и смисао индустријског капитализма. Она је видела у њему само 'неједнаку расподелу', 'отимање' или 'грабљење' а није у његовом тријумфу видела победу продуктивнијег система, није схватала његову улогу у процесу привредног васпитања и самоваспитања друштва... У основи нашег интелигентског економског схватања света може да лежи или тај нерелигиозни механички рационализам, из ког је израсла доктрина западноевропског социјализма, својервни друштвени атеизам, или оно религиозно народњаштво чијим се најјачим изразом јавља Лав Толстој и за кога је идеал човека – 'Иванушка будалица'. Оба ова оштро, до непријатељства различита схватања света сусићу се у једном: они не уважавају и не воле код човека 'снаге' и не разликују у људима 'квалитет', тј. управо оно у чему је суштина идеје личне адекватности... Интелигенција као таква понекад унајмљена служи производњи, али у *друштвеном* смислу она је увек разматрала и разматра до данас тај процес само под углом 'расподеле' или 'потрошње'. Она остаје не само туђа, већ, у суштини, непријатељска његовој стваралачкој, активној страни, ономе што у њему јесте 'производња', тј. стварање блага и прираст вредности, храњење и усавршавање привреде. Она мора да схвати да производи процес није 'пљачкање', већ стварање самих основа културе. [...] У буђењу те за сваки друштвени живот основне функције, коју има национална производња, у њеном бодрењу широким идејама и перспективама састоји се, по мом мишљењу, најнеодложнији задатак савремености. Без остварења тог задатка немогуће је оздрављење националног живота... Развој (данас: васпостављање и препород – А. Б.) производних снага земље мора да буде схваћен и признат као национални идеал и национални дуг... У светлу тих општих идеја задатак економског оздрављења Русије, не губећи нипошто везу с реалним условима руског живота, не може да не буде задатак у високом степену идеалан и идеалистички." (Интелигенција и народное хозяйство; првобитно штампано у *Слову и Руској мисли* за 1908. г.; прештампано у: Струве П. Б. *Patriotica*. СПб., 1911, стр. 365–368).

Сада одбацити у задњи план материјалну културу под изговором некаквих нових духовно-културних открића, као што то раде евроазијци – то значи одвлачити пажњу од стварно потребног и важног за нашу земљу и наш народ и под нове паролe позивати у стари ћорсокак, у коме већ толико деценија гмиже руска интелигенција и из кога се показао само један „излаз”: у болшевичку провалију. Позивати пак на „излаз” из Европо-Америкe с њеном техником и знањима некуда у Азију – то је горе него једноставно невина заблуда или обећаштво. Ако се обрати пажња на време када се то предлаже, и крајњу границу сиромашења народа, који се позива на такво уназађујуће „велико културно пресељење”, онда овај евроазијски позив, украшен цитатима из Новог завета и учињен у име Христовог учења, по мом мишљењу, јесте онај злочин који је у Јеванђељу означен као суровост човека који даје камен када је потребан хлеб, и змију када се тражи риба. Евроазијски богослови не треба да забораве да, када су људи огладнели, Христос се није ограничио религиозно-моралним проповедништвом, већ је створио чудо и *нахранио* људе. Створити доступна човеку чуда, да би се помогло својој земљи да збаци са себе хоботницу која ју је обгрлила, која јој је исушила поља, и да је учини поново способном да исхрањује себе – то је сада највиши подвиг и најважнији задатак.

Неретко, ипак, следи поводом евроазијске критике западне материјалне културе слушати следеће ако не оправдање онда умекшање кривике евроазијаца. Уз сву наказност „евроазијских стремљења”, говоре заштитници, у тим стремљењима пројављује се здрави „национализам”. На то ћу ја, који сам толико пута нагрђен за национализам и који сам стално тврдио да једна од главних опасности која прети Русији лежи у одсуству национализма код руског образованог друштва, одговорити да је евроазијски национализам наказан и штетан облик национализма. Он *денационализује* руски народ сједињујући га с Азијатима. Јер, руски народ – то је велики словенски народ, исто тако *евројски*, као и други европски народи, који се у незапамћена времена пробио са запада и током целе своје историје са запада на исток освајао руска прострaнства. Евроазијски национализам вређа моје национално осећање.

Здрави руски национализам уз то нипошто не захтева одрицања или умањења значаја материјалне културе, као што га не захтева правилно схваћено хришћанство. И, колико год евроазијци злоупотребава-ли цитате из Јеванђеља, у њиховом надме-ном односу према привредној култури од-суствује истинска и правилно схваћена љу-бав према људима. По чудној случајности, баш у данима када сам писао овај чланак допала ми је у руке горе поменута књижи-ца Д. И. Менделејева. Покојни хемичар тачно је предосетио евроазијске позиве и даје одговоре на њих. Он полази од по свом схваћеног алтруистичког начела. „Да би се схватило” пише он, „алтруистичко начело, које делује у свакој индустрији, довољно је сетити се да су сви облици индустрије за-сновани на размени, на узајамним односи-ма људи, на свесности њихових узајамних веза. Све што садрже слични односи, неиз-оставно, чак и по етимологији, алтруистич-ко је. А све алтруистичко неизоставно са-држи нешто егоистичко, зато што у одсу-ству јединице не може постојати ни два ни много.” (*Нав. дело*, стр. 4). Полазећи од так-о схваћеног алтруизма, ево шта говори Менделејев садашњим евроазијцима: „Ро-дивши се у Сибиру, проведши детињство у суседству правих Азијата, дуго се затим удубљујући у то што ми и до сада видимо у Азији, ја не могу себи да објасним ову сла-бост одређених страна азијатског живота – у поређењу с Европом – другачије него тим да тамо у животу нема примене многих од врло важних страна алтруизма које су овде добиле... широки развој, који се посебно оштро изражава у државном и друштвеном уређењу, у развоју облика индустрије и у правцу саме пољопривреде која испрва свугде мора да прође кроз облик својствен азијатском прототипу. Ми смо навикли да пребацујемо западу материјални и егои-стички индивидуализам, али довољно је сетити се Магометовог⁸ раја или спознати Азијате стварне, типичне, који су опстали, да би се видело да је западни индивидуа-лизам само остатак азијатског, који одређу-је слабост целих заједничких организама тих земаља.” (*Нав. дело*, стр. 6).

⁸ Магомет, или Махомет, изговорна ва-ријанта имена Мухамед. Овде је реч о Пророку Мухамеду, оснивачу ислама. *Прим. прев.*

Али, против овога идеолог авроазијства, кнез Н. С. Трубецки, чије мисли развијају други евроазијци, истакао је целу сложену аргументацију (вид.: *Европа и человечество*, Софија, 1920). Нећу је детаљно излагати. Ова аргументација доводи до закључка да је сваки нероманско-германски народ, па према томе и руски народ, који покушава да се европеизује, тј. да усвоји романско-германску културу, неизоставно осуђен на усвајање само „статике” те културе, али не и њене „динамике”. Другим речима, он ни-је способан за њено даље развијање, он ће увек „заостајати” и пролазити етапе ро-манско-германског развоја са закашњењем и у скоковима, сатирући се од умора, при-стизати Европу, али ипак не долазећи до ње, живећи светлошћу коју она одражава и упадајући у коначном резултату у потчи-њен, од ње зависан материјални и духовни положај.

Ипак, ако узмемо Русе, мени се чини да кнез Н. С. Трубецки неосновано тако пони-жава свој народ пред другим Европејцима. Јер, у неким односима – литература, музи-ка, сликарство, сценске уметности – ми смо претекли Западну Европу, и наш уметнич-ки „експорт” био је у последње време већи од „импорта”. При томе, уметности које смо експортивали уопште нису биле источна егзотика, већ стварне европске уметности у најистинскијем и високом смислу. Каква су, на пример, егзотика Тургењев, Толстој, Достојевски, Чајковски (Патетична симфо-нија!), Рахмањinov, Рјепин, Васњецов, мо-сковски уметници? У другим областима – медицина (у оквиру тога организација ло-калне земске медицине) и цео низ других наука, на пример, математика, теоријска механика, физика, хемија, педологија, гео-графија, историја и археологија, филологи-ја, правна наука и социологија – ми смо без потреса ишли у корак са Западном Евро-пом. И за технику ми смо, насупрот ми-шљењу кнеза Трубецког, не мање способни од западних Словена (међу њима од најви-ше технизованих Словена – Чеха) и других западноевропских народа.

Ако смо ми, пак, заостајали у области технике и материјалне културе, онда је до тога долазило не отуда што смо ми Азија-ти, већ стога што су нас прави Азијати сво-јим сталним налетима током целе наше историје – од Хазара до Јапанаца – узнеми-

равали с истока и приморавали да трошимо своје снаге на одбрану од њих. Романо-Германи, које смо ми бранили, развијали су у то време технику и не толико материјалну већ уопште сваку културу. Само преламањем руске историје кроз евроазијске наочари и непрекинуто склоношћу евроазијаца ка оригиналности објашњавам ја то што П. Н. Савицки (чланак „Степ и оседлост” у другој књизи *Утверждение евразийцев: на путях*, 1922, стр. 344) признаје најезду Татара на Русију као велику срећу за њу, а калемљење руском народу татарске крви и татарског начина живота као узрок препорода намучене и уситњене на феудална кнежевства Кијевске Русије. За правилну оцену феудалног периода препоручио бих прочитати оно што је о њему написао у *Прејлуду историје руског љрава* покојни кијевски историчар руског права, проф. М. Ф. Владимирски-Буданов. А што се тиче „среће” татарског јарма, мени се чини да сведочанства свих савременика и оцена свих наредних руских људи, који су сматрали Татаре „бичем Божјим” и татарски јарам највећом несрећом Русије, не могу бити тако лако оповргнути с неколико речи евроазијаца.

С друге стране, материјално-техничка заосталост Русије објашњава се напред наведеним намерним игнорисањем ове стране културе. Реците, када је и ко, осим Петра Великог, учио Русе да било шта добро, тачно праве рукама – да оштре, тешу, буше? Када су учили руског гимназијалца и студента цртању прецизном до последњег детаља са шкартирањем цртежа за најмањи дефект? Када су учили занатлију и фабричког радника онако како су на Западу обучавали првог током столећа цехови, а другог фабрика 19. века? Па када су код нас почеле да се појављују правилно постављене фабрике, наш радник се уопште није показао тако неспособним. Затим, ко је и када учио руског сељака брижљивој обради земље, уклањању сваког каменчића, сваке коровске травке, правилном старању о стоци, као што то чине писмени и у западноевропским школама обучени сељаци и специјално образовани ситни амерички фармери? Тек последњих година пред рат код нас се покренуло пољопривредно образовање, локална и државна агрономија. И наша пољопривреда почела је да остварује

врло брз прогрес, посебно тамо где је најновије земљишно уређење побољшало форме сељачке својине над земљом и коришћења земљишта.

Ипак, главна несрећа је било то што је управо наша интелигенција била посебно неупућена у материјално-техничком односу. Она је умела и волела да се спори о марксизму и народњаштву, о судбини капитализма, о вишку вредности, о класном и некласном карактеру самих себе, чак о субјективном методу у социологији Михајловског и још Бог зна о чему исто толико важном и потребном. А, на пример, да изрази било шта од дрвета или мегалита и уопште да направи било шта прецизно рукама, да друге томе научи – то нико није умео и није хтео да зна. „Зар је то важно?” – с искривљеним осмехом говорио је о томе сваки свесни руски интелектуалац. И овај дефект трагично се осветио у руској револуцији. Као што се осветило и то што су руски свесни интелектуалци умели само да иронишу поводом обучавања спорту и организацији широких слојева становништва у национална гимнастичка друштва попут чешких „сокола” и аналогних организација других западноевропских народа.

Исто тако мало ценио је руски интелектуалац рад предузетника, организатора и администратора привредног процеса, управо као и за то нужна специјална знања. Због таквог односа према материјалној делатности готово сви кругови руске интелигенције, не тако давно, били су принципијелни противници ширења специјалног и техничког образовања. Колико се пута у штампи и мимо штампе изјављивало да влада намеће техничке школе из некаквих политичких разлога. И највећи народ имао је срамотно мало пољопривредних, техничких и других специјалних школа. Тек у последње време то је почело да се развија. Треба ли се после тога чудити што је руски народ заостао у домену технике и материјалне културе. Етничке особености, које истиче кнез Трубецки, ту немају никаквог значаја.

Сам спор о европејском или европо-азијском путу нашег развоја чини ми се беспредметним. Јер у домену технике и материјалне културе – а то је данас најпрече – нема Европе или Азије, него постоји управо човечанство, које обухвата све народе, међу њима и Романо-Германе, које кнез Трубецки

потпуно несхватljivo зашто супротставља човечанству. Математика, медицина, хемија, технологија, железничке пруге, пароброди, парне машине и електромотори, авиони, водене турбине, алатлике, плуг и железна дрљача, трактор, плодород и др. и др., без чега не може да живи човечанство које достиже одређену бројност и да задовољава макар и елементарне потребе – све је то једно и исто свугде. А без војне технике, која се налази на савременом нивоу, док не дође до мало вероватног свеопштег разоружања, ниједан народ неће сачувати своју земљу и своју независност.

Све то, делимично позајмљено, делимично самостално пронађено, прилагођено датим природно-географским и етничким условима, може да буде уведено у културу нероманско-германског народа без одбацивања свих осталих његових националних црта и особености, и да народ не изгуби своје национално „ја”. То не пориче ни кнез Трубецки (*Нав. дело*, стр. 76. и след.). Али, због чега је тада било потребно уздизати целу зграду „евроазијства” и објављивати рат Романо-Германима? И при томе рат нас, Руса, чак не под заставом „словенства”, већ због нечега у јединству с Кинезима, Индусима, Арапима, чак црнцима (*Нав. дело*, стр. 76). Као да је код нас с црнцима више заједничког него с Романо-Германима и чак са Србима и Чесима!

Сходно дедуктивном расуђивању самог кнеза Трубецког, потпуно су могући „народи А, В, С, итд. који позајмљују један од другог” посебне елементе културе, који су ступили у живо културно општење, потпуно узајамно” (*Нав. дело*, стр. 54). А ја сам то једино и имао у виду. При томе, унутар узајамноделујућих европских народа по етничкој блискости оцртава се ужа група словенских народа, иако су се они до сада чешће налазили у стању међусобног раздора него у стању јединства. Напоменућу овде још једном да руске Словене сматрам европским народом. Ако је тај народ колонизовао и наставља да колонизује огромне азијске просторе, онда не треба да се испушта из вида да су та пространства била врло слабо насељена или сасвим пуста, а стога инострана етничка примеса уопште није била пропорционална географском, територијалном продору у Азију. Више источне примесе остало је од продора у Европску

Русију степских номада на југу, затим од татарске најезде и од северних Финаца. Али све те примесе у руском народу уопште нису толико велике да се он не би могао сматрати европским. Интересантно је да управо у Сибиру упоредо с азијским племенима живи врло чисто по крви руско становништво.

Потпуно је погрешно такође објашњавати, као што то чини кнез Трубецки (у зборнику: *Исход к востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение Евразийцев*, София, 1921, стр. 87), одавно постојећи у Русији културни расцеп између врха и дна тиме да је врх усвајао романско-германску културу која не одговара етничком карактеру нижих слојева. Тај расцеп и јесте у много већем степену последица материјалне и практичне неупућености врхова и њихове изванредне склоности да се одају оним странама културе које су простом руском народу биле тако мало доступне, као што би биле недоступне и сваком необразованом западно-европском сељаку или раднику који се налази у беди. У највећој мери указани расцеп је последица не тога што су народу наводно наметали њему туђу *зайадноевројску* културу, већ тога што, најалост, њему *никаква* култура није наметана. То је културно-социјални а не културно-етнички расцеп. И стога будући задаци састоје се не у прелазу руске интелигенције на азијатску или некаку евроазијску културу, већ: 1. у окретању саме интелигенције ка здравијој материјалној култури и 2. у подизању целокупних народних маса путем школа, васпитања, примера, указивања на више ступеве материјално-културног развоја. Ако ти задаци буду испуњени, видећете како се брзо затрпава провалија између интелигенције и народа, и како ће се руски живот покренути напред. Покренуће се по путу америчког живота и, судећи по последњој предатној деценији, темпо кретања подсећаће на амерички, пошто су врло велике природно-географске сличности и сличност у економском девичанству Америке у почетку њеног бајковитог привредног раста и многих области Русије. Наравно, све ће то постати могуће само пошто поново буде постављено на своје место непримењено и у нормалним условима мало цењено језгро, које се ипак одликује својством да када га чупају цео привредни и социјални механизам се распада. Говорим о институ-

ту приватне својине. О том самом институту о коме управо власник мисли свих револуционара и већине руске интелигенције, А. Херцен, говори да, на срећу, код њега никад није био развијен „комплекс власништва” (*Былое и думы*).

Али, ја сам се занео, постављајући питања о томе да ли смо ми, Руси, способни да претекнемо у материјалној култури Западној Европи, и о далекој будућој судбини руске културе. Сада уопште није важно да ми било кога „претекнемо”. Треба ли о томе мислити сада када Русија лежи повређена, а руски народ изумире? Сада је за тај народ, за његов „живот” у дословном смислу речи, за најскромније засићење и спасење од његовог систематског уништавања болшевицима – важан макар и најскромнији корак. Нека он буде колико желите романско-германски, али нека помогне да се стресе јарам болшевизма, да се земља врати у живот који одговара природи људског друштва, нека покрене замрлу производњу. Уклонити плачкаше, засејати поља и зауставити епидемије – ето шта је сада потребно народу. И за ове елементарне материјалне ствари мора данас без одступања да се бори мисао сваког сина свог народа, а не за евроазијске духовне конструкције.

Чак и када разматрају привредне проблеме евроазијци су лишени осећања стварности и схватања злобе која влада садашњим данима. Тако, из неког разлога управо пропаст руске културе и рушење руске привреде надахнуло је младог евроазијског економисту П. Н. Савицког на мисао да се центар светске културе премешта у следећем хиљадугодишту (2000–3000 година после Христовог Рођења) у хладну Русију-Евроазију, тј. „у освајање руском стихијом области Североисточне Европе и Северне Азије” (чланак „Миграција културе” у зборнику *Исход к востоку. Предчувствия...* итд.). То је типично за руског интелектуалца. Када његов народ у годинама 1918–1922. изумире од понижења и глади, интелектуалац се бави судбином свог народа од 2000. године до 3000. године. Да ли би тако поступао Немац, Чех, Србин, Пољак? До сада никакве миграције културе нема, постоји само наша емиграција из Русије, коју су освојили болшевици остварујући на њој своја евроазијска „догађања”. А списи о Русији-Евроазији на свој начин постављају нову идео-

лошку основу под болшевичку власт која пропада. У то ме је још више убедила II књига евроазијаца: *На путях* (Изд. Геликон, Москва (!); Берлин, 1922). Ево, на пример, речи Г. Флоровског: „Руска револуција је пре свега руска – по свом пореклу и по смислу... и то што се иза ње открива јесте руска истина...” (чланак „О патриотизме праведном и греховном”, стр. 278). Колико год био искрен Г. Флоровски у својој мржњи према болшевицима, ипак је тешко замислити нешто пријатније за неруске главаре болшевизма и уједно лажније од тврдње да је издајничка револуција – руска по свом *п*ореклу и да се у њој открива руска *истина*. Као други пример може да служи похвала у истом зборнику коју је кнез Трубецки дао пропаганди болшевика међу „Азијатима” и позив Русији, која се из неког разлога замишља као неизбежна будућа колонија Романо-Германа, „да одмах стане на чело светског покрета” за „еманципацију колонијалног света од романско-германског јарма” (чланак „Русская проблема”, стр. 304). Троцки може одважно да искористи ове списе потомка Рјуриковича за стварање расположења у случају кретања Црвене армије против „буржоаског запада”. Схватам огорченост против Немачке, која је наметала и до данас подржава болшевице (иако сада Немачка већ убире плодове посејаног, и московски комунисти шаљу своје директиве у Немачку која клизи с колосека). Схватљиво ми је презрење према савезницима који су срамотно издали Русију. Али, правити од свега тога закључак да треба у шаблонским болшевичким изразима вапити о „ослобођењу угњетеног човечанства од јарма романско-германских плачкаша”, о „старим истрошеним зубима” Запада, „који прежвакавају масне делове поробљених колонија” (на истом месту) и др. – то значи упадати у евроазијску хистерију, која ни за један корак не приближава ка погодном за руски народ и за Русију као државу решењу „руског проблема”.

У другом чланку у истом зборнику, насловљеном „Континент–Океан”, П. Н. Савицки скицира за Русију-Евроазију као огромну континенталну земљу другачије у поређењу с Европо-Америком путеве привредног развоја. Посебно, доказује се да за Русију нису важни излази на отворена мора и да је тежња ка тим излазима била по-

грешна. Аргументација аутора, ипак, мало убеђује у правилност наведених закључака. Узимајући у обзир све етничке и физичко-географске особености Русије, ипак мислим да привредни развој Русије није случајно и није „погрешно” ишао и да ће ићи по општем путу европо-америчког привредног развоја. Особености Русије, које подвлачи аутор, по мом мишљењу, преувеличане су у односу на стварност. Тражење посебних путева привредног развоја Русије, које отуђа проистиче, само је у новој одори старо словенофилско а затим народњачко предсказање посебне судбине за руску привреду. Предсказање које се заснивало код једних на општини, код других на немогућности развоја капитализма у Русији (сетите се: В. В. Судбы *Капитализма в России*⁹). Тадашња очекивања посебних путева нису се оправдала. Општина се неумољиво распадала, капитализам се развијао упркос свим предсказањима народњака. Показало се да су аутор *Критичких бележки* П. Б. Струве и други критичари народњаштва, који су зближавали Русију са Западном Европом, у праву. И руски капитализам је привремено пропao не због сопствене тежине, већ због слома власти и због револуције. Свих тих старих, давно заборављених полемика поводом словенофилства и народњаштва, нехотице се присећамо када читамо разматрања П. Н. Савицког о посебном „привредном настајању Русије”.

Истина, П. Н. Савицки је, за разлику од словенофила, противник општине а, за разлику од народњака, убеђен је у развој капитализма у Русији и жели тај развој (како то повезати с негативним односом према западноевропској материјалној култури кнеза Трубецког, Г. Флоровског, па и самог Савицког – то је загонетка коју остављам да разреше сам П. Н. Савицки). Али, код П. Н. Савицког посебни путеви привредног развоја Русије и томе одговарајућа посебна привредна политика Русије-Евроазије изводи се из њене „континенталности”. За такво заснивање аутор је изградио целу теорију „унутарконтиненталних економских привлачења”.

Несумњиво је да је Русија са Сибиром и средњаоазијским поседима континенталнија од Западне Европе. Несумњиво је такође да

то повлачи за собом разлику у економским рачуницама. Као последица удаљености многих места од морске обале у тим местима мора да се мање испољава нивелишући утицај јефтиног морског транспорта. У вези с тим мора више да се испољава утицај локалних услова производње и да се појачава значај унутрашњег тржишта. Али, у свом теоријском здању П. Н. Савицки произвољно полази од претпоставке да су унутрашње цене роба једнаке цени светског тржишта + или – вредност транспорта са светског тржишта (+ за место потрошње и – за место производње). Аутор не узима у обзир утицај растојања на висину трошкова саме производње и утицај трошкова производње на цене. Ако се пак узме у обзир тај утицај, онда се може десити да цене одређених роба на унутрашњим потрошачким местима буду значајно ниже од светске цене + трошкови транспорта. Заједно с тим, снижење цене добијене при продаји на светском тржишту уз високе трошкове транспорта може се компензовати за произвођача ниским трошковима производње. А тада ће из континенталне земље бити не мање корисно извозити него из не-континенталне али која ради уз више трошкове производње. А тачно тако извозити робу биће не мање корисно него продавати је на унутрашњим местима потрошње. Осим тога, у датом случају делује Рикардов став (*Principles*, VII глава), да су у међународној трговини одлучујући не апсолутни већ релативни трошкови производње. Ако се све то прими к знању, онда ће се изградња „унутарконтиненталних привлачења” показати као значајно преувеличавање. Истовремено, значај излаза на мора за Русију као што је био тако и остаје значајно већи него како се то оцртава аутору чланка „Континент–Океан”.

Као преувеличавање ће се показати и то што услед веће континенталности Русије очекују некакве потпуно посебне путеве привредног развоја. Разлика у истом том смислу Сједињених Држава од Енглеске није створила за прве такве посебне путеве. Без обзира чак и на Монроову доктрину,¹⁰

9 Реч је о Василију Воронцову, који је 1882. под псеудонимом В. В., објавио наведену књигу. *Прим. прев.*

¹⁰ Прокламована 1823. године под геслом „Америка Американцима”, представља принцип по коме Сједињене Државе не треба да се мешају у неамеричке послове и не треба да дозвољавају мешање европских држава у послове америчког континента. Аутор је Џејмс Монро (1758–1831), пети амерички председник. *Прим. прев.*

Сједињене Државе настављају општи европо-амерички ток економског развоја. Међутим, између Сједињених Држава и Русије разлика у смислу континенталности знатно је већа него између Сједињених Држава и Енглеске. Стога и у датом случају нема потребе измишљати нешто што није постојало већ треба ићи обичним нормалним путевима. Потребна је здрава уравнотеженост и истрајна енергија, а не тражење сензационалних непознатих путева. Не треба откривати нове континенте, већ помоћи народу да поново усвоји макар део онога што омогућава Западној Европи и Америци да хране своје становништво.

У закључку ћу рећи да охоче фразе евроазијаца о одвратности Запада и о новим речима Истока за мене звуче у коначном исходу као својеврсно замаскирано *testimonium pauperitas*,¹¹ које се нуди и без тога пониженом руском народу. Умотавају се у тогу

„нећу западну културу”, стога што сматрају да Руси не могу да је достигну. Ја пак не видим основа да се тако хитро пише о немоћи нашег народа. И мени је врло увредљиво да руска интелигенција која се нашла ван граница, уместо да овде узме све корисно за Русију, бежи, а да је нико на то не подстиче, у сусрет оној жељи непријатеља Русије која се изражавала у почетку рата у хвалисавој фрази: „Ми ћемо одбацити Русе у Азију, шта ће им Европа.” Добровољни „Изназ на Исток” на крају крајева показаће се корисним само за непријатеље Русије. Али не за руски народ, велики словенски, и још једном понављам, европски народ.

Ето мисли, које су нанели на мене списи евроазијаца. Извињавам се што сам местички оштро изражавао те мисли. Не желим никога да увредим. Али постоје ствари о којима треба говорити с потпуном отвореношћу и одређеношћу.

Љубљана, Универзитет
Превео Рајко Буквић

¹¹ Сведочанство, уверење о сиромаштву.
Прим. њрев.

Часлав Оцић

АКТУЕЛНОСТ ИДЕЈА АЛЕКСАНДРА БИЛИМОВИЋА

Александар Билимовић (Александр Дмитриевич Билимович), (полит)економист, статистичар, правник, агрономист, регионист, економски географ, професор универзитета и јавни радник рођен је у породици војног лекара 25. маја 1876. у Житомиру (тада царска Русија, данас Украјина). Умро је у избеглиштву 21. децембра 1963. у Монтереју (Калифорнија, САД).

Матурирао је на класичној гимназији 1894. у родном месту, а 1900. са златном медаљом завршио Универзитет Св. Владимира у Кијеву. Исте године постаје професорски стипендист, па 1904. приватни доцент на катедри политичке економије и статистике, од 1909. ванредни, а после одбране докторске дисертације у Петрограду 1915. (где му је главни опонент био Струве¹) наследивши свог учитеља Пихна,² и редовни професор универзитета на коме је и студирао. Ту ради све до краја 1918. године. Од 1905. на двогодишњем усавршавању у Немачкој, прво у Тибингену, па у Берлину; 1910. (и пола године у 1911) студирао и радио у Бечу, код Бем-Баверка,³ ватреног

заговорника Менгерових⁴ идеја и главног уредника часописа *Zeitschrift für Volkswirtschaft und Verwaltung* (у коме Билимовић 1911. године објављује свој први рад на немачком: *Zur Frage der Bewertung der wirtschaftlichen Güter*).

Од 1914. године био је и професор Новоруског универзитета у Одеси, где је 1918. изабран за ректора и где је до марта 1919. предавао политичку економију, а потом исти предмет на Универзитету у Симферопољу на Криму. Позван је убрзо у Јекатеринодар, па у Ростов на Дону. Као члан Личног савета („влада“) генерала Дењикина,⁵

државник. С Менгером и Фон Визером (Friedrich von Wieser, 1851–1926) представник тзв. Аустријске економске школе. Значајне доприносе том (врло утицајном) правцу економске мисли дао у: *Кайштал и камајша* I–III (1884, 1899, 1921), *Карл Маркс и завршеца његовог система* (1886).

⁴ Карл Менгер (Carl Menger, 1840–1921) оснивач Аустријске економске школе. Независно од енглеског економисте и логичара Вилијема Џевонса (William Stanley Jevons, 1835–1882) и Швајцарца Леона Валраса (Léon Walras, 1834–1910) извео тзв. маргиналистичку револуцију. Најважније дело (*Основи економије*), објавио 1871; исте године своја дела су објавили и Џевонс и Валрас. Тиме у економској анализи почиње „ера“ маргинализма.

⁵ Антон Иванович Дењикин (Антон Иванович Деникин, 1872–1947). Рођен је у околини Варшаве у официрској породици. Завршио Кијевско пешадијско јункерско училиште 1892. и Генералштабну академију 1899. У Првом светском рату командовао бригадом и дивизијом, од јесени 1916. Осмим армијским корпусом на Румунском фронту. У априлу и мају 1917. начел-

¹ Петар Бернгардович Струве (Пётр Бернгардович Струве, 1870–1944), руски друштвени и политички активист, економист, публицист, историчар и филозоф. О њему опширније види у Ко је ко у расправи о (нео)евроазијству, у овом броју ЗМСДН (стр. 167).

² Дмитриј Иванович Пихно (Дмитрий Иванович Пихно, 1853–1913), руски економист, журналист, политичар и државник; просвећени националист.

³ Ојген фон Бем Баверк (Eugen von Böhm-Bawerk, 1851–1914), аустријски економист и

постављен је на чело Управе за земљорадњу и рационално коришћење земљишта. Марта 1920. године преко Цариграда с породицом⁶ (и братом Антоном⁷ и његовом породицом) избегао у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, где је у Љубљани на новоснованом Универзитету Краљевине СХС „Краљ Александар I” био шеф катедре за политичку економију и статистику на Правном факултету, а у два маха (1927/28. и 1936/37) и декан тог факултета, на ком је код њега као ментора 37 кандидата одбранило докторске дисертације.

У Русији више пута одликован, а у Југославији октобра 1929. министар просвете одликовао га орденом Св. Саве 3. степена. Био (једини из тадашње Југославије) члан међународног Економетријског друштва основаног 29. децембра 1930. у Кливленду, Охајо, САД, чији је први председник био Ирвинг Фишер.⁸ Билимовић је оснивач (и

ник штаба Врховног главнокомандујућег, затим је командовао трупима Западног и Југозападнoг фронта. Другог децембра 1917, заједно с Корњилиовим, побегао из Биховског затвора на Дону, где учествује у стварању Добровољачке војске на чије чело стаје после погибје Корњилова 13. априла 1918. У јесен 1918. постао је главнокомандујући Оружаних сила Југа Русије (ВСЮР) и заменик врховног команданта Русије адмирала Колчака. У лето и јесен 1918. руководио је походом на Москву. После пораза у марту 1920. с остатком армије евакуисао се на Крим, где је 4. априла предао команду генералу Врангелу и на енглеском разарачу отишао у Цариград. Умро у Ен Арбору, Мичиген, САД.

⁶ Жена Александра Билимовића Ала (Алла Виталевна, рођена Шуљгина, 1874–1930), ћерка је познатог политичара Василија Шуљгина. У избеглиштву је радила као професор у руским гимназијама. Билимовић је с Алом имао ћерку Татјану која се удала за Бориса Павлова, најмлађег кадета у пуку генерала Алексејева. Трагичну историју тог пука описао је Павлов у успоменама које је под насловом *Првих четиринаест година* у Москви 1997. године објавила његова ћерка Олга. Билимовићева унукa Олга била је донедавно професор руске књижевности на Берклију, Калифорнија.

⁷ Антон Билимовић (1879–1970), познати математичар, професор Београдског универзитета, академик, оснивач Математичког института САНУ.

⁸ Ервинг Фишер (Irving Fisher, 1867–1947), амерички неокласични економист, најчешће се сврстава у тзв. посткејнзовску школу. У Лондону 1996. изашла су његова сабрана дела у 14 томова.

први председник) Руске матице основане 1924. године у Љубљани по узору на Матицу српску (у априлу 1925. огранак те Матице, један од најактивнијих, основан је и у Новом Саду). На том месту 1930. заменио га Евгеније Спекторски.⁹ Повукао се под притиском просовјетске („либералне”) струје у Савезу руских научника и Савезу националне (руске) омладине на чијем челу је био студент хемије Леонид Жажигајев, који је под утицајем Амбасаде СССР-а у Бечу агитовао за повратак из емиграције „белих” руских интелектуалаца у СССР. У новембру 1945. прешао у Немачку (Минхен), где је био на дужности декана економског и правног факултета који је UNRRA основала за руске избеглице, све до његовог затварања крајем 1947. Јула 1948. године емигрирао у САД. Одмах по доласку позвао га је Калифорнијски универзитет у Берклију да води семинар у Славистичком институту на тему „Петогодишњи план Југославије у поређењу са совјетским петогодишњим планом”. Када је 1949. напунио 73 године и више није могао педагошким, он је интензивно наставио да се бави научним радом све до своје смрти. У САД био активан члан Економског друштва и руске академске заједнице, тесно сарађивао с минхенским Институтом за изучавање СССР-а и с Централним удружењем политичких емиграната из СССР.

Списатељску каријеру отпочео је у локалном листу *Кијевљанин (Киевлянин)*, наставио у бечком научном часопису *Zeitschrift für Volkswirtschaft und Verwaltung*, потом у часописима: *Университетские Известия* (Кијев), *Малая Русь* (Одеса), у руској заграничној периодици *Славянская Заря* (Праг), *Русская Мысль* (Софија, па Праг), *Экономический записки* (Париз), *Экономический вестник* (Берлин), *Записки Русского Института Сельско-хозяйственной Кооперации в Праге*, *Записки Русского научного института в Белграде*, *День Русского Ребёнка* (Сан Франциско), *Новый журнал*; у београдским часописима: *Народно благосицање*, *Српски књижевни гласник*, *Економист*, *Архив за јавне и друшћивене науке*; љу-

⁹ Евгеније Василевич Спекторски (Евгений Васильевич Спекторски, 1875–1951) правник, професор универзитета (Варшава, Кијев, Београд, Праг, Љубљана и Њујорк), члан САНУ.

бљанским: *Zbornik znanstvenih razprav Juridичне fakultete, Slovenski pravnik, Odmevi, Njiva, Tehnika in gospodarstvo, Razprave pravnega razreda* [словеначке] *Akademije znanosti in umetnosti*; загребачкој *Радничкој заштити*, у часописима на немачком језику: *Zeitschrift für Ostrecht* (Berlin), *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche* (Berlin), а посебно у *Zeitschrift für Nationalökonomie* (Беч), а објавио је по један прилог и у *Swiss Journal of Economics and Statistics* (Цирих,Берн), *Economia Internazionale* (Женева) и *Russian Review* (Канзас Сити, САД).

* * *

Билимовић је био истакнути представник белог покрета и један од главних идеолога руског (културног и економског) национализма (Боготражитељи, евроазијци и материјална култура, на руском језику: 1922, на српском: 2011); његов економски поглед на свет утицао је на формирање социјално-политичких идеја руског солидаризма. Те идеје су одражавале тежњу к цивилизованом путу развоја Русије, који би у себе укључио све најбоље што је људска мисао изнедрила током минулих stoleћа. Сматрао је да би успешан спој „државе моћи” и истинског грађанског друштва у свим областима економског и друштвеног живота омогућио да се убудуће избегну насиље и крвопролића. Један је од оснивача Народно-радног савеза руских солидариста, доследни противник марксизма, посебно болшевиизма; за њега је марксизам као економска теорија неспорно зло: „Сва марксистичка теорија, почев од филозофског материјализма, сазнајно је устремљена на хипнотисање масе и усмеравање њене енергије на рушење привредног и друштвеног система.” (*Марксизм: изложеније и критика*, Београд 1936; 2. изд. Сан Франциско 1954). Насупрот томе, као конзервативни либерал, Билимовић је био чврсто убеђен у неразрушиву везу новог, слободног, стваралаштва и традиционалног континуитета живота и културе.

Билимовић је уживао висок углед у европским и светским научним круговима, аутор је преко 160 научних радова из области економске теорије, економске историје, статистике, економетрије (а поткрај живота

подстакнут преписком с Иваном Иљином¹⁰ и теологије) на руском, српском, немачком, словеначком, енглеском, француском, италијанском и пољском језику, као и низа публицистичких чланака.

Врло млад се истакао као један од водећих представника Кијевске економске школе. Као врстан математичар сматрао да се економска наука заснива на емпиријским истраживањима, што подразумева спознају бесперспективности чистог апстрактно-дедуктивног метода и увођење у науку у квалитету превладавајућег сингуларистичког мотива који претпоставља изучавање привредног живота на основу описа његових конкретних манифестација, ограничених просторно-временском реалношћу, што је показао на примеру изучавања конјунктуре; припада му и математичка интерпретација *Економске табеле* Ф. Кенеа (*Ekonomiska tabela François Quesnayja* 1941; *Bemerkung zu einer Schrift über das Tableau économique von François Quesnay*, 1953) и низ економских модела, међу њима и динамички модел народне привреде; залагао се за начела макроекономског планирања, помоћу којих, сматрао је, могу се предупредити друштвене кризе и катастрофе; био је и за принципе друштвено усмерене политике расподеле, тј. „друштвене својине” посредством увођења „народних акција”; подржавао је идеју „социјалног капитализма”, која предодређује „економску демократију”, сматрао је да се подобне (научне) парадигме могу превести у императив само еволуцијом, тј. путем реформе.

У економској теорији Билимовић се одмах ухватио у коштац с најкрупнијим питањем – теоријом вредности (*Подъем товарных цен в России*, 1909; *Zur Frage der Bewertung der wirtschaftlichen Güter*, 1911; докторска дисертација *К вопросу о расценке хозяйственных благ*, 1914; *Die Preis- und Wertlehre*, 1931...).

Био је широких научноистраживачких интересовања: од

- питања изградње инфраструктуре, посебно железничке (*Товарное движение*

¹⁰ Иван Александрович Ильин (Иван Александрович Ильин, 1883–1954), хришћански филозоф, писац и публицист. О њему опширније види у Ко је ко у расправи о (нео)евроазијству, у овом броју ЗМСДН (стр. 167).

- на русских железных дорогах, 1902; *Положение служащих на государственных железных дорогах Германии и России*, 1906; *Jugoslovanske železnice v preteklem dvajsetletju*, 1940; Несређни случајеви на нашим железницама, 1940), преко
- питања улоге институција у привредном развоју (*Министерство финансов в 1802–1902 гг., исторический очерк*, 1903; *Друштво, држава и привреда*, 1926),
 - макроекономског и политичког устројства привреде (Ка питању о корпоративној привреди, 1940),
 - војне економике (*Год войны и наши финансы*, 1905; *Немецкий ученый о русско-японской войне и русских финансах*, 1906; *Война, бумажные деньги и заем*, 1917),
 - економских криза (Да ли је могућно проучавање конјунктуре у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, 1929; Неколико мисли о данашњој привредној кризи I–II, 1931; Дуги талас незапослености I–II, 1932; *Vpliv svetovne krize na narodnogospodarski i finančni položaj Jugoslavije*, 1932; *Oblike obrtnih in industrijskih obratov: odlomek iz gospodarske morfologije*, 1935; Привремено опадање конјунктуре или нова криза I–II, 1938; Светска привредна конјунктура пред крај 1938. год., 1939),
 - дириговане привреде, односно планирања (*Iz novejše literature v sovjetskem načrtnem gospodarstvu*, 1935; Проблем планске привреде I–II, 1934; *Einige Bemerkungen zur Theorie der Planwirtschaft*, 1938; *Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР I–II*, 1959),
 - значаја научних истраживања и универзитетског економског образовања за успешан привредни развој (Без статистике нема успешно дириговане привреде, 1941; Статистички институт за економска проучавања на Универзитету у Софији, 1935; Уочи новог института за проучавање привреде, 1939; *Organizacija ekonomskega pouka na visokih šolah glavnih evropskih držav*, 1938),
 - административно-територијалних делимитација, просторног планирања и „регионализације” (*Очерки хозяйственной географии Южной Руси*, 1918; *Деление Южной России на области*, 1919; *Экономическое единство России*, 1919),
 - економске обнове Русије (*Революция, большевики и хозяйство России*, Ростов

- на Дону 1919; Народное представительство будущей России, 1922; Советское хозяйство и экономическое восстановление России, 1922; *К вопросу об экономической программе национальной России*, 1936, *Экономический строй освобожженной России*, 1960),
- југословенских демографских, геоекономских и стратешких политичких тема (*Центар историје и центар сјановништва у Југославији*, 1936; Привредно уређење Југославије и споразум од 26. августа 1939. год., 1940) до
 - радног права и синдикалног организовања (*Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji*, 1925; *Položaj delavcev v Jugoslaviji po poročilih inspekcije dela*, 1926; *Arbeitsrecht des Königreichs der Serben, Kroaten und Slovenen /Jugoslavien/*, 1929).
- Од студентских и асистентских дана када се ангажовао у подршци Столипиновим¹¹ реформским идејама у области аграра, па до краја живота није престао да се занима за пољопривреду и да је темељно изучава, посебно задругарство (*Крестьянский правопорядок по трудам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, 1904; *Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России*, 1907; *Германское землеустроительное законодательство, том I, Раздел общинных земель*, 1908; *Разбор положения о землеустройстве*, 1910; *К вопросу об упразднении сервитутов*, 1911; Собственность и крестьянское движение, 1921; Место кооперативов в ряду других хозяйственных образований, 1927; Шта је задруга и каква је њена улога: нацрт теорије задругарства, 1927; *Načrt zadružnega zakona*, 1936; Аграрна хиперпопулација и њено сузбијање I–II, 1938; Аграрна структура Југославије, 1939; *Razvojna tendenca kmetijstva*, 1944, *Кооперация*

¹¹ Петар Аркадијевич Столипин (Петр Аркадьевич Столыпин 1862–1911) премијер Русије од 1906. до 1911. (када је убијен). Његов мандат обележио је снажан раст руске привреде. Отпочео је аграрну реформу с намером да се створи слој малих и средњих, тржишно оријентисаних, земљопоседника. Сматра се последњим значајним државником царске Русије који је имао јасно дефинисан политички програм и који је испољавао чврсту вољу, огромну енергију, изузетну одлучност и пожртвованост да спроведе крупне реформе.

в России до, во время и после большевиков 1955).

Билимовић се залагао за методолошки дуализам у економској науци (Два подхода к научной картине экономического мира, 1924; Прилог методологији економске науке, 1926; О „бесплодности“ абстрактной экономической теории, 1926), јер и реални економски живот је, у најмању руку, дуалан, тачније: плуралан; отуд његова идеја мешовите привреде, која је привукла велику пажњу после 1989. и показала се изузетно плодотворна у развоју светске (и посебно постсовјетске) економске теорије (подробније у: *Смешанное общество: российский вариант*, Москва 1999).

Своју „економску филозофију“ систематски је изнео у *Уводу у економску науку*; његови погледи на економске појаве и процесе најпре су објављени на словеначком (у Љубљани 1933), а потом на српском и руском језику (у Београду 1936).

Рецепцију његових идеја данас обележава и редукционистичко својатање (тумаче га као либерала, социјалдемократу...), што илуструју наслови докторских теза и других радова написаних о њему у последњих петнаестак година (Види *Литературу о Александру Билимовићу* у прилогу).

ИЗВОРИ: Фонд Билимовића у Архиву Југославије, Београд: АЈ-66-190-456, Фонд

Министарства просвете Краљевине Југославије. Образац Министарства просвете за редовне професоре и њихове радове. Билимовић попунио образац 21. јануара 1936. године. Списак радова до 1935; *Материалы для библиографии русских научных трудов за рубежом: 1920–1940*. Выпуск 2. Русский научный институт, Белград 1941; Hoover Institution Archives, Stanford, California, САД; Ivan V. Emel'ianov Papers, Repository: 94305–6010, Folder 27 Bilimovich, Aleksandr, 1934–1936 and undated; Фонд Билимовића у Архиву Словеније, Љубљана; *Незабытые могилы (Российское зарубежье: некрологи 1917–1979)*. Т. 1. А-В. Сост. В. Н. Чуваков. Москва 1999; *Экономисты русской эмиграции: Учебное пособие*. ред. Э. Б. Корицкий, Санкт Петербург 2000; Јован Качаки, *Руске избеглице у Краљевини СХС, Југославији: Библиографија радова 1920–1944: Покушај реконструкције*, 2. изд. Београд 2003; Станиша Војиновић, *Српски књижевни гласник 1920–1941: Библиографија нове серије*, Београд 2005; *Архив за јравне и друшћивене науке: Сто година: 1906–2006*, 3–4, 2006; Радмила Русалић-Тасић, *Часопис „Народно Блаженство“: Сјудуја и библиографија*. Магистарски рад. Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Београд 2010.

ЛИТЕРАТУРА О АЛЕКСАНДРУ БИЛИМОВИЋУ (ХРОНОЛОШКИ)

- П. Б. Струве, Первичность и своеобразие обмена и проблема „равновесия“. Ответ А. Д. Билимовичу, *Экономический вестник*, 1924, № 3, стр. 44–52.
- Ал. В., Dr Aleks. Bilimović, univ. prof. v Ljubljani: Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji. Ljubljana 1925. Založila Juridična fakulteta, *Економист*, Год. V, бр. 7 (1925), стр. 575–576. (Оцене и прикази).
- Драгољуб Јовановић, *Аграрна политика*, Београд, 1930, стр. 376.
- Мијо Мирковић, *Развој економске мисли у XIX века*, Београд 1938, стр. 212–214.
- Ник. Мирковић, Aleksandar Bilimović: Agrarna struktura Jugoslavije in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel, Ljubljana, 1939. *Југословенски економист*, Год. IV, бр.

5 (1939), стр. 390–392. (Оцене и прикази).

- Stoianovich, Traian. Peasants, Politics, and Economic Change in Yugoslavia. By Jozo Tomasevich. Stanford, California: Stanford UP; London: Geoffrey Cumberlege, Oxford UP, 1955. The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1935–45. By S. D. Zagoroff, Jenő Vég, and Alexander D. Bilimovich. Stanford, California: Stanford UP, 1955. *The Journal of Economic History*. Vol. 16, № 2 (June 1956), pp. 253–257.
- Irwin T. Sanders. *The Agricultural Economy of the Danubian Countries, 1935–45* by S. D. Zagoroff; Jeno Vegh; Alexander D. Bilimovich *Journal of Farm Economics*, Vol. 38, № 1, February, 1956, pp. 196–198. (Book Review).

- Э. Б. Корицкий. *Мир идей А. Билимовича*, Ч. 1, Санкт-Петербург 1997.
- В. Л. Телицын. Билимович А. Д. *Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции*, Москва 1997;
- Мурат Хаутиевич Пшеунов. *Либеральное течение экономической мысли русского зарубежья 20–50-х годов*: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.02: Санкт-Петербург, 1999 152 с. РГБ ОД, 61: 99-8,279-0.
- Максим Владимирович Иванов. *Социал-демократическое течение экономической мысли российской эмиграции 20–50-х гг.*: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01: Санкт-Петербург, 2002 164 с. РГБ ОД, 61:03-8,2136-9.
- A. Anikin, Russian Economic Science: Enlightenment and First Schools. *Problems of Economic Transition*, Vol. 44, № 9–10, January 2002, pp. 148–154.
- В. Л. Телицын. Экономист Александр Билимович: научное видение. *Белая гвардия. Альманах*. № 6. *Антибольшевистское повстанческое движение*. Москва 2002.
- Залина Хасанбиевна Шеожеева. *Либеральное течение аграрно-экономической мысли русского зарубежья 20–30-х годов*: Дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01: Санкт-Петербург, 2003 158 с. РГБ ОД, 61:03-8,3732-X.
- Галина Васильевна Нинчиева. *Основные течения экономической мысли русской эмиграции 20–50-х годов XX столетия*: Дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.01 Санкт-Петербург, 2004 313 с. РГБ ОД, 71:05-8,296.
- В. Цветков. Экономист Белой России. Профессор А. Д. Билимович, *Посев*, № 3, 2004.
- Александр Никулин. Алгоритм освобождения. (приказ: А. Д. Билимович. Экономический строй освобожденной России). *Отечественные записки. Журнал для медленного чтения*, № 3, juli–август–сентябрь 2005, стр. 353–8.
- А. М. Никулин. Провидения освобождения, у: *Экономический строй освобожденной России*. Ред. А. М. Никулин, Русское зарубежье: социально-экономическая мысль. Наука, Москва 2006, стр. 10–30.
- А. А. Куракин. Александр Дмитриевич Билимович: биографическая хроника, у: *Экономический строй освобожденной России*. Ред. А. М. Никулин, Русское зарубежье: социально-экономическая мысль. Наука, Москва 2006, стр. 31–32.
- Э. Б. Корицкий и Г. З. Щербаковский. Мир идей А. Д. Билимовича, у: А. Д. Билимович, *Труды*. Ред. Э. Б. Корицкий, Совет по социально-экономическим проблемам Санкт-Петербургского научного центра РАН, Росток, Санкт-Петербург 2007, стр. 9–62.
- Александар Миљковић, Доприноси Александра Билимовића српској економској науци, *Зборник Матице српске за друштво науке*, Год. LVII, број 122, 2007, стр. 35–86.
- Alja Brglez, Matej Seljak. Ruski profesorji na Univerzi v Ljubljani. *Delovni zvezki ICK nacionalni razred*, Letn. I, št. 2, julij 2007, Inštitut za civilizacijo in kulturo, Ljubljana, 2007, 96 стр. (A. D. Bilimovič: стр. 13–21).
- Matej Seljak. Ruske emigrantske izobraževalne organizacije in organizacije ruskih znanstvenikov v Sloveniji 1920–1945. *Delovni zvezki ICK Nacionalni razred*, Letn. 1, št. 3, december 2007. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2007, 60 стр. [A. D. Bilimovič: 10, 34, 35 (x2), 36, 43 (x4), 45, 46 (x4), 48, 54 (Kazalo)].
- Colin M. White. The Concept of Social Saving in Theory and Practice. *The Economic History Review*, Vol. 29, № 1, February 1976, pp. 82–100.
- Г. М. Соловьёва. Наследие Александра Билимовича (1876–1963), Альманах *Наука. Инновации. Образование*, Выпуск 7, Москва 2008, стр. 272–7.
- Andrej Sušjan, Historicism and Neoclassicism in the Kiev School of Economics: The Case of Aleksander Bilimovich, *Journal of the History of Economic Thought*, Vol. 32, № 2, June 2010, pp. 199–219.
- Александр Никулин. Билимович как аграрник, 2011. (рукопис).

ДЕЛА АЛЕКСАНДРА БИЛИМОВИЋА (без приказа)

- Товарное движение на русских железных дорогах.* Киев 1902.
- Министерство финансов в 1802 – 1902 гг. Исторический очерк.* Киев 1903.
- Крестьянский правопорядок по трудам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности.* Киев 1904.
- Год войны и наши финансы.* Киев 1905.
- Немецкий ученый о русско-японской войне и русских финансах.* Киев 1906.
- Новый военный заем.* Киев 1906.
- Положение служащих на государственных железных дорогах Германии и России.* Киев 1906.
- По поводу книги Д. И. Менделеева „К познанию России“.* Киев 1907.
- Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России.* Киев 1907.
- Германское землеустроительное законодательство. том I. Раздел общинных земель.* Киев 1908. (магистарски рад, одбрањен 1909)
- Подъем товарных цен в России.* Киев 1909.
- Разбор положения о землеустройстве.* Киев 1910.
- К вопросу об упразднении сервитутов.* Киев 1911.
- Zur Frage der Bewertung der wirtschaftlichen Güter. Zeitschrift für Volkswirtschaft und Verwaltung, Bd. 20 (1911).*
- Памяти Д. И. Пихно.* Санкт Петербург 1913.
- К вопросу о расценке хозяйственных благ. Часть I: Типография Императорского Университета Св. Владимира.* Киев 1914. (докторска дисертација одбрана 1915)
- Отзыв о сочинении приват-доцента Императорского Московского университета.* Киев 1916.
- Социальная теория распределения.* Киев 1916 (оттиск из *Университетских Известий*, кн. 3).
- Война, бумажные деньги и заем.* Сборник *Лекций*, изданный киевской конторой Государственного банка. Киев 1917.
- Очерки хозяйственной географии Южной Руси.* Журнал *Малая Русь*. I. и III. Киев 1918.
- Несколько страниц приступающих к изучению политической экономии.* Киев 1918.
- Деление Южной России на области.* Екатеринодар 1919.
- Экономическое единство России. Труды Комиссии по национальным вопросам I.* Одесса 1919.
- Революция, большевики и хозяйство России.* Ростов на Дону 1919.
- Классовая борьба и солидарность интересов.* *Славянская Заря*. Май 1920.
- Nekoliko misli o narodno-gospodarski vedi (nastopno predavanje na Juridični fakulteti Univerze Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, dne 15. novembra 1920), Zbornik znanstvenih razprav Juridične fakultete. Letn. 1 (1920/21): 3–21.*
- Indeksne številke. Njiva. I, (1921), št. 13–14.*
- Собственность и крестьянское движение. Русская Мысль.* Кн. II, 1921.
- Мировое денежное обращение. Экономические записки.* 1–2, 1921.
- Мировое денежное обращение. Экономические записки.* 3–4, 1922.
- Народное представительство будущей России. Русская Мысль.* Кн. III, 1922.
- Советское хозяйство и экономическое восстановление России. Русская Мысль.* Кн. IV, 1922: 156–167.
- Богоискатели, евразийцы и материяльная культура. Русская мысль.* Кн. VIII–IX, 19–22: 83–101.
- Položaj svetovnega denarstva. Njiva. II (1922), št. 8–9.*
- Универзалистичка концепција економије Othmar-a Spann-a. Архив за љравне и друштвене науке.* Год. VII (1923), № 4: 241–256.
- Pojem „statike“ in „dinamike“ v narodnogospodarski vedi. Zbornik znanstvenih razprav. Letn. III (1923/24): 151–161.*
- Русская Матица.* Библиотека Русской Матицы, № 2, Люблина, 1924, 14 стр.
- Družba, država in gospodarstvo. Slovenski pravnik.* 1924. (Separat 11 str.)
- Два подхода к научной картине экономического мира. Экономический вестник.* 1924, № 3: 3–32.
- Пафос хозяйствования. Сборник статей посвященных П. Б. Струве.* S. n. Прага 1925.
- Nekoliko podatkov o delniških družbah v Sloveniji = Quelques don[ne]es relatives aux*

- sociétés anonymes de Slovenie. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. IV (1924/25): 175–212.
- Друштво, држава и привреда*. Библиотека за правне и друштвене науке, Београд 1926.
- Položaj delavcev v Jugoslaviji po poročilih inspekcije dela = La situation des ouvriers en Yougoslavie d'après les Comptes-rendus de l'inspection du travail. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. V (1925/26): 18–51.
- Прилог методологији економске науке. *Архив за правне и друштвене науке*. 1926, XIII, № 4.
- О „бесплодности“ абстрактной экономической теории. *Записки Русского Института Сельско-хозяйственной Кооперации в Праге*. Книга IV. Прага 1926.
- Jugoslaviën*. Osteuropäische Landesberichte Bd. II, Osteuropa Institut, Breslau: Marcus Verlag, 1927.
- Место кооперативов вряду других хозяйственных образований. *Записки Русского Института Сельско-хозяйственной Кооперации в Праге*. Книга V. Прага 1927.
- Шта је задруга и каква је њена улога; нацрт теорије задругарства. *Економист*. Орган Друштва за економну и социјалну политику, јули-август 1927: 481–510.
- Nove metode proučevanja konjunktur in gospodarska prognoza = Les nouvelles méthodes de l'étude des conjonctures et la prévision économique. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. VI (1927/28): 1–21.
- Povodom rasprave dr Josipa Butorca. *Radnička zaštita*. 1928, № 11–12.
- Да ли је могућно проучавање конјунктуре у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. *Народно благосићање*. Год. 1, бр. 1 (9. фебруара 1929): 5–6.
- Arbeitsrecht des Königreichs der Serben, Kroaten und Slovenen (Jugoslaviën). *Zeitschrift für Ostrecht*, Jg. 3 (1929), Hf. 3: 369–388.
- Рационализација хозяйства. *Записки Русского Института Сельско-хозяйственной Кооперации в Праге*. Кн. VI, 1927.
- Irwing Fisher statistische Methode für die Bemessung des Grenznutzens. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 1, H. 1, 1929: 128.
- Новые методы изучения конјунктур и экономический прогноз. *Труды IV Сезда Русских академических организаций за границей*. Ч. 1. Белград: Издание Русского научного института, 1929: 371–376.
- Очерк народного хозяйства Королевства Сербов, Хорватов и Словенцев. *Труды IV Сезда Русских академических организаций за границей*. Ч. 1. Белград: Издание Русского научного института, 1929: 363–370.
- Grenzkosten und Preis: Kritische Bemerkungen zur objektiven Werttheorie von Franz Oppenheimer. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 1, H. 3, 1929: 368–386.
- Grenzkosten in Preis: Kritische Bemerkungen zur objektiven Werttheorie von Franz Oppenheimer. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 1, H. 3, 1929: 369–386.
- Karl Bücher in njegovo znanstveno delo. *Slovenski pravnik*, 1931, št. 3–5.
- Aleksei N. Antsyferov, Aleksandr D. Bilimovich, Mikhail O. Batshev and Dimitrii N. Ivantsov. *Russian Agriculture During the War*. New Haven: Yale UP, London: Humphrey Milford: Oxford UP for The Carnegie Endowment for International Peace 1930. (A. D. Bilimovich. Chapters I–II: "Rural Economy" and "The Land Settlement")
- Die Preislehre von Othmar Spann 1930. *Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reiche*. Jg. 54 (1930), № 4: 57–82.
- Математична обделава статистичних податаков ОУЗД в Љубљани. *Slovenski pravnik*. 1930, № 11–12.
- Рационализација gospodarstva. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. VII (1929/30): 1–31.
- Пред новим Законом о задругама: критички поглед на нацрт Главног задружног савеза. *Народно благосићање*. Год. 3, бр. 6 (7. фебруар 1931): 81–83.
- Пред новим Законом о задругама. *Народно благосићање*. Год. 3, бр. 7 (14. фебруар 1931): 97–99.
- Пред реформом Закона о радњама: принципи законодавства о радњама у иностранству. *Народно благосићање*. Год. 3, бр. 9 (28. фебруар 1931): 129–131.
- Pred reformom Zakona o radnjama: važeće zakonodavstvo o radnjama u Jugoslaviji. Namere koje se žele postići reformom. Pitanje dokaza stručne spreme. *Народно благосићање*. Год. 3, бр. 10 (7. март 1931): 145–147.

- Pred reformom Zakona o radnjama: nekoliko načelnih primedaba povodom reforme zakonodavstva o radnjama. *Народно блажосијање*. Год. 3, бр. 11 (14. март 1931): 163–164.
- Неколико мисли о данашњој привредној кризи. *Народно блажосијање*. Год. 3, бр. 38 (19. септембар 1931): 595–597.
- Неколико мисли о данашњој привредној кризи. *Народно блажосијање*. Год. 3, бр. 39 (26. септембар 1931): 609–611.
- Nauk o konjunkturah = Conjonctures et leur étude. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. VIII (1930/31): 1–184.
- Die Preis- und Wertlehre. *Die Wirtschaftstheorie der Gegenwart I*. S. I. 1931: 95–113.
- Kritische und positive Bemerkungen zur Geldwerttheorie Teil 1. Kritische Bemerkungen. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 2 (1931), Hf. 3: 695–732.
- Kritische und positive Bemerkungen zur Geldwerttheorie Teil 2. Positive Bemerkungen. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, Bd. 2 (1931), Hf. 5.
- Вопрос о предсказании урожая. *Записки Русского научного института в Белграде*, Выпуск VII, Белград 1932.
- Техника и економија: у чему лежи битна, начелна разлика између економије и технике. *Народно блажосијање*. Год. 4, бр. 20 (14. мај 1932): 307–308.
- Dugi talas nezaposlenosti. *Народно блажосијање*. Год. 4, бр. 37 (10. септембар 1932): 575–576.
- Dugi talas nezaposlenosti. *Народно блажосијање*. Год. 4, бр. 40 (1. октобар 1932): 624–626.
- Vpliv svetovne krize na narodnogospodarski i finančni položaj Jugoslavije. *Odmevi*, Leto II (1932), knj. 2.
- Веза између жетвеног приноса и извоза пшенице и кукуруза. *Архив за љравне и друштвене науке*. 1932, XXIV, № 5: 360–372.
- Веза између жетвеног приноса и извоза пшенице и кукуруза. *Архив за љравне и друштвене науке*, 1932, XXIV, № 6: 432–440.
- Uvod v ekonomsko vedo. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933. 200 str.
- Ein neuer Versuch der Bemessung des Grenznutzens. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 4, Hf. 2: 162–187.
- Meine Antwort an Herrn Prof. Dr Karel Engliš. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. IV (1933): 521–526.
- Dva mišljenja o inflaciji kao izlazu iz depresije. *Народно блажосијање*. Год. 6, бр. 11 (10. март 1934): 163–165.
- Привредна депресија попушта. *Народно блажосијање*. Год. 6, бр. 45 (3. новембар 1934): 707–708.
- Wie können unmeßbare psychische Größen in das Gleichungssystem des wirtschaftlichen Gleichgewichts eingeführt werden? *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 5, Hf. 2, 1934: 145–184.
- Проблем планске привреде (I). *Српски књижевни гласник*, Год. XV (16. март 1934), књ. XLI, бр. 6: 447–456.
- Проблем планске привреде (II). *Српски књижевни гласник*, Год. XV (1. април 1934), књ. XLI, бр. 7: 522–531.
- Неколико модерних струја у економској теорији (I). *Архив за љравне и друштвене науке*. Год. XXIX (1934), № 5: 368–382.
- Неколико модерних струја у економској теорији (II). *Архив за љравне и друштвене науке*, Год. XXXI (1935), бр. 1-2: 13–27.
- Статистички институт за економска проучавања на Универзитету у Софији. *Архив за љравне и друштвене науке*, Год. XLVIII (1935): 515–520.
- Zur Problem des „neutralen“ Geldes. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. VI (1935), Hf. 1.
- Oblike obrtnih in industrijskih obratov: odlomek iz gospodarske morfologije = Les formes des entreprises industrielles. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XI (1934/35): 1–26.
- Iz novejše literature v sovjetskem načrtnem gospodarstvu. *Slovenski pravnik*. Letn. XLIX (1935), št. 6–8: 186–191.
- Проблем санације међународне трговине. *Народно блажосијање*. Год. 8, бр. 2 (11. јануар 1936): 19–21.
- Математичка формула куповне снаге новца др Ђеџерова. *Народно блажосијање*. Год. 8, бр. 12 (21. март 1936): 187–188.
- Центар шеријорије и центар ситановништва у Јужославији = Le centre du territoire et le centre de la population en Yougoslavie. Посебна издања Географског друштва. св. 19. Београд 1936, 23 стр.

- Увод у економску науку*, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1936. 194 стр.
- Марксизм: изложение и кријшка*. Белград: Издание Главного Комитета Содействия Национального Союза Нового Поколения. 1936. 21 стр.
- Введение в экономическую науку*. Белград 1936, 221 стр.
- К вопросу об экономической программе национальной России. Из цикла „Будущая Россия”, № 1. Белград: Издание Главного Комитета Содействия Национального Союза Нового Поколения, 1936. 14 стр.
- Načrt zadružnega zakona = Le projet de la loi coopérative. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XVI (1935/36): 1–25.
- Проблем санације међународне трговине. *Народно блаџосијање*. Год. VIII (1936), бр. 2: 19–21.
- Organizacija narodne privrede i novac. *Народно блаџосијање*. Год. IX, бр. 22 (29. мај 1937): 339–340.
- Валоризација клаузуле: заштита од промене вредности новца. *Народно блаџосијање*. Год. 9, бр. 23 (5. јун 1937): 355–356.
- Сociјална статистика као материјал за проучавање конјунктуре у Југославији. *Sociјални Архив*. Год. III (1937), № 6-8: 129–135.
- Валоризацијске клаузуле. *Народно блаџосијање*. Год. IX, бр. 23 (5. јун 1937): 355–356.
- Zins und Unternehmerngewinn im Gleichungssystem der stationären Wirtschaft. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, Bd. VIII, 1937, Hf. 3: 297–326.
- Les relations commerciales entre la Belgique et la Yougoslavie. *Société Belge d'Etudes et d'Expansion* (Liege), № 104 (1937): 143–147.
- Zur Verteidigung der Gleichgewichtsidee. *Zeitschrift für Nationalökonomie*, Bd. VIII (1937), Hf. 2: 220–228.
- В заштиту „концепции равновесия” (необјављено; у: ГАРФ. Ф. 5912. Оп. 1. Д. 187. Л. 1–12)
- Аграрна хиперпопулација и њено сузбијање. *Народно блаџосијање*. Год. 10, бр. 21 (21. маја 1938): 323–325.
- Аграрна хиперпопулација и њено сузбијање. *Народно блаџосијање*. Год. 10, бр. 22 (28. маја 1938): 339–340.
- Привремено опадање конјунктуре или нова криза? *Народно блаџосијање*. Год. 10, бр. 37 (10. септембар 1938): 579–580.
- Privremeno opadanje konjunktura ili nova kriza? *Народно блаџосијање*. Год. 10, бр. 38 (17. септембар 1938): 595–596.
- Привремено опадање конјунктуре или нова криза? *Народно блаџосијање*. Год. X, бр. 37 (10. септембар 1938): 579–580.
- Аграрна хиперпопулација и њено сузбијање. *Народно блаџосијање*. Год. X, бр. 21 (21. маја 1938): 323–325.
- Organizacija ekonomskoga pouka na visokih šolah glavnih evropskih držav Ljubljana = L'organisation de l'enseignement économique aux écoles supérieures dans les principaux pays européens. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XIV (1937/38): 1–34.
- Einige Bemerkungen zur Theorie der Planwirtschaft. *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. 9 (1938), Hf. 2: 147–166.
- Светска привредна конјунктура пред крај 1938. год. *Народно блаџосијање*. Год. 11, бр. 5 (4. фебруар 1939), стр. 67–69.
- Уочи novog instituta za proučavanje privrede. *Народно блаџосијање*. Год. 11, бр. 32 (12. август 1939): 499–501.
- Аграрна структура Југославије = La structure agraire de la Yougoslavie. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XV (1938/39): 1–35.
- Аграрна структура Југославије in Slovenije v primeri z agrarno strukturo nekaterih drugih dežel. Ljubljana: Socialno ekonomski institut, 1939. 33 стр.
- Desetletnica časopisa „Narodno Blagostanje”. *Slovenski pravnik*. Letn. 53 (1939), št. 5–6: 156.
- Индикативне и нормативне науке. *Архив за љравне и друшћивене науке*. Год. XXXVIII (1939), бр. 4: 289–312.
- Die vergleichende Untersuchung von Agrarstrukturen 1939. *Zeitschrift des Instituts für Weltwirtschaft an der Universität Kiel*. Bd. 50, Hf. 3
- Das allgemeine Schema des wirtschaftlichen Kreislaufes *Zeitschrift für Nationalökonomie*. Bd. X, Hf. 2: 199–241.
- На прагу дванаесте године! *Народно блаџосијање*. Год. 11, бр. 51 (23. децембар 1939), стр. 803. (Похвала рада уредништва *Народног блаџосијања* од Слободана Јовановића и Александра Билимовића).

- Skupoća i inflacija: skupoća i skok cena. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 4 (27. јануар 1940): 52–53.
- Скупоћа и инфлација: пад реалне зараде радника и намештеника. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 5 (3. фебруар 1940): 69–72.
- Увозне премије и извозне таксе као мере политике цена. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 9 (2. март 1940): 131.
- Несрећни случајеви на нашим железницама. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 25 (22. јуни 1940): 390–391.
- Ка питању о корпоративној привреди. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 33 (17. август 1940): 515–517.
- Privredno uređenje Jugoslavije i sporazum od 26. avgusta 1939. god. *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 34 (24. август 1940): 531–532.
- Da li su pouzdani indeksi cena koje objavljuje Narodna banka? *Народно блаџосићање*. Год. 12, бр. 40 (5. септембар 1940): 627–628.
- Jugoslovenske železnice v preteklem dvajsetletju = Les chemins de fer yougoslaves pendant les dernières vingt années *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XVI (1940): 1–42.
- Без статистике нема успешно дириговане привреде. *Народно блаџосићање*. Год. 13, бр. 4 (25. јануар 1941): 51–52.
- Ekonomska tabela François Quesnayja] *Razprave pravnega razreda Akademije znanosti in umetnosti*. 1941, zv. 1: 5–47.
- Cena pri dvostranskem monopolu = Il prezzo nel monopolio bilaterale. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XVIII. (1942): 113–137.
- Nekoliko dinamičnih shem gospodarskega procesa. *Razprave pravnega razreda Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani*. 1943, zv. 2. (52 стр.)
- Razvojna tendenca kmetijstva. *Zbornik znanstvenih razprav*. Letn. XX (1943/44): 39–57.
- Bemerkung zu einer Schrift über das *Tableau économique* von François Quesnay. *Swiss Journal of Economics and Statistics*. Vol. 89 (1953), № I: 69–75
- Марксизм: изложение и критика*. – 2. изд. Сан-Франциско: Типография „Луч“, 1954.
- Столыпин и его аграрная реформа. *День Русского Ребёнка*. 1954. Вып. XXI: 26–41.
- Кооперация в России до, во время и после большевиков*. Франкфурт-на-Майне: Посев, 1955.
- (with Slavtcho D. Zagoroff and Jenö Végh) *The Agricultural Economy of the Danubian Countries: 1935–1945*. Stanford: Stanford UP, 1955. XIV + 478 pp.
- Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР*. Ч. 1–2. Мюнхен 1959.
- Хришћанска етика*. Београд 1959.
- Concentration of Agriculture in the United States (Trends and Consequences). *Economia Internazionale*. Vol. XII (Agosto 1959). № 3: 495–527.
- Экономический строй освобожденной России*. Мюнхен: Издательство Центрального объединения политических эмигрантов (ЦОПЭ), 1960.
- Объединенная Европа. *Новый журнал*. 1962. № 69.
- Русский рынок и Комэкон. *Ученые записки института по изучению СССР*. Т. 1. Мюнхен 1963.
- Кооперация в России до, во время и после большевиков*. Русское зарубежье: социально-экономическая мысль. Москва: Наука, 2005.
- Экономический строй освобожденной России*. (Революция, большевики и хозяйство России, Советское хозяйство и экономическое восстановление России, К вопросу об экономической программе национальной России, Экономический строй освобожденной России). Ред. А. М. Никулин, Русское зарубежье: социально-экономическая мысль. Москва: Наука, 2006. 229 стр.
- Труды* (Введение в экономическую науку, Два подхода к научной картине экономического мира, В защиту „концепции равновесия“, Богоискатели, евразийцы и материяльная культура, Экономический строй освобожденной России). Ред. Э. Б. Корицкий, Совет по социально-экономическим проблемам Санкт-Петербургского научного центра РАН, Санкт Петербург: Росток, 2007. 496 стр.

*Сергеј Анџонович Шайохин**

САВРЕМЕНО ЕВРОАЗИЈСТВО – ПОЛИТИЧКА ДЕМАГОГИЈА**

*Сергеју Анџоновичу, предлажем да да-
нашњи разговори посветимо проблемима
евроазијства као идеологије. Овај термин
неретко користе политичари и политико-
лози. И на страницама Столећа могу се
прочитати расправе које воде присталице
и противници евроазијства. Али, каква је
историја овог питања?*

У руској емигрантској средини 20-их го-
дина прошлог века појавио се „Евро-азијски
покрет”. Цела група руских емиграната оку-
пила се у Бугарској 1921. године и донела ма-
нифест *Исход к Востоку*. Имена су упеча-
тљива: географ Петар Николајевич Савицки,
филолог кнез Николај Сергејевич Трубецки,
теоретичар права и историчар Николај Ни-
колајевич Алексејев, филозоф Георгиј Ва-
силевич Флоровски, историчар и правник
Мстислав Вјачеславович Шахматов.

У то време постало је очевидно да су се
бољшевици учврстили у Русији. Учесници
евроазијског покрета су схватили да се фрон-
талним ударом та наднационална власт не
може срушити. У својим манифестима они
су означили задатке преобликовања власти
Сверуске комунистичке партије (бољшеви-
ка) [ВКП(б)] укључењем у њу руског фак-
тора. Несумњиво, коначни циљ покрета ру-
ских евроазијаца тог времена била је Света
Русија...

Класици евроазијства видели су узроке
рушења Русије почетка 20. века у западња-
штву руских владајућих кругова и интели-
генције, у подражавању уређења руске држа-

ве европским извршним управљачким ин-
ституцијама. Они су позивали на формирање
руске националне елите.

То је био национални покрет. Евроазиј-
ци су дефинисали приоритет развоја руске
културе над политиком. Они су били пот-
пуно у праву када су указивали на распола-
жење и опасност романо-германске, европ-
ске, цивилизације. Иако се већ код њих, кла-
сика евроазијства, у неким радовима види
источни, како су тада говорили, турански
акцент. Али, тај акцент није био одлучују-
ћи у њиховој идеологији и био је укључен
пре као тактички корак за преговоре с бољ-
шевицима.

*И с њима су стварно бољшевици водили
преговоре?*

Да, с њима су комунисти водили дијалог.
У Бугарску су из Москве путовали пред-
ставници. Али, покрет који је имао као ко-
начан циљ Свету Русију никако није могао
одговарати бољшевицима.

Ко је од бољшевика водио преговоре?

Веома се интересовао за ту тему Луна-
чарски. У преговарачки процес укључивао
се Радек. Али, у Бугарску су слали функци-
онере из идеолошког одељења ВКП(б). Пре-
говори су били прекидани и ретки, није
остварен системски редослед. На тај начин,
евроазијском покрету није пошло за руком
да оствари реални утицај на идеологију ко-
мунистичке партије.

Унутар емиграције вођена је оштра поле-
мика поводом евроазијског покрета. У тој
полемици учествовао је и Иван Александро-
вич Иљин, који је критиковао евроазијце
тог периода управо због њиховог туранског

* Председник Председништва Међународ-
ног геополитичког друштва

** *Столетие*, 10. јун 2010.

акцента. Он је говорио да такви погледи не одражавају руску самобитност, већ супростављају једно позајмљено, западно, друго – источном.

Од 1925. године у покрету су почели расколи, а 1929. он се фактички распао.

Сами радови евроазијаца тог времена крајње су интересантни. Они су истицали као позитивну чињеницу то што су большевици поново територијално сјединили Русију. Они су располагали материјалима Антанте, по којима је Русија морала да буде подељена на десетине држава. Они су били ужаснути таквим пројектом западних држава. Стога су они поздравили територијално јединство земље.

Значи, планови Бжежинског и других о разбијању Русије имају своју њедисциплину као планови Антанте?

А и планови Антанте имају своју предисторију. То је посебна тема: Запад је од памтивека тежио да уклони Русију. И тако, учесници евроазијског покрета су тврдили да је за мисао чудна слика нове државности поражавајућа: помоћу Русији туђе идеологије створена је држава и сачувана територија. Они су се залагали за даљи еволуциони пут повратка Русије традиционалним вредностима.

А како су они њосмајрали ѓубишак за Русију Пољске и Финске?

Они су схватили да је то неизбежан процес, тим пре што се губитак тих територија прогнозирао раније. У 1916. години Николај II је потписао Одлуку о давању независности Финској. Закономерни излазак Пољске из састава Империје убрзао је Први светски рат. То су природни процеси. Али, главни територијални масив био је сачуван, посебно се то тицало Далеког истока и Сибира, поводом којих је тада била највећа узбуна у руском емигрантском покрету. Сматрало се да је Јапан способан да освоји наше територије малтене до Урала. Тако да је у том смислу евроазијски покрет осећао готово одушевљење због тога што се Русија сачувала. Преостало је да јој, по њиховом мишљењу, дају облик државности прикладан руском лику.

Али, интернационализам большевичке партије био је агресиван, он није прихватао никакве варијанте руског модела. Стога је објективно покрет био осуђен на неуспех. Ипак, сам покушај, интелектуални ниво, раз-

мере мишљења и варијанте које су предлагале за државно уређење – све то је искључиво корисно искуство класика евроазијства.

И хоћу да подвучем да је коначни циљ покрета била Света Русија, православна Русија. У одређеном степену они су следбеници словенофилске идеје. Они су сматрали да идеолог панславизма друге половине деветнаестог века Николај Јаковљевич Данилевски даје колосални позитивни допринос идеји словенског јединства, али више су се приклањали скептицизму Константина Николајевича Леонтјева. Леонтјев се према западним Словенима односио опрезно и на тој основи није веровао у стварање словенског јединства, ослањао се искључиво на руски фактор и предлагао је „замрзавање” свих неруских елемената у идеологији Русије. Позната је његова знаменита теза: „Русију је потребно мало замрзнути.”

Садашњи евроазијци имају мало заједничког с евроазијским покретом.

Како се даље развијала ња идеологија?

Шта се десило у наше време? Лав Гумиљов, син великог руског песника Николаја Гумиљова, позабавио се историјско-истраживачким радом на ту тему и поједноставио је „евроазијски” приступ до новог појма „евразијство”. Лав Николајевич је дао том термину наднационални смисао. Он је био уверен да ако нација губи пасионарност, онда се према томе треба односити мирно, не драматизовати већ то прихватити као историјску закономерност. Он је говорио да морамо да гледамо на тај процес слично лекару који код себе открива смртну болест. Лекар мора да разматра своју немоћ с чисто научне тачке гледишта. Многи народи су ишчезавали, и судбина руског народа није у том смислу уникатна.

Безусловно, упрошћавати пасионаристичку теорију етногенезе Л. Н. Гумиљова до једине такве тезе није потребно. Али, и његово виђење судбине руског народа од тога неће постати утешније.

Сусретао сам се с Лавом Николајевичем и говорио му да таква сурова детерминација гашења руске нације није тачна. То је не толико научни поглед, колико светоназор. Морао сам га окривити за приврженост марксистичкој апологији, која се усредсређује на објективне факторе, узгред, недоказане. Али, слични погледи паралишу вољу за живот, борбу, супростављање. Стога није из-

весно шта је првобитно: сама теза о гашењу руске нације или негативан утицај те тезе на стање нације, узрок или последица. У одговору Лав Николајевич се позивао на примере из историје, на статистику. Као резултат свако је остао при свом мишљењу.

Да, посебне чињенице, које је користио Гумиљов, тачне су, али су прикупљене тенденциозно.

Из историјских чињеница, узгред, умесније је извући Гумиљовљевим мислима дијаметрално супротне закључке. Сама историја Русије, између осталог и совјетског периода, одбацује правилност таквог приступа.

Пасионарност руског народа скривена је до сада и носи карактер унеколико различит од других народа. Али, у најкритичнијим моментима своје историје снага, моћ и воља руског народа показују се стално на нивоу који је без преседана.

Међу руским патриотима он није наишао на подршку, али је стекао колосално разумевање у Татарстану. Тамо је он био пожељан гост. Његову концепцију некритички је прихватила интелектуална елита Татарије. По иницијативи Шајмијева³ у Казању су му за живота поставили споменик. Идеје Лава Николајевича Гумиљова фактички су биле прихваћене као официјелна идеологија татарског народа.

У то време појавило се немало присталица Гумиљова. Један од утицајних присталица био је Јељцинов саветник за политичка питања, познати Станкевич.⁴

Други присталица, познатији и утицајнији, јесте председник Казахстана Назарбајев.⁵

У данашње време Назарбајев покушава да створи „казахстанску нацију“.

Евроазијство је наднационална идеја. Назарбајев позајмљује овде управо наднацио-

налност. Он у том моделу покушава да да нову редакцију „историјском заједништву совјетског народа“, сматра да се по тој схеми може изградити ново историјско заједништво – „казахстански народ“, у који ће се у асимилованом облику улили остаци локалне етничке културе Руса, новог модела националне самосвести Казаха, других народа, посебно, Немаца. Тај модел је осуђен на неуспех.

Али, врхунац концепције савременог евроазијства, унакажења извора руског евроазијског покрета 20-их година – то је, наравно, приступ познатог политиколога Александра Гељевича Дугина, који уопште сматра да после комунизма долази теорија евроазијства. У његовом схватању евроазијство је модел наднационалног идеолошког покрета с уважавањем интереса свих народа.

Какав је утицај Дугина на савремену политичку ситуацију?

То што предлаже Дугин, нема практичну примену. Дуго времена он је био саветник председавајућег Државне думе Русије Г. Н. Селџењова, који је интерно прихватио Дугинов приступ анализи ситуације у земљи и свету кроз призму евроазијства. Узгред, мислим да је та чињеница послужила као један од узрока раскида Селџењова с Комунистичком партијом Руске федерације (КПРФ). Али, ево шта је интересно – у иступима Селџењова, у документима Државне думе тог периода идеје саветника нигде се не могу пронаћи. Говорим о томе поуздано, зато што сам анализирао материјале Државне думе другог и трећег сазива.

То говори о одвојености идеја евроазијства од реалности. Савремено евроазијство је – политичка демагогија.

Али, демагогија није баш тако безбедна. Њени лажни постулати одвлаче друштво у празне дискусије, које могу да доведу у заблуду руске политичке кругове при доношењу одговарајућих одлука. Евроазијство смањује значај државотворног руског народа, посредно стимулише део националних елита на лажни пут суверенизације.

Поред ојцијих концепција, код савремених евроазијца постоји и геополитички поглед. По мом мишљењу, Дугин свесно или погрешно снижава степен утицаја САД на Централну Азију. Он сматра да међу циљевима САД данас преовладава искључење Централне Азије у сферу свој утицаја и

³ Минтимер Шарипович Шаймиев (р. 1937). Политичар, председник Врховног савета Републике Татарстан (1990–1991), први председник Републике Татарстан (1991–2010). *Прим. ђрев.*

⁴ Сергей Борисович Станкевич (р. 1954). Политичар, саветник председника Русије за политичка питања (септембар 1992 – децембар 1993), депутат Државне думе 1. сазива (децембар 1993 – децембар 1995). *Прим. ђрев.*

⁵ Нурсултан Абишевич Назарбаев (р. 1940). Од априла 1990. председник Казахске ССР, после проглашења независности 16. децембра 1991. председник Републике Казахстан. *Прим. ђрев.*

истискивање ојуда Русије, већ снабдевање нафтовског контингента у Авганистану. А утицај Кине на тај регион он, напроишв, преувеличава.

Упознат сам с тим приступом и сматрам да акценти овде нису размештени правилно. Потцењивати присуство и утицај Американаца на земље Средње Азије веома је опасно.

Киргизија је добила од Русије велики кредит за измештање америчке авиобазе Манас. И шта? База је остала. То и јесте један од додатних разлога што политичко руководство наше земље није подржало Бакијева у недавном његовом сукобу с опозицијом. Ето и одговора онима, међу њима и садашњим евроазијцима, који су сматрали да је Бакијев⁶ усагласио с Русијом продужење боравка базе Манас.

Чињеница је и снажно присуство Американаца у Узбекистану. Узбекистан је изашао из Јединственог економског простора, практично је одбацио руске моделе средњеазијског приближавања, спроводи русофобску унутрашњу политику.

У Казахстану се такође не смањује приметно америчко присуство.

Што се тиче Кине, њена улога у том региону је очевидна. Кина се непосредно граничи са земљама Централне Азије. Економски и политички напори НР Кине за узајамно деловање с тим земљама изгледају потпуно логично. Али, по мом мишљењу, у односу према Русији Кина не испробава никакве неоглобалистичке тежње, за разлику од САД.

Кина је сада „заузета“ не Средњом Азијом, већ унутрашњим политичким и економским проблемима, Тибетом, Тајваном.

Такви геополитички погледи садашњих евроазијаца наставак су њихове оштрије линије?

То је директна последица апсолутне неразбраћености, шематичности и недоследности те доктрине. Јер, Кина је део Азије. По логици свог имена, „евроазијци“ би морали да постану пол узајамном деловању Русије и Кине. А чују се изјаве на граници конфронтације међу нашим земљама.

⁶ Курманбек Салиевич Бакиев (р. 1949). Киргиски политички и друштвени делатник. Лидер политичког блока Демократски покрет Киргистана (од 2004), премијер (2000–2002 и 2005) и председник Киргизије (2005–2010). Прим. прев.

Може бити, с њихове тачке гледишта Кинези су конкуренци тој „новој нацији која се рађа“ на територији Русије и Казахстана.

Кина, ослањајући се на идеју „жутог змаја“, исповеда међуконтинентални кинески национализам. Међуконтинентални, зато што је НР Кина озбиљно представљена на свим континентима. Кинеска дијаспора је у целом свету изузетно јака. По подацима Галуповог института, водећег светског центра социолошких истраживања, ван граница Кине живи 65–70 милиона Кинеза. Основни људски ток Кинеза усмерен је у Југоисточну Азију и САД. Учешће Кинеза у Русији веома је скромно, без обзира на огромну заједничку границу. Упоредите: око 400 хиљада Кинеза у Русији и 70 милиона по целом свету.

У неком степену савремено евроазијство одражава националне интересе Русије?

За то је потребно националне интересе наше земље упоредити с том доктрином. Поклапа ли се макар једна теза? Не.

На пример, демографија. Конкретан задатак и државне власти, и друштвених организација мора да буде усмерен на васпостављање потенцијала руске нације. Модел евроазијаца – то је реанимација обезличеног пројекта „совјетски народ“, само у још лошијем извођењу, условно говорећи, стварање „евроазијског народа“. Условно говорећи, зато што је тешко ретпоставити како таква нација с њихове тачке гледишта треба да се назива. А тај циљ је – беспредметан!

Ко је рекао да је руска нација исцрпена? Она је у кризи, али зашто тражити алтернативу? Код Руса све постоји: историја, наука, најбогатија култура, језик. Под Русима ја овде имам у виду не етнички појам, већ тројединство велике нације: Великоруса, Малоруса и Белоруса, свих народа који теже руском свету. Руски свет – то је целивит систем погледа, систем координата, ако хоћете – цела цивилизација!

На фону тог богатства „евроазијство“ и друга тражења изгледају као некакав идеолошки отпад. „Евроазијци“ демонстрирају приступ који може да буде користан можда само као упозорење – да се не би понављале погрешне утопије.

Разговор водио Вишатиљ Фиљајев

Превео Рајко Буквић

КО ЈЕ КО У РАСПРАВИ О (НЕО)ЕВРОАЗИЈСТВУ

Алексејев, Николај Николајевич (Алексеев, Николай Николаевич, 1879–1964). Филозоф, теоретичар права, један од идеолога евроазијства. Завршио је правни факултет Московског универзитета (1906). Одбранио магистарску дисертацију *Науки общественные и естественные в историческом взаимодействии их методов* (1911). Предавао на Московском универзитету (1912–1917), на Тавричком универзитету у Симферопољу (1918). Био је учесник Добровољачке армије, затим начелник информационог одељења у штабу генерала Врангела. Емигрирао је у Константинопол, затим у Праг где је постао секретар правног факултета Карловог универзитета (1922). Вратио се професури у Прагу и Берлину (1922–1931), напустивши Немачку по доласку нациста на власт. Наставио је професорску каријеру на Сорбони, затим у Београду (1940–1949). Узима учешће у покрету отпора и покушава да успостави везе са СССР. Добија совјетско држављанство 1945, али после погоршања односа СССР и Југославије 1950. одлази у Женеву, где је и умро. Један је од теоретичара евроазијства, разрађивао је државно-правни програм покрета. Критички се односећи према европској теорији права, заснованој на идеји природног права, Алексејев је истицао јединство правних и моралних момената у животу државе и указивао на одговарајуће искуство древноруске државности (идеал Свете Русије као „државе-правде”). На економском плану бранио је идеју „државно-приватног система привређивања”, која треба да одстрани раслојавање друштва на основи имовине.

Дела: *Введение в изучение права*, 1918; *Основы философии права*, 1924; *Собственность и социализм. Опыт обоснования социально-экономической программы евразийства*, 1928; *Религия, право, нравственность*, 1930; *Пути и судьбы марксизма. От Маркса и Энгельса к Ленину и Сталину*, 1936; *Идея государства: Очерки истории политической мысли*, 1955; *Русский народ и государство*, 1998.

Владимирски-Буданов, Михаил Флегонтович (Владимирский-Буданов, Михаил Флегонтович; 1838–1916). Доктор руске историје, редовни професор историје руског права на Кијевском универзитету Св. Владимира. Завршио Тулску духовну семинарију, Кијевску духовну академију, Историјско-филолошки факултет Универзитета Св. Владимира у Кијеву и педагошке курсеве при кијевским гимназијама. Магистрирао 1869. с темом *Немецкое право в Польше и Литве* (1868, *Журнал Министерства народного просвещения*), за шта је добио Уваровску награду од Академије наука. Следеће године започео је предавања из историје руског права у Јарославском правном лицеју. У то време започео је издавање вишетомног дела *Хрестоматия по истории русского права* (три тома у више издања у Јарослављу и Кијеву). Докторирао на тему *Отношение государства к народному образованию в России со времён Петра I* (1874), а следеће године је прешао на Кијевски универзитет, на катедру за историју руског права. Од 1882. је главни редактор у Кијевској комисији за разматрање древних аката, а од 1887. председник Историјског друштва Нестора летописца.

Важнија дела: *Государство и народное образование в России с XVII века*, 1874; *История Императорского университета св. Владимира*, т. I; *Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича*, 1884; *Обзор истории русского права*, 2-е изд., 1888; *Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого* (*Киевская старина*, 1888, 7); *Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в.* (*Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая*, 1892).

Воронцов, Василий Павлович (Воронцов, Василий Павлович, 1847–1918). Руски економист, социолог и публицист. Завршио Медицинско-хируршку академију. Радио је осам година као земски лекар и у то време почео да пише, пре свега у часопису *Отечественные Записки*. Оставивши лекарску каријеру запослио се као економист у приватном железничко-транспортном предузећу. Писао је искључиво под иницијалима В. В., како га најчешће и цитирају. Иступао је против изградње руске народне привреде на западним начелима, доказивао је штетност пресађивања западних облика привређивања по народно благостање. Одбацивао је неизбежност капитализма у Русији.

Важнија дела: *Судьбы капитализма в России*, 1882; *Очерки кустарной промышленности в России*, 1886; *Артельные начинания русского общества*, 1895; *Очерки теоретической экономики*, 1895; *К истории общины в России*, 1902; *Судьба капиталистической России*, 1907; *От семидесятих годов к девяностым*, 1907; *Производство и потребление в капиталистическом обществе*, 1907.

Гумилов, Лав Николајевич (Гумилёв, Лев Николаевич, 1912–1992). Совјетски и руски научник, историчар-етнолог, доктор историјских и географских наука, песник, преводилац с персијског језика. Оснивач пасионаристичке теорије етногенезе. Рођен је у породици руских песника Николаја Гумилова и Ане Ахматове. У периоду 1930–1934. радио у експедицијама у Сајанима, на Памиру и на Криму. Од 1934. студирао је на историјском факултету Лењинградског универзитета. Као студент два пута је био хапшен, 1935. и 1938, други пут осуђен на пет година логора. У јесен 1944. добровољно је ступио у Црвену армију, ратовао на

Првом Белоруском фронту, а рат завршио у Берлину. Био је демобилисан 1945. и враћен на Лењинградски државни универзитет, који је завршио 1946. 1948. је одбранио дисертацију за степен кандидата историјских наука (тема *Подробная политическая история первого тюркского каганата*). Био је примљен за научног сарадника у Музеју етнографије народа СССР-а. Још једном је био ухапшен 1949. и осуђен на 10 година. Био је рехабилитован 1956. 1961. је одбранио докторску дисертацију из историје (*Древние тюрки VI—VIII вв.*), а 1974. из географије (*Этногенез и биосфера Земли*). 1991. изабран за академика Руске академије наука.

Дао је велики допринос изучавању историје номадских народа Евроазије. Борио се против распрострањеног мита о томе да су номадски народи имали искључиво улогу отимача и рушилаца. Узајамне односе Древне Русије и степских народа (међу њима и Златне Хорде) посматрао је као сложену симбиозу, од које је сваки народ нешто добијао.

Дела: *Волшебные папиросы* (Зимняя сказка), Пьеса в стихах, *Советская литература*, 1990, № 1; *В поисках вымышленного царства*, 1992; *Древний Тибет*, 1996; *Открытие Хазарии*, 1996; *Древняя Русь и Великая степь*, 2004; *История народа хунну*, 2004; *Этногенез и биосфера Земли*, 2005 [српски превод: *Етногенеза и биосфера Земље*, Подгорица 2005]; *Конец и вновь начало*, 2007; *Древние тюрки*, 2008; *Тысячелетие вокруг Каспия*, 2008; *Черная легенда*, 2008; *Хунну. Троецарствие в Китае*. *Хунны в Китае*, 2008.

Данилевски, Николај Јаковљевич (Данилевский, Николай Яковлевич, 1822–1885). Социолог, културолог, истраживач природних наука, публицист, геополитичар, један од оснивача цивилизацијског приступа историји, идеолог панславизма. После Александровског лицеја био је учесник курсева на факултету природних наука Санкт-Петербуршког универзитета, занимајући се посебно за ботанику. После добијања звања кандидата и положеног магистарског испита ухапшен је 1849. због случаја Петрушевског. Суд га је ослободио и протерао из Петербурга. 1853. учествује у Беровој научној експедицији која је изучавала риболов на Волги и Каспијском мору, а следеће године

почиње рад на монументалном делу *О климате Вологды*. Од 1857. учествује у сличним истраживањима на Белом мору и на Северном леденом океану.

Развио теорију културно-историјских типова (цивилизација), која је дала шире теоријско утемељење словенофилству.

Дела: *Россия и Европа*, 1871. [српски превод: *Русија и Европа*, Београд 1994, 2. изд. Београд 2007]; *Дарвинизм*, 1885; *Сборник политических и экономических статей Н. Я. Данилевского*, под ред. Н. Н. Страхова, 1890.

Драгомиров, Михаил Иванович (Драгомиров, Михаил Иванович, 1830–1905). Руски војни и државни службеник. Генерал-ађутант, кавалер Рета Светог апостола Андреја Првозваног. Васпитање је добио у Племићком пуку и Војној академији. Служио је у Генералном штабу, био професор тактике у војној академији. Током Аустро-пруског рата 1866. је био представник Русије при пруској ратној команди. У Руско-турском рату 1877–78. награђен орденом Св. Ђорђа 3. степена, али тешко рањен, био је принуђен да напусти армију. 1878. је добио звање генерал-ађутанта и био је упућен за начелника Николајевске академије генералног штаба. 1901. био је награђен највишим руским орденом – Св. Андреја Првозваног. 1903. постао је члан Државног савета.

Дела: *Сольфериинска битва*, 1861; *Очерки австро-прусской войны в 1866 году*, 1867; *Учебник тактики*, 1879; *Опыт руководства для подготовки частей к бою*, 1885–86. [на српском: *Тактика за офицере ученога пешачкога батаљона*, У државној печатници, Београд 1868; и *Уџбу за сирему џурија за борбу. део III, Сирема џири рода оружја за узјајмно џиџиомажање*, Државна штампарија Краљевине Србије, У Београду 1894].

Дугин, Александр Гельевич (Дугин, Александр Гельевич, р. 1962). Филозоф, (дисертација *Эволюция парадигмальных оснований науки: Философско-методологический анализ*), публицист, политиколог (дисертација *Трансформация политических институтов и структур в процессе модернизации традиционных обществ*), социолог (професор Московског државног универзитета на катедри социологије међународних односа). Био је оснивач идејне струје неоевроазијства, утемељивач савремене руске школе геополитике, лидер Међународног

евроазијског покрета (МЕД). Од 1988. до 1991. је био уредник издавачког центра ЕОН (ЭОН) од кога је касније настала асоцијација Арктогеја (Арктогея) и истоимено издавачко предузеће, од 1990. је био главни уредник алманаха *Мили анђео*, а од 1991. главни уредник часописа *Елементи*. Од 1991. био је председник Историјско-религиозног удружења Арктогеја, од 1998. саветник председника Државне думе. Од 1999. председник Центра за геополитичке експертизе, секције Стручно-консултативног савета за проблеме националне безбедности при председнику Државне думе. Његова политичка делатност усмерена је на стварање евроазијске империје интеграцијом Русије с бившим совјетским републикама, пре свега рускојезичким територијама ван Руске Федерације, посебно Источне Украјине и Крима.

Дела: *Пути Абсолюта*, 1990; *Конспирология. Наука о заговорах, секретных обществ и тайной войне* 1993 [српски превод: *Конспирологија: наука о заверама, џајним друшћивима и окулином рају*, Београд 2001, 2. изд. Београд 2008]; *Гиперборейская теория*, 1993 [српски превод: *Ново хиперборејско ојкровење*, Београд 1999]; *Консервативная революция*, 1994; *Тамплеры Пролетариата*, 1996; *Мистерии Евразии*, 1996 [српски превод: *Мистерије Евроазије*, Београд 2008]; *Метафизика Благой Вести*, 1996; *Основы Геополитики*, 1997 [српски превод: *Основы геополитики I–II*, Зрењанин 2004]; *Абсолютная Родина* 1999; *Русская Вещь*, 2001; *Эволюция парадигмальных оснований науки*, 2002; *Основы Евразийства*, 2002; *Философия Политики*, 2004; *Философия Войны*, 2004; *Геополитика постмодерна*, 2007 [српски превод: *Геополитика џостмодерне: доба нових империја: осврћи на геополитику XXI века*, Београд 2009]; *Постфилософия*, 2009; *Радикальный субъект и его дубль*, 2009; *Четвёртая политическая теория*, 2009; *Кризис: Конец экономической теории*, 2010.

Иљин, Иван Александрович (Иљин, Иван Александрович, 1883–1954). Хришћански филозоф, писац и публицист, припадник Белог покрета и доследни критичар комунистичке власти у Русији, идеолог Руског општевојног савеза (РОВС). Био је близак интелектуалној традицији словенофила. Завршио правни факултет Московског Императорског универзитета (1906), где је

потом предавао, као и на Вишим женским курсевима у Москви. 1909. постаје приват-доцент катедре историје права и енциклопедије права. 1918. одбранио је дисертацију на тему *Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека* и постао професор теорије права. У младости је био радикалних схватања, после револуције 1905. мења схватања и приближава се десном крилу кадетске партије. 1922. због антикомунистичке делатности био је депортован заједно са 160 филозофа, историчара и економиста из Русије. Од 1923. до 1934. је радио као професор у Руском научном институту у Берлину. Отпуштен је с посла и праћен од стране Гестапа, а 1938. је успео да напусти Немачку и пређе у Швајцарску, где је у Цоликону живео до краја живота. Овде је написао књиге *Поющее сердце. Книга тихих созерцаний*, објављено 1958 [српски превод: *Појуће срце: књига тихих сазрцања*; Стари Бановци 2010], *Путь к очевидности*, објављено 1957 [српски превод: *Путј ка очигледности*, Београд 2001] и *Аксиомы религиозного опыта* (објављено 1956).

Својим делом Иљин је настављао традицију класика руске духовне мисли 19. века, пре свега словенофила. Формулисао је *закон духовног досјојанства* као једну од аксиома правне свести.

Важнија дела: *Общее учение о праве и государстве*, 1915; *Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека I–II*, 1918; *О сущности правосознания*, 1919 (објављено 1956); *О сопротивлении злу силою*, 1925 [српски превод: *О супротивљавању злу силом*, Београд 2001]; *Являюсь в жизнь – книга раздумий*, 1938. [српски превод: *Пред буктивим загонейкама Госјодним: књига размишљања о сјварима обичним и свакодневним*, Цетиње 2001; *Загледан у живој: књига промишљања свакодневнице*, Стари Бановци 2010]; *Путь духовного обновления*, Београд 1937, 2. допуњено изд. Минхен 1962 [српски превод: *Путј духовне обнове*, Београд 1998; Београд 2008]; *Аксиомы религиозного опыта. Исследование в 2-х томах*, 1953; *Наши задачи*, два тома, 1956; *Понятия монархии и республики*, 1979; *О грядущей России. Избранные статьи*, под ред. Н. П. Полторацкого, 1991. *Взгляд в даль: Книга размышлений и упования*, прво руско издање (превод с немачког) 1993. [српски превод: *Поглед у даљину*:

књига промишљања и надања, Стари Бановци 2010].

Карташов, Антон Владимирович (Карташев, Антон Владимирович, 1875–1960). Друштвенополитички и црквени саветник, богослов, историчар руске цркве, публицист, министар вера у два сазива (друга и трећа коалициона влада) Привремене владе Русије (август–септембар 1917), доцент и професор, шеф катедре историје и религије цркве виших Бестужевских курсева. Саоснивач Братства Свете Софије (1918–1922). Од јануара 1919. налазио се у емиграцији у Естонији, затим у Финској, где је био председник Руског националног комитета. Био је потпредседник и министар иностраних послова Политичког савета код генерала Јуденича (мај–август 1919). Од маја 1920. у Паризу, где је био члан епархијских скупштина и епархијског савета Руске егзархије Васељенског престола, учесник конгреса Руског студентског хришћанског покрета (РСХД). Заједно са С. П. Мељгуновим био један од редактора и идеолога париског недељника *Борьба за Россию* (1926–1931), предавао руску историју на историјско-филолошком факултету руског одељења Париског универзитета. Председник Руског националног комитета (од 1924). Један од оснивача и професор Свето-Сергијевског богословског института у Паризу (1925–1960), председник Руске академске групе у Француској.

Важнија дела: *Краткий историко-критический очерк систематической обработки русской церковной истории*, 1903; *Русская церковь в 1904 г.*, 1905; *Очерки по истории русской церкви*, Т. 1–2, 1959; *Вселенские соборы*, 1963 [српски превод: *Васељенски сабори*, Вршац 1995, Београд 2009].

Леонтјев, Константин Николаевич (Леонтьев, Константин Николаевич, 1831–1891). Дипломат, религиозно-конзервативни мислилац, филозоф, писац, књижевни критичар, публицист, касни словенофил. 1841. је уписао Смоленску гимназију, а 1943. ступио као кадет у Племићки пук, али га због болести није завршио. 1844. уписао је Калужку гимназију, после које је 1849. уписао јарославски Демидовски лицеј, одакле је убрзо прешао на медицински факултет Московског универзитета. Прво његово дело, комедија *Женитьба по любви*, написано 1851, није штампано пошто није добило

одобрење цензуре. После факултета, као добровољац, био је батаљонски лекар на Криму (1854–1857). Живео је и радио као лекар у Москви, на Криму, у Нижегородској области, Петербургу. У првој половини 1860-их објављује два романа *Подлипки* и *В својем крају*. Од 1863. ради у Министарству иностраних послова у Москви а затим у руском конзулату на Криту. Од 1864. био је конзул у Андријанопољу, а од 1867. вице-конзул у Тулчи. Објавио је већи број литерарних дела (*Очерки Крита, Хризо, Хамид и Маноли*, радио на великој серији романа *Река времјен*, која је требало да обухвати руски живот од 1811. по 1862, али је њихов највећи део касније сам уништио). 1868. је објавио чланак *Грамотност и народност*, којим је скренуо на себе пажњу словенофила. Потом је био конзул у Јанини, Солуну. Од 1872. до 1874. је живео у Турској, где се истакао као публицист (*Панславизм и ђреки, Панславизм на Афоне*). Вратио се у родно Кудиново, а потом живео у Москви и Варшави. Од 1880. шест година је радио као цензор у Московском цензорском комитету. У јесен 1887. преселио се у Оптину пустињу, познати манастир Руске православне цркве, где пише радове *Записки отшельника, Национальная политика как орудие всемирной революции, Анализ, стиль и веяние* и др.

Леонтјев је сматрао да је главна опасност за Русију и друге православне земље либерализам (либерални космополитизам) с његовом малограђанштином и култом свеопштег благостања. Иступао је против егалитаризма (безслојности), демократизације. Проповедао је византизам (црквеност, монархизам, слојну хијерархију и сл.) и савез Русије са земљама Истока као средство које ће их сачувати од револуционарних потреса.

Важнија дела: *Наше общество и наша изящная литература*, 1863; *Византизм и славянство*, 1875 [српски превод: *Византизам и словенство*, Београд 1994]; *Отец Климент Зедергольм, иеромонах Оптиной Пустыни*, 1879; *Передовые статьи „Варшавского дневника“ 1880 года*, 1880; *Чем и как либерализм наш вреден?* 1885; *Славянофильство теорис и славянофильство жизни*, 1891; *О романах гр. Л. Н. Толстого. Анализ, стиль и веяние*, 1911; *Восток, Россия и Славянство*, 1996. [на српском: *Просечни Европјаци као идеал и оруђе оштријег разарања. Плодови националних њокрећа на ђра-*

вославном истоку: есеји, Београд–Лозана 2002].

Луначарски, Анатолиј Василевич (Луначарский, Анатолий Васильевич, 1875–1933). Руски и совјетски писац, друштвени и политички активист, преводилац, публицист, критичар, теоретичар уметности. Од 1895. је студирао на Циришком универзитету, где је слушао курс филозофије и природних наука Рихарда Авенаријуса (Richard Avenarius). Истовремено је под утицајем Плеханова проучавао француске филозофе-материјалисте, као и дела Маркса и Енгелса, зближивши се с групом Ослобођење рада. После II Конгреса РСДПР био је на страни бољшевика, активно учествовао у револуцији 1905–1907, после које је почело његово идејно удаљавање од марксизма и бољшевика. У идејним борбама левике учествовао је у крајње левој групи „одзовиста“ (или „вперјодоваца“, према часопису који су издавали), да би после искључења фракције из партије учествовао у стварању партијских школа за руске раднике на Каприју и у Болоњи. Из тог периода потиче и његово двотомно дело *Религија и социализм* (1908–1911), где је дат покушај повезивања материјалистичке филозофије и религиозних маштања из прошлости. Од почетка рата 1914. као интернационалист, био је један од оснивача пацифистичких новина *Наше слово*. Маја 1917. вратио се из Швајцарске у Петроград, прикључио се организацији Међурејонци и ушао у редакцију новина Максима Горког *Новая Жизнь*. Активно је учествовао у октобарским догађајима. Био је први министар (наком) просвете, од 1917. до 1929. У првим месецима после Октобра активно је бранио очување културног и историјског наслеђа, а 2. новембра је дао оставку после бомбардовања културних и историјских споменика (Сабор Василија Блаженог, Успенски Сабор, Кремљ). Био је присталица увођења латинице (уместо ћирилице) у руски језик, ради чега је 1929. Народни комесаријат (министарство) просвете РСФСР оформио комисију за разраду питања о латинизацији руског алфабета. Академик АН СССР од 1930. Један од редактора *Литературне енциклопедије*.

Дела: *Этюды критические и полемические*, 1905; *Королевский брадобрей*, 1906; *Отклики жизни*, 1906; *Пять фарсов для любителей*, 1907; *Идеи в масках*, 1912; *А. Н.*

Радицев, первый пророк и мученик революции, 1918; *Диалог об искусстве*, 1918; *Фауст и город*, 1918; *Маги*, 1919; *Василиса премудрая*, 1920; *Оливер Кромвель*, 1920; *Канцлер и слесарь*, 1921; *Искушение*, 1922; *Драматические произведения*, тт. I—II, 1923; *Основы позитивной эстетики*, 1923; *Искусство и революция*, 1924; *Театр и революция*, 1924; *История западно-европейской литературы в её важнейших моментах*, чч. 1—2, 1924; *Толстой и Маркс*, 1924; *Судьбы русской литературы*, 1925; *Яд*, 1926; *На Западе*, 1927; *О быте: молодёжь и теория стакана воды*, 1927; Н. Г. Чернышевский, Статьи, 1928; *О Толстом*, 1928; *Максим Горький*, 1929. *Спиноза и буржуазия*, 1933. [на српском: *О русской книжности*, Београд: Култура, 1959].

Менделеев, Дмитриј Иванович (Менделеев, Дмитрий Иванович, 1834—1907). Руски научник-енциклопедист, друштвени радник; хемичар, физико-хемичар, физичар, геолог, метеоролог, технолог, метролог, економист, педагог. Био је професор Санкт-Петербуршког универзитета и дописни члан Императорске Санкт-Петербуршке Академије наука. Једно од његових најзначајнијих открића је периодни систем елемената, један од фундаменталних закона у природним наукама. Рођен у Тоболску, већ у детињству претрпео је утицај депортованих декабриста (А. М. Муравјов /Мурављев/, П. Н. Свистунов, М. А. Фонвизин), као и деде В. Н. Корниљева, управника код кнежева Трубецких, у чијем дому се окупљала културна елита Москве. Завршио (1855) физичко-математички факултет Главног педагошког института у Санкт Петербургу, после чега је радио као учитељ у Симферопољу и Одеси. Постао је магистар хемије (1856), приватни доцент (1857) Императорског Санкт-Петербуршког универзитета на катедри за хемију, где је затим предавао до 1890. Поред хемије и сродних наука, бавио се и економским наукама, где је такође тражио путеве практичне реализације теоријских истраживања. Будућност руске индустрије видео је у развоју општинског и задружног духа. Предлагао је да се руска општина реформише тако да би се лети бавила земљорадњом а зими фабричком делатношћу, а унутар фабрика предлагао је развој задружне организације рада. Заједно са С. Ј. Витеом учествовао је у изради царинске тарифе 1891. Био

је ватрени присталица протекционизма и привредне самосталности Русије. Истицао је неправедност економског поретка који је омогућавао прерађивачима сировина да уживају плодове рада произвођача истих тих сировина. Своје погледе изнео у раду *Оправданіе протекционизма* (1897) и у писмима Николају II (1897, 1898, 1901). Указивао је на целисходност укључивања иностраних инвестиција у националну индустрију, али је притом истицао и неопходност национализације неких животно важних делова привреде и потребу стварања система образовања као и активне државне политике.

Дела из економских и других друштвених наука: *Письма о заводах*, 1885; *Оправданіе протекционизма*, 1897; *Заметки о народном просвещении России*, 1899; *Мысли о сельском хозяйстве*, 1899; *Учение о промышленности*, 1901; *Заветные мысли*, 1903; *Экономические работы*. Соч. Т. 18—21., 1950—1952; *К познанию России*, 1906.

Радек, Карл Бернгардович (Радек, Карл Бернгардович, 1885—1939), право име Карол Зобелзон (Karol Sobelsohn). Совјетски политички радник, активни члан међународног социјал-демократског и комунистичког покрета. Студирао је на Историјском факултету Краковског универзитета, као и у Лајпцигу и Берну. Рано се укључио у револуционарне активности: 1902. је ступио у Пољску социјалистичку партију, 1903. у РСДРП (Руска социјалдемократска радничка партија), а 1904. у Социјалдемократску партију Краљевине Пољске и Литваније. 1906. је био ухапшен, заједно с Розом Луксембург, али је 1908. после свађе с њом, искључен из Немачке социјалдемократске партије. У време Првог светског рата зближио се с Лењином. После Октобра долази у Петроград и преузима одељење спољних односа ВЦИК-а (Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет). Био је члан ЦК РКП(б) од 1919—1924, 1920—1924 члан Извршног комитета Коминтерне, као и сарадник централних совјетских и партијских новина *Правда*, *Известия*. Од 1923. је био активни присталица Троцког, а 1927. је био искључен из партије и депортован у Краснојарск. У партију је враћен 1930. Прево је Хитлеров *Mein Kampf* (1932). Поново је био искључен из партије и ухапшен 1936. Био је осуђен на 10 година, а у затвору је и убијен 1939. 1988. је био посмртно рехабилитован и враћен у партију.

Дела: *Анархисты и Советская Россия*, 1918; *О Советской конституции*, 1918; *Развитие мировой революции и тактика Коммунистической партии в борьбе за диктатуру пролетариата* (превод), 1920 *Третий год борьбы Советской республики против мирового капитала*, 1921; *Комментарии к третьему конгрессу коммунистического интернационала*, 1921; *Что дала Октябрьская революция*, 1922; *Портреты и памфлеты*, т. 1–2, 1934.

Савицки, Петар Николајевич (Савицкий, Пётр Николаевич, 1895–1968). Руски економист, географ, социолог, један од оснивача и лидера евроазијског покрета. Завршио је економски факултет Политехничког института Петар Велики у Петрограду (1917). Рано је почео да се бави науком, објављивао радове у часописима П. Б. Струвеа *Великая Россия*, *Русская мысль*. Учествовао у белом покрету (Добровољачка армија), био заменик министра иностраних послова у владама Дењикина и Врангела. Емигрирао 1920. с остацима Врангелове армије у Турску, где је у Константинопољу заједно са Струвеом обновио часопис *Русская мысль*. 1920. прелази у Бугарску. Један је од аутора зборника *Исход к Востоку* (Софија 1921) који је поставио основ евроазијству. Од краја 1921. до 1945. живео је у Прагу. На челу економске катедре Руског народног универзитета, Руског института пољопривредног задругарства, као и на Руском слободном универзитету предавао је географију и економику. Такође је предавао и на Прашком немачком универзитету руски и украјински језик и познавање Русије. Током 1940-их био директор руске гимназије у Прагу. Од 1945. до 1954. био је у мордовским логорима, затим у Подмосковљу. 1956. је био ослобођен и рехабилитован. Вратио се у Чехословачку, где се бавио преводилаштвом. Под псеудонимом П. Востоков у Паризу је 1960. објавио књигу *Стихи* (о доживљајима аутора у совјетском логору), због које је 1961. ухапшен у Прагу, али је ослобођен захваљујући Берtrandу Раселу (Bertrand Russel).

Од самог настанка евроазијског покрета један је од његових главних теоретичара и политичких вођа. Творац је теорије о геополитичкој локацији развоја везаној за евроазијство, економског државништва, циклуса економске историје, циклуса евроазијске историје. Стваралац је нове науке – науке о

номадима (*кочевниковедение*), као и евроазијске верзије руске геополитике, дао је допринос географији, економици, политикологији, теорији књижевности, теорији уметности, историји итд. Учесник је свих евроазијских издања, руководећих органа евроазијског покрета (Совет Трех, Совет Пяти, Совет Семи), активни пропагатор идеја евроазијства у руској емигрантској и у иностраној штампи, борац против левог скретања у евроазијству (Кламарско скретање). Његови чланци из економских наука, географије, филозофије историје преведени су на 15 језика.

Дела: *Россия и латинство (сборник статей)*, 1923; *Географические особенности России*, 1927; *Россия – особый географический мир*, 1927; *В борьбе за евразийство*, 1931; *О задачах кочевниковедения: (почему скифы и гунны должны быть интересны для русского?)*, 1928; *Геополитические заметки по русской истории*, 1928; *Континент Евразия*, 1997.

Струве, Петар Бернгардович (Струве, Пётр Бернгардович, 1870–1944). Друштвени и политички активист, економист, публицист, историчар и филозоф. Завршио је Правни факултет Петербуршког универзитета, након тога студирао на универзитету у Грацу код социолога Л. Гумпловича и определио се за економику. Тада је и почео публицистичку делатност у немачкој штампи, текстовима против народњака. 1894. објавио је књигу *Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России*, којом је отворена епоха борбе руског марксизма против народњаштва. 1896. учествовао на Лондонском конгресу Друге интернационале, где је учествовао у припреми реферата, с којим је иступио Г. Плеханов. Редактор првих марксистичких часописа *Новое слово* (1897) и *Начало* (1899). За I конгрес РСДРП 1898. написао *Манифест Российской социал-демократической рабочей партии*, први документ ове партије. Током наредних година удаљава се од марксизма и прелази на позиције либерализма. После учешћа у демонстрацијама 1901. протеран је у Твер а затим је добио дозволу и отишао у Немачку. 1905. се вратио у Русију и постао члан ЦК партије кадета (1905–1915). Од 1906. на Петербуршком политехникуму био је предавач, доцент и професор, као и посланик II државне думе (1907). Један од аутора збор-

ника *Проблемы идеализма* (1902), инспиратор и учесник зборника *Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции* (1908). 1916. добио је звање почасног доктора Кембричког универзитета. 1917. је изабран за члана Руске Академије наука, одакле је искључен 1928, да би 1990. тај избор био обновљен. Према Октобарској револуцији имао је негативан однос, што га је довело у везу с Добровољачком армијом, а затим и у илегалу у Москви, где је 1918. учествовао у оснивању илегалне антибољшевичке организације Национални центар. Исте године био је редактор и један од аутора зборника *Из глубины*. Нелегално прешавши границу нашао се у Финској а затим у периоду од марта до септембра у Паризу, где је учествовао у раду Саветовања руских дипломатских представника. И поред смртне казне, на коју је осуђен у одсуству, у октобру 1919. враћа се у Ростов на Дону и предводи редакцију новина *Великая Россия*. За време грађанског рата био је у штабу генерала Дењикина, а фебруара 1920. емигрира у Константинопољ. Покушао је да обнови месечник *Русская мысль*, који је под његовом редакцијом излазио 1921. у Софији, затим у Прагу (1922–1923), Берлину (1923–1926) и, најзад, у 1927. у Паризу. Председник Руског заграничног конгреса у Паризу априла 1926. Учествовао је у активностима Руског правног факултета у Прагу. Од 1928. у Београду, био је председник Одељења друштвених наука Руског научног института, предавао у Београду и Суботици. У то време се удаљава од политичке делатности. При крају живота ради на рукописима *Система критической философии* (није сачуван) и *Социально-экономическая история России* (незавршен, објављен 1952). 1941. су га ухапсили немачки окупатори (као Лењиновог друга), после три месеца су га пустили. Јула 1942. прелази с породицом у Париз, где умире 1944.

Дела: *Исторический смысл русской революции и национальные задачи*, 1918; *Размышления о русской революции*, 1921; *Историко-политические заметки о современности*, 1921; *Дневник политика (1925–1935)*, 2004; *Избранные сочинения*, 1999; *Patriotica: Политика, культура, религия, социализм*, 1997.

Трубецки, Никита Сергеевич (Трубецкой, Никита Сергеевич, 1890–1938). Лингвист, филозоф и публицист евроазијског

усмерења. Припадао је аристократском роду, који је водио порекло од Гедиминова. Већ с 15 година објавио је прве научне чланке о финско-угарском паганству. Убрзо затим је започео истраживања севернокавказских и чукотско-камчатских језика. На филозофско-психолошком одељењу Московског универзитета почео да се бави руском религиозном филозофијом и неокантовством Марбуршке школе, а после преласка на одељење западноевропских књижевности и најзад на одељење упоредне лингвистике и завршетка универзитета 1912. остао је на универзитетској катедри. Школовање је наставио у Лајпцигу, изучавањем младограматичке школе. Затим је предавао на Московском (1915–1916) и Ростовском универзитету. 1920. емигрирао у Бугарску, где је предавао на Софијском универзитету. Исте године је објавио књигу *Европа и человечество*, у којој се приближио изградњи евроазијске идеологије. Та књига била је импулс за настанак зборника *Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийцев. Книга 1* (Софија 1921), која је и означила рођење те идеологије. 1923. прешао у Беч, где је предавао на Бечком универзитету. Током 1920-их био је активни учесник, теоретичар и један од лидера евроазијског покрета. До 1929. учествовао је у свим програмским евроазијским зборницима – *Исход к Востоку* (1921), *На путях* (1922), *Россия и латинство* (1923), *Евразийский временник. Книга 1* (1923), *Евразийский временник. Книга 2* (1925), *Евразийский временник. Книга 3* (1927), у периодичним издањима евроазијца (часопис *Евразийские хроники*, новине *Евразия*). Био је коаутор колективних евроазијских манифеста – *Евразийство (опыт систематического изложения)* (1926), *Евразийство* (1927). 1929. напустио је руководство евроазијског покрета, али је наставио да одржава личне контакте с П. Н. Савицким и учествовао у раду теоријских евроазијских семинара. Био је један од учесника и идејних вођа Прашког лингвистичког кружока, један од стваралаца школе словенског структурализма у лингвистици. Са Р. О. Јакобсоном разрађивао је теорију евроазијског језичког савеза и уопште евроазијског учења о језику у вези с географским фактором, на основама онтолошког структурализма, формираног у идејном простору Прашког лингвистичког кружока. Током 1930-их

иступао у штампи против националсоцијализма, видећи у њему својеврсни биолошки материјализам, исто толико несагласан с православном погледом на свет, колико и марксистички историјски материјализам. После Аншлуса нашао се на удару нациста, био је испитиван, хапшен, одузети му сви рукописи, који су после изгубљени. Спремао се да емигрира у САД, али га је спречила болест и прерана смрт.

Остала дела: *Наследие Чингисхана*, 1925; *К проблеме русского самосознания*, 1927; *Das Morphologische System der Russischer Sprache*, 1934; *Polabische Studien*, 1929; *Zur Struktur der Mordvinischen Melodien*, 1933; *Grundzüge der Phonologie*, 1939; *Altkirchenslavische Grammatik*, 1954; *Избранные труды по филологии*, 1987; *История. Язык. Культура*, 1995.

Флоровски, Георгиј Васиљевич (Флоровский, Георгий Васильевич, 1893–1979). Православни свештеник, протојереј, религиозни мислилац, богослов, филозоф и историчар, радник екуменског покрета, један од оснивача Светског савета цркава. Завршио историјско-филолошки факултет Империјалског Новоросијског универзитета, где је изучавао и историју филозофије и природне науке. 1920. постао приватни доцент, али је исте године емигрирао у Бугарску, а затим у Праг где је предавао на Руском правном факултету Карловог универзитета и на Високом комерцијалном институту. 1923. брани магистарску дисертацију *Историческая философия Герцена*, укључује се у Братство Свете Софије Сергеја Булгакова, с којим се касније радикално разишао. Један је од оснивача евроазијског покрета и учесник зборника *Исход к Востоку* (1921). Учествовао је у изradi још два зборника (*На путях*, Берлин, 1922; *Россия и латинство*, Берлин, 1923), после чега је дефинитивно прекинуо везе с покретом. 1923. је учествовао у раду првог организационог конгреса Руског студентског хришћанског покрета (РСХД) у Пшерову (Чехословачка). 1926. прелази у Париз и преузима катедру патрологије на управо отвореном Богословском институту. У лето 1939. нашао се у Београду, где га је затекао почетак Другог светског рата. Пред крај рата враћа се у Париз, а затим 1948. прелази у Њујорк, где је постао професор, а затим и декан Свето-Владимирске духовне семинарије. Од 1956.

до 1964. Флоровски је професор црквене историје на Харвардском универзитету, 1954. је изабран за председника Националног савета цркава у САД. 1964. отишао у пензију и прешао у Принстон, где је радио као професор по позиву на катедри славистике и богословије на месном универзитету.

Важнија дела: *Достоевский и Европа*, 1922; *Жил ли Христос? Исторические свидетельства о Христе*, 1929; *Восточные Отцы IV века*, 1931; *Византийские Отцы V–VIII вв.*, 1933; *Пути русского богословия*, 1937; *Оправдание знания; Смысл истории и смысл жизни*, 1972; *Отцы первых веков*, 1993; *Из прошлого русской мысли: Сборник статей*, 1998; *Избранные богословские работы*, 2000. [на српском: *Хришћанство и култура*, Београд 1995].

Херцен, Александар Иванович (Герцен, Александр Иванович, псеудоним Искандер, 1812–1870). Познати публицист, књижевник, филозоф-просветитељ, револуционар-демократ. Завршио физичко-математичко одељење Московског универзитета (1833). Почев од универзитетског кружока слободног мислења омладине 1834, преко кружока хегеловаца 1840. у Москви, касније под утицајем дела Сен-Симона, Фуријеа, Кабеа, Прудона и Луја Блана приближио се ставовима западњака а потом анархистима. Од 1847. живео у емиграцији (Париз, Женева, Ница, од 1852. Лондон). У Лондону основао Слободну руску штампарију и издавао алманах *Полярна звезда* (Полярная звезда, од 1855), лист *Звоно* (Колокол, 1857–1863) и друге публикације. *Звоно* је као први слободни руски политички орган, имао велики утицај на развој политичке свести руског друштва у епохи реформе 1860-их и одиграо је велику улогу у ослобођењу сељаштва. Пред крај живота приближио се ставовима Прве интернационале, али је ипак задржао сопствене ставове, развијене о теорији о јединственом путу Русије према социјализму (тзв. сељачки популизам).

Главна дела: *Дилетантизм в науке* (1842–1843), *Письма об изучении природы* (1845–1846), *Былое и думы* (1861–1867 [превод: *Прошлости и размишљања I–III*, Београд 1951]), *Кто виноват?* (1841–1846), *К старому товарищу* (1869).

Шатохин, Сергеј Антонович (Шатохин, Сергей Антонович, р. 1939). Председник Председништва Руског геополитичког

друштва, научни сарадник Економског факултета Академије народне привреде при Влади Руске Федерације. Кандидат филозофских наука, доцент. Члан Руског филозофског друштва (РФО).

Шахматов, Мстислав Вјачеславович (Шахматов, Мстислав Вячеславович, 1888–1943). Историчар, правник. Завршио Правни факултет Петербуршког универзитета где је и предавао. Прве две године емиграције проводи у Београду, а од 1922. је био у Прагу. Магистарску дисертацију (*Опыты по истории древнерусских политических идей*, ч. 1: Учение русских летописей домонгольского периода о государственной власти: кн. I Начало соборности, кн. II Начало единоличной власти), у којој је истакао идеју узајамног деловања два начела личне власти и саборности у историји руске државе, одбранио је 1926. Био је приватни доцент, а од 1927. професор Руског правног

факултета у Прагу. Докторска дисертација Шахматова посвећена је историји органа извршне власти и њиховој делатности у епохи Московског царства (објављена по деловима 1935–1937: *Исполнительная власть в Московской Руси*). Био је један од оснивача и члан Руског историјског друштва у Прагу, као и члан Словенског института у Прагу. Био је један од водећих чланова евроазијског покрета. Значајна су његова историјска истраживања, пронашао је и објавио документ *Челобитная московского „мира“ царю Алексею Михайловичу 10 июня 1648 г.*

Дела: *Опыт по истории древне-русских политических идей*: В 2-х кн.: Кн. 1. *Начало соборности*; Кн. 2. *Начало единовластия*, 1927; *Оправдание богатства его служилыми целями*, 1927; *Купчие грамоты в Московской Руси*, Београд 1931; *Исполнительная власть в Московской Руси*, 1935.

Рајко Буквић

ДАРОВИТОСТ И МОРАЛНОСТ

(Међународни научни скуп „Даровитост и моралност”,
Вршац, 1. јул 2011)

У Вршцу је 1. јула 2011. године одржан седамнаести Округли сто посвећен питањима даровитости на тему „Даровитост и моралност”. Овај међународни научни скуп организован је у сарадњи Високе школе струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов” из Вршца (Србија), Универзитета „Aurel Vlaicu” из Арада (Румунија), Универзитета „Св. Климент Охридски” – Педагошки факултет из Битоља (Македонија) и Instituta za razvijanje nadarjenosti – REVIVIS из Птуђа (Словенија). Велики број пријављених радова (95) и учесника (120) из Босне и Херцеговине, Енглеске, Мађарске, Македоније, Румуније, Русије, Словеније, Србије и Хрватске, као и број углова посматрања, указују на подстицајност и актуелност тематике Округлог стола. Значајно је напоменути да се посебна вредност скупа огледа у интердисциплинарном истраживању нових могућности, различитих стратегија у области образовања даровитости, а посебно у истраживању питања *моралне даровитости, етичког и емоционалног лидерства, моралне аномije, етичке концептуализације, даровитих жена и ситуацијих, сиријуалне осетљивости даровитих* и сл.

Тезе за дискусију, између осталог, укључивале су следећа питања: Како обликовати синтезу моћи интелигенције и квалитета карактера даровитих? Које би квалитете карактера данас требало препознавати и приближавати даровитима? Како наставом једнако подстицати дух и разум даровитих? Каква је мотивација даровитих у односу на остале? Шта чини њихове смернице у жи-

воту? Колико се удубљују у сагледавање односа интелектуалне моћи и квалитета карактера? Како се могу повезати интелектуална и емоционална област ради планирања искустава учења која имају дубину и уравнотеженост? На који начин олакшати даровитима повезивање мисли и осећања? Шта чини моралну оријентацију, етику даровитих? Чиме се могу описати научна уверења и вредности у контексту етике академског рада? Шта чини „унутрашње гласове” даровитих, како их прате, мењају и усаглашавају? Колика је њихова академска независност, како вреднују изазове? Које методе моралног васпитања одговарају даровитима?

Отварање Округлог стола обележено је пригодним културно-уметничким програмом, а после поздравног обраћања Грозданке Гојков, организатора и домаћина скупа, импулсе за дискусију дали су Иван Фербежер из Института за развијање надарености у Птуђу, Габријела Келемен с Универзитета „Аурел Влајку” у Араду, Љупче Кеверески с Универзитета „Св. Климент Охридски” – Педагошки факултет у Битољу и Александар Стојановић с Високе школе струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов” у Вршцу.

У свом уводном обраћању учесницима скупа Иван Фербежер је истакао да само васпитно-образовни програми моралног обликовања засновани на својственим когнитивним и афективним потребама даровитих могу бити успешни у развоју моралне аутономије надарених ученика. Констатовано је како се у развијеним земљама последњих неколико деценија увећава занимање за стра-

тегије поучавања и учења усмерених ка моралном обликовању надарених ученика. Реч је, пре свега, о расправама унутар групе (дискусија), игрању улога (психодрама), колективном решавању практичних моралних дилема и проблема на школским састанцима. У успешном моралном обликовању надарених ученика посебно се истиче значај целокупног школског окружења у оквиру којег се поштују демократска, хуманистичка и етичка начела.

У уводном излагању Габријела Келемен је навела како натпросечна интелектуална развијеност код даровитих ствара емоционалну осетљивост која се разликује од емоционалне структуре већине. Отворена су етичка питања: да ли програми намењени овој деци треба да се одвијају у различитим условима у односу на осталу децу? Да ли вршити позитивну дискриминацију и у којој мери је она позитивна? С друге стране, констатовано је да одсуство одговарајуће пажње може довести до губитка потенцијала. Отуда је отворено питање: ко би тада био одговоран? Коначно, дискутовано је круцијално питање које се касније нашло у жижи интересовања учесника скупа: на који начин ће даровити искористити своје потенцијале и у чијој функцији ће они бити? Закључено је да одговор на ово питање представља акутни етички и морално-социјални проблем. Будући да историја познаје многобројне геније који су човечанству нанели велика зла, истовремено је закључено да је неопходна синергија између даровитости и креирања карактера даровитих.

Сличан тон дискусији дао је у свом уводном обраћању и Љупче Кеверески који је истакао да данас питање моралности није локална, регионална, национална секвенца, већ да је планетаран феномен који се тако мора посматрати и развијати. Александар Стојановић је у уводном излагању истакао да контекст глобализације и постмодерног плурализма отвара питање моралног васпитања даровитих појединаца. Подстицаји за дискусију дати су разврставањем проблематике моралног васпитања даровитих на следећа питања: 1) *Потребности моралног васпитања даровитих* – потреба развијања одговорности даровитих према себи и према друштву; потреба усклађивања развоја когнитивних и ванкогнитивних сачињиваца личности даровитих и сл.; 2) *Проблеми мо-*

ралног васпитања даровитих – уважавање резултата истраживања који показују да релације између моралности и интелигенције нису обавезно присутне; проблем социјалне интеграције даровитих; проблем моралног „самоизграђивања” у контексту моралне аномије и поремећеног система вредности и сл.; 3) *Дилеме у моралном васпитању даровитих* – Како васпитавати даровите у промењеном друштвеном контексту? Да ли интелектуални развој нужно условљава морални? Шта за даровите значи бити моралан? Како наставом једнако подстицати дух и разум даровитих? 4) *Могућности моралног васпитања даровитих* – омогућавање холистичког приступа моралном васпитању даровитих; значај теорије етичке компетенције за праксу моралног васпитања; примена дискусије као централне методе у моралном васпитању даровитих и сл.

Након уводних излагања покренута је плодна дискусија о наведеним, али и многим другим питањима. Дискутовало се о даровитима у *политичком плурализму* и *новом мултимедијском окружењу*. Тако је Милан Матијевић (Учитељски факултет, Загреб) истакао да је за целовито функционисање даровитих особа кључна слобода деловања, јер већина даровитих појединаца тешко подноси свако наметање система моралних вредности. Стога је подвучено да за развој даровитих појединаца демократски системи политичког плурализма представљају много прихватљивије и подстицајније окружење од тоталитарних политичких система. Истовремено је наглашено да доступност информацијама и неограничене могућности комуницирања са сличним особама у целом свету олакшавају развој и функционисање даровитих појединаца.

Узимајући у обзир значај дивергентних способности и способности прилагођавања разноликим изазовима и честим променама у 21. веку, као и потребу да се и даље користе и развијају људски ресурси који су значајно утицали на развој различитих цивилизација у различитим епохама, Јасмина Шефер (Институт за педагошка истраживања, Београд) констатовала је како се чини да су *иницијатива, сарадња и стваралачтво* основа за једну нову образовну парадигму. Босиљка Ђорђевић (Српска академија образовања, Београд) истакла је да су даровитост и креативност учинили живот људи

лакшим, удобнијим, хуманијим и лепшим, али да бројни увиди у (не)дела даровитих личности отварају многе недоумице и проблеме. Постављено је и питање: да ли је могуће сва човекова својства подвести под интелигенцију? У том смислу истакнуто је да је човек јединство, целина, и да зато треба имати у виду различите аспекте његове личности. Апострофирана је улога религије у моралном развоју индивидуе, а с тим у вези и становиште да није довољно знати шта је морално, већ је неопходно и понашати се морално.

Једно од питања односило се и на феномен *даровитих жена*. Полазећи од чињенице да доминантна култура одређује поимање даровитости и од схватања да је даровита она особа која је успела да се избори у својим условима живота, Софија Врцељ (Филозофски факултет, Ријека) указала је на библиографије познатих личности које нису биле препознате као даровите због захтева да се уклопе у одређене стандарде. Код жена је потреба за еластичношћу још израженија, јер су и даље присутни многи фактори који лимитирају њихову даровитост. У том контексту дискутовано је и питање *даровитих савремених особа*. Мара Кнежевић (Педагошки факултет, Сомбор) подстакла је дискусију о моралности даровитих у *процесу инклузије*. Рајко Ђурић (Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“, Вршац) констатовао је како су сва дискутована питања, укључујући и питање даровитих Рома, веома актуелна у условима *европских интеграција*. На скупу је истакнуто како свако спречавање и непризнавање онога што је изврсно, без обзира на национално, родно или социјално порекло, представља „варварски“ чин.

Позивајући се на библијске садржаје Љубивоје Стојановић (Висока школа струковних студија за образовање васпитача „Михаило Палов“, Вршац) говорио је о томе како даровитост захтева *савремену одговорност*, која на крају резултира стварном *слободом* сваког ствараоца. Истакнут је значај вере која не сме да оптерећује и не сме да дели, већ да путем вредности доброте, истине и лепоте зближава људе. Ружица Петровић (Педагошки факултет, Јагодина) је истакла да се о даровитости и моралности може говорити као о два одвојена феномена, али и као о две стране једне предметности. У

том контексту на скупу се отворила дискусија о томе да ли се о моралности може говорити као о дару. Зоран Аврамовић (Институт за педагошка истраживања, Београд) расправљао је о моралној кризи образовања у српском друштву, а Зора Крњић (Филозофски факултет, Београд) отворила је дискусију око питања имплицитних теорија о односу моралности и даровитости. Имплицитна очекивања да су даровити истовремено и морални требало би подврћи дубљим истраживањима.

У разматрању питања шта треба чинити да би се поседовала моралност која се не може пренети (уз отворено питање о могућности конструисања), Милица Андевски (Филозофски факултет, Нови Сад) је сублимирала многе углове и дискусије, а оне се односе на констатацију значаја *когнитивног расуђивања*. Такође је постављено питање: шта треба да ради наставник да би продуковао морално даровите? Милан Недељковић (Српска академија образовања, Београд) истакао је да даровити ученици имају специфичне потребе и у моралном васпитању, те да је важно имати у виду значај развоја моралне одговорности. У том смислу је постављена дилема: да ли су даровити моралнији зато што схватају последице кршења моралних норми? Дискусију је наставио Јован Ђорђевић (Српска академија образовања, Београд) који је заинтересовао присутне расправом о проблемима морала, моралног васпитања и друштвено-моралних вредности. Завршни део Округлог стола, осим резимирања најзначајнијих идеја, обележило је и представљање књиге аутора Љупча Кевереског и Јасмине Старц *Психологије комуникације*. Са садржајем ове књиге учеснике је упознала Тања Недимовић.

Претходна наведена размишљања само су део онога што се могло чути на овом међународном научном скупу о даровитости. Као резултат треба истаћи и публикавање Зборника резимеа са 17. међународног научног скупа *Даровитост и моралност* који својим садржајем сублимира мноштво научних теорија и методолошких приступа у проучавању феномена даровитости. На крају овог кратког осврта, може се закључити да је међународни научни скуп „Даровитост и моралност“, организован са циљем да пружи допринос сазнањима о ванинтелектуалној сфери и односу интелекта и других дома-

на личности даровитих (моралност, емоционалност ...), испунио своју мисију. Коначно, утисак је да ће изнете идеје, као и интересантне и информативне дискусије покренуте на скупу, изнова актуелизовати истра-

живања у области моралности даровитих, односно у области моралног васпитања као интегралног дела програма обогаћивања даровитих у Србији.

*Јована Милутиновић
Слађана Зуковић*

ДЕМОКРАТИЈА НА ЗАЛАСКУ?

(Зоран Видојевић, *Демократија на заласку*
– ауторитарно-иошалишарна иреиња, Службени гласник
– Институт друштвених наука, Београд 2010)

Научна критика је високо оценила појаву ове студије. Тако су је оценили већ рецензенти који су је препоручили за објављивање. „Ова студија др Видојевића спада у ред зрелих синтеза ширих теоријских сазнања и опсервација, с једне, и релевантних емпиријских истраживања, као и налаза, с друге стране” (Вучина Васовић). „Дубоко сам убеђен да ће публикавање ове изузетно квалитетне, оригиналне научне синтезе бити од велике друштвене користи” (Млађен Ковачевић). „У целини узев, студија др Зорана Видојевића је снажна, вишеслојна и солидно аргументована критика неолиберализма и идеологије о његовој безалтернативности” (Тодор Кулић). Овако високе оцене изречене су и на новосадској промоцији ове књиге.¹

Књига садржи предговор, увод, пет делова, резиме на енглеском, списак коришћене литературе и именски индекс (у коме нема свих имена наведених у референцама), а настала је у оквиру пројекта „Развој српског друштва у савременим светским интегративним процесима – перспективе, алтернативе и импликације” Института друштвених наука у Београду.

У *Предговору* је формулисан разумљиви циљ ове монографије у којој се настоји да се: 1. осветле узроци кризе демократије и сужавање њеног садржаја, што доводи до претњи њеним сломом и фактичким ишчежњем, 2. открију могућности, услови и субјекти њене обнове, 3. у том контексту сагледа садашње стање Србије, 4. идентифи-

кују ауторитарне и тоталитарне претње у данашњем свету и 5. макар на далеком историјском хоризонту, трага за трансдемократским видовима организације друштва. Криза у коју је запала демократија није инцидентна већ је дегенеративна, системска девијација поретка. Ауторова основна хипотеза је да је главни чинилац дегенеративне кризе демократије логика глобалне репродукције неолибералног капитализма. Посебно важан циљ овог истраживања био је разоткривање оног што се доиста збива у постреалсоцијалистичким друштвима и какви су стварни изгледи демократије у њима.

У *Уводу* аутор уводи нормативни критеријум у почетно расправљање традиционалног одређења демократије као владавине народа. Важно је испитати квалитет демократије – каква је демократија свету данас потребна и какав је стварни садржај онога што уобичејено важи за демократију. Није свака владавина народа демократија него само она у којој је већина у стању да остварује опште добро. Појмови демократије и грађанина су тесно повезани и неодојиви од појма законитости (владавине ваљаних закона) као и појмова правде и врлине, као битно етичких категорија. Демократија је поодавно постала функционизовани мит, којим готово сви режими у свету настоје да себи прибаве легитимитет. Иако има много горих режима од демократије на заласку, тежиште стварности демократије у светским размерама је тенденција њене дегенерације. Демократија је антиелитистички појам али у њеној стварности преовлађује елитизам, с даљим неизбежним сужавањем елитократије на лидерократију.

Први део рада (с. 23–83) носи наслов *Ложика њада* а у њему се, најпре, расправља о

¹ Промоција је одржана у Свечаној сали Матице српске, 10. маја 2011. године, а промотери су били: Бранко Баљ, Борислав Ђуровић, Јован Комшић, Милош Марјановић и аутор књиге.

смислу, садржају и обележјима демократије. Полази се од потребе за рехабилитацијом али и проблематизацијом и осавремењивањем нормативног појма демократије. За аутора, не постоји историјска неминовност да ће демократија опстати или бити боља у даљој будућности, иако се могу навести многи аргументи у прилог њене оправданости. Она је историјски продукт европских еманципаторских тежњи и практичних политичких борби, а у тој духовној вертикали изворно место припада теорији природних права човека. У њој је, начелно и искуствено гледано, најмање могућна репресија власти над грађанима јер они бирају и смењују власт, што доводи до најмањег незадовољства грађана постојећим политичким и општим друштвеним системом. Демократија је целовита, егзистенцијална категорија у којој су сједињена политичка, социјална, морална и психолошка компонента. Европски рационализам је један од корена демократије јер се претпоставља да је то поредак који проистиче из разума али, имајући у виду њен нормативни садржај, дегенерација демократије се одвија упоредо с дегенерацијом рационалности у објективизацијама тог процеса. Удес либералне демократије, као њеног данашњег доминантног вида, произлази из блокирајуће логике система профита која производи привид тријумфа демократије у незауостављивој десупстанцијализацији и десеубјективизацији демократије. У том процесу пражњења демократија је остала без грађана, а главни субјекти демократије постале су партије, док је демос остао само номинални и парадни субјект, тако да се она претвара у партитократију, уместо да се представничка демократија комбинује с непосредном, социјалном и партиципативном демократијом. Парламент је више арена моћи и сукоба интереса политичких партија, тако да социјална синтеза мноштва интереса као доспевање до релативно општег добра остаје нерешен проблем и једна од најважнијих кризних тачака демократије. У завршној тачки силазне путање либералне демократије долази до кризе њеног легитимитета. Ако је остваривање профита суштина демократије, што је став Милтона Фридмана, онда се демос сrozава на мање-више аполитичну масу, заинтересовану превасходно за приватни добитак, политика постаје доминатно зависна од новца и

њоме детерминисана и инфичирана, тако да потчињавање, новац и насиље постају беокузи глобалног политичког ланца. Суверенитет грађана замењен је суверенитетом потрошача а улогу парламента преузело је тржиште. Међутим, рушење мита слободног тржишта у актуелној светској економској кризи не доводи до јачања улоге грађана у политичком процесу већ до још већег јачања извршног апарата државе. У име демократије врши се рационализација светске хегемоније и континуиране агресије. У будућности више изгледа има не један монополизован глобални него плуралистички модел демократије. У Европској унији много наде се полаже у социјални капитализам (социјалну тржишну привреду) али се у овом моделу демократија још више мора социјализовати, одуховити и хуманизовати.

Морал, економија и демократија у свеплошћу епохалних изазова је наслов другог дела (с. 85–148) који је други и по броју страница. Етика позива интелектуалаца изискује одговорност за јавну реч у демократском друштву. То питање одговорности интелектуалаца је непрекидно отворено због сталне опасности од интелектуалног оправдавања неправде, насиља и изабљивања. Морал није епифеномен друштвеног живота већ сама његова срж као и језгро стварне демократије. Може ли демократија, бар потенцијално, да хуманизује друштво тако да се смањи количина зла у људском бивствовању, да се бар значајније смање велике патње, уништавање живота невиних људи и услова живота уопште? Ако је оправдано говорити о економији среће, онда се то исто може рећи и за демократију среће, а обе су усмерене на праведно, добро друштво и живот достојан човека. Демократија је неодвојива од остваривања јавног, општег добра али је она неодвојива и од универзалних људских вредности и то у равни целокупног човечанства. Исто тако, ни рационалност економије није одвојива од основних људских права. Аутор се залаже за обнову идеје личне свјоине и више за њену персонализацију него приватизацију као и за већу улогу партиципативне демократије у сфери рада. Да би дошло до истинске, историјске победе демократије у светским размерама мора се обезбедити светски мир и демилитаризација начина производње. И демократија мора послужити смањивању зла, а пре свега оног највећег – ме-

ђусобног људског истребљивања великих размера као његовог најрадикалнијег облика. Насиље у различитим облицима је константа људске историје али и савремени мегатренд, док је тоталитаризму својствен организовани злочин. Ако је ненасиље суштина цивилизације, али ни не би могло рећи за цивилизацију профита јер је насиље (пост)модерног варварства структурно обележје савременог света. Уместо профиту као самосврхи, који изврше лествицу вредности, треба тежити моралним вредностима и ауторефлексивној заједници, јер без њих нема демократије, али ни без приближавања демократије свом појму нема јавног морала. Свака апсолутизација било ког начела као недодирљивог за преиспитивања и критику је врло опасна а начела се морају међусобно ограничавати, уравнотежавати, допуњавати, кориговати. Тако су међусобно легитимисање и јединство слободе и правде у сржи општег појма демократије. Иако злочини преовлађују, у досадашњој историји има и жртвовања за спас других, племениности, саосећања, солидарности. Демократија се дегенерише ако не пружа могућности за развој индивидуе као одговорне личности, која има изражен осећај слободољубивости, алтруизма и солидарности.

У најкраћем, трећем делу (с. 149–186) разматрају се „Транзиција”, „демократија и друштвена свест”. Насупрот почетном али и садашњем официјелном оптимизму, дубоко незадовољство и разочарење учинцима „транзиције” је њен главни ток у надмоћној већини постреалсоцијалистичких друштава (а не посткомунистичких, рећи ће аутор). Упркос успостављања политичких слобода и отклањања страховладе претходног режима, неолиберална „шок терапија” довела је до нелегитимне, плчкашке приватизације и владавине номенклатурно-мафиозне буржоазије, која је свој политички капитал трансформисала у економски. Бројна емпијска истраживања указују на незадовољство грађана економским и политичким стањем, губитак поверења у институције (парламент, владу, партије) и сопствене финансијске могућности. На тој основи успостављена демократија је превише крхка, исходи транзиције нису извесни јер спонтана и масовна протестна свест није теоријски артикулисана и политички организована па су нови облици ауторитаризма и тоталитаризма ре-

ална претња. У овом разматрању недостаје анализа позитивних ефеката словеначке транзиције у којој није примењена „шок терапија” него стратегија постепених институционалних реформи. Међутим, посебно су анализирана искуства Русије, која је крајем прошлог века била пример катастрофичне „транзиције”, док је данас њена економска, војна и политичка моћ знатно порасла, и Кине, која је последњих деценија постигла изузетан економски развој, елиминисала глад и постала светска сила („Америка овог века”), и то с недемократском влашћу али с еластичном, реформама склоном, владајућом елитом. Аутор помиње али детаљније не анализира и социјализовани капитализам (социјалну тржишну привреду) као „историјски компромис” рада и капитала.

Четврти, најдужи део књиге (с. 187–272) носи наслов *Србија – драма оцштанка*. Наводе се подаци који показују да се, под дејством унутрашњих и спољашњих фактора, последњих деценија Србија нашла на рубу егзистенцијалног опстанка. Она је до те мере дезиндустријализована (рекли бисмо), да јој национални доходак једва прелази 50% оног из 1989. године, технолошки заостаје за развијеним земљама за 30–35 година, има једну од највећих стопа незапослености и један од најнижих животних стандарда у Европи, њен спољашњи дуг се у периоду 2000–2007. готово удвостручио (с око 13,5 на преко 24 милијарде долара), егзистенцијална беда (апсолутно сиромаштво), нарочито међу остарелима, стално се увећава па је, по једном истраживању у периоду 2001–2006. чак 2/3 испитаника изразило незадовољство ефектима транзиције. Корупција је постала системска, вертикална, константна и до те мере свеприсутна да је угрозила поверење грађана у институције, подривајући саме темеље демократије – спречавајући је да се успостави. Почело се говорити о коруптивној, дефектној, насилној демократији или демократији опстанка. Појављују се снажне аутократске тенденције. Спољашњи склоп моћи је веома снажна детерминанта таквог развоја демократије у Србији, а то је довело до политичке поделе у њој на националистичку и „европејску” оријентацију. У једном истраживању из 2007. године, по 2/5 грађана имају продемократску и недемократску оријентацију, док је 1/5 неопредељена. Радништво је декласирано а

доминира поданички тип политичке културе. Либерална демократија и владавина права једва да се називају а социјална и партиципативна демократија изгледају недостижне. Истраживања показују да међу грађанима влада потпуна неизвесност око тога шта предстоји и куда иде Србија.

Ка сводном мишљењу (с. 273–317) је назив последњег, закључног, синтетичког дела књиге. Западна (либерална) демократија није решена загонетка историје, а њено утеривање милом или силом (глобалним насиљем) свуда по свету доводи у питање у претензију на универзално светско важење за све цивилизације и културе. Није ли то „фасадна демократија“ за отворену или прикривену диктатуру спреге страног и домаћег капитала? Неолиберални модел капитализма и њему својствене демократије доживљава стратегијски неуспех јер капитал у светској кризи властите репродукције реагује даљим сужавањем демократије. Демократија је „очишћена“ и од своје социјалне компоненте јер је разарање и уништавање „социјалне државе“ довело до незадрживог, кон-

тинуираног и масовног осиромашења и у богатим државама. Њена светска будућност ће бити изгледна само ако постане плуралистичка, и по садржају и по облицима, ако успостави јединство еманципаторског покрета и поретка, напредовања и стабилности, као синтезу партиципације грађана у доношењу политички важних одлука, ваљаних установа, слободе и друштвене правде, знања и морала, уз налажење места за иновативне елите. Аутор мисли да није без изгледа „демократско-либерални социјализам“ али и истиче да се, за сада, не виде његови друштвени носиоци. У ширем појасу земаља у транзицији постоји опасност од ауторитарног хибрида државног капитализма и државног социјализма. За налажење нове стратегије изласка из садашње светске кризе и заласка или сутона демократије, потребна је „нова теоријска мисао планетарног значаја и домаћаја“ (с. 317). А ова књига је, ма шта да се у њој оспорава, несумњив допринос таквој мисли.

Милош Марјановић

UDC 316.722
330.341.1/4

ТЕХНОЛОШКИ РАЗВОЈ – ПРОМОТЕР ИЛИ КОЧНИЧАР ДЕМОКРАТСКОГ РАЗВОЈА ДРУШТВА

(Триво Инђић, *Технологија и културни идентитет*,
Службени гласник, Београд 2009)

Иза наслова књиге Трива Инђића *Технологија и културни идентитет* крије се много више од једноставне анализе утицаја техничко-технолошког развоја на културу, културни идентитет једног народа и друштва у целини. Прва специфичност везана је за саму структуру дела с обзиром да није реч о монолитном тексту који је настао као резултат конкретног истраживања, већ је реч о целини коју чини девет јединствених и целовитих радова овог аутора. Студије и есеји који су обједињени и интегрисани у овој књизи настајали су у периоду од 1994. до 2009, међутим у складу с друштвено-политичким трендовима карактеристичним

за српско друштво овог периода, могу бити јасно диференцирани на текстове „милошевићевског“ и текстове „демократског“ или „постпетеоктобарског“ периода. Међутим, у конципирању структуре књиге није поштован хронолошки принцип, већ су се као фактори обликовања наметнули тематска и идејна блискост радова. На овај начин аутор је врло суптилно исказао свој критички став не само према времену деведесетих, већ и према актуелним трендовима и савременим изазовима српског друштва пред европским интеграцијама.

Призма кроз коју је аутор изабрао да говори о локалним, српским, и глобалним со-

цио-политичким условима друштва и егзистенцији појединца у њему је, у највећем броју текстова, везана за историјску методу и филозофску визуру привредног, технолошког, културног развоја, односно развоја образовања и уметности. И заиста, питање које помало личи на „питање о кокошки и јајету” је питање да ли технологија и технолошки развој иницирају промене у култури, образовању, уметности, тиме и у укупном идентитету једног народа или, пак, напредак у духовним сферама провоцира, ствара погодан терен за техничко-технолошки напредак. Питање узрока и последице је још једно од питања које је у средишту ауторове контемплације, при чему није реч о једноставној дилеми да ли производна база утиче на друштвену надградњу или обрнуто, већ о промишљању које се темељи на презентацији ставова плејаде мислилаца и филозофа, којима се маестрално повезују европска и српска традиција, историјски и савремени токови. Онога тренутка када је кроз обимне анализе и функционалне дигресије аутор „дијагностиковао” проблеме, његово мисаоно истраживање се наставља у тражењу прво узрока одређених појава, а потом у формулисању решења која се заснивају на адекватним теоријама или историјској пракси.

Текст „Технологија и култура у српској традицији”, који је настао 1994. године, говори о технолошким променама у 18. и 19. веку које су „имале револуционаран ефекат јер су део политичке и социјалне револуције”. Међутим, „југословенске земље” које се сврставају у тзв. закаснеле нације [Инђић 2009: 7] не могу да се похвале успешном научном, технолошком и економском модернизацијом, али ни капацитетима за формирање социјалних установа и политичких институција. У обимној историјској анализи индустријског и привредног развоја, културног и образовног система Србије, дата је слика која одражава стање деведесетих година на овим просторима. Реч је о периоду у којем је изражено одсуство демократских програма, периоду који карактерише висок степен етноцентризма, шовинизма и сепаратизма, по традицији, потпомогнутих споља, времену у којем је најжалост „на прагу XX века Србија Трећи свет, периферија Европе и њен аграрни и сировински резерват” [Инђић 2009: 40]. Поента читавог текста је да се на основу историјске анализе

интеракције технологије и културе, везано за југословенске просторе, не може донети закључак да је реч о позитивној интеракцији. Тужна слика технолошког, а потом и културног не/развоја Србије, великим делом је узрокована ратовима и разарањима. У том смислу врло сликовит је цитат става Јована Цвијића изречен још 1922. године, а цитиран на самом крају текста, да „Сваки народ у Европи постигао је или ће постићи знатан ступањ материјалне културе, ако живи дуго време у миру” [Инђић 2009: 46]. Отворено питање, које текст оставља читаоцу као правац размишљања је, да ли је мир заиста једини услов да до просперитета дође или је можда потребно још нешто?

Текст „Технологија и образовање – инструменти репресије или ослобођења”, из 1997. године, врло суптилно повезује теоријска полазишта бројних филозофских школа и покушава да проникне у тајну стицања и овладавања знањем. Генеа облика и начина стицања знања је сагледана од мита о Прометеју, преко периода ренесансе током којег долази до секуларизације знања, времена Француске буржоаске револуције када се на образовање гледа као на потребу свих грађана, и које би требало да буде масовно и свима доступно. У прегледу своје место налазе ставови Хоркхајмера и Адорна везани за проблеме утилитаризације знања односно констатација да је „формализирање ума само интелектуални израз машинског начина производње” [Инђић 2009: 71] чиме су јасно критички сагледани одједи индустријске производње и конституисање масовног друштва. Као незаобилазни у тексту су представљени и ставови Хабермаса о образовању као инструменту ослобађања, односно Маркузеа који инсистира на образовању као „критичком разматрању процеса отуђења човека” и путу ка хуманизацији и слободи друштва. У завршним констатацијама, аутор закључује да су данас знање, образовање и технологија у функцији манипулације и „инструментализације ума”, производње лажних потреба, остварења политичких циљева... У том смислу он на неки начин рационализује врло присутну фасцинацију техничко-технолошким развојем сматрајући да „будућност није у техничком, инструментализованом разуму, већ у разуму који разуме самог себе” [Инђић 2009: 84].

„Култура и техника у XX веку” је текст саопштења које је представљено 2000. године на научном скупу „Технологија, култура и развој”. У овом раду констатује се неодвојивост појма културе и технике с обзиром на чињеницу да је XX век, век технолошке цивилизације. Савремени човек је, у ситуацији у којој се наука и техника схватају као својеврсне идеологије, постао *homo technicus*, испољава се само у техници и кроз технику, што не може бити добро. Техника и технологија су битан фактор, али им се не може прићи фаталистички. Наша реалност свакако су и нанотехнологије и генетски инжењеринг, али и проблеми глобалног загревања и вируса који су настали у лабораторијама па се отргли контроли (на пример, вирус AIDS-a). Технологија је важна карика сваког друштва и цивилизације уопште, она доводи до промена у култури, међутим изнад свега је важно каналисати правац и смер овог развоја. Како категоризовати технологију када узрокује разарања и смрт, када у негативном смислу доприноси развоју глобалне културе, када хомогенизује и униформише мишљења... Да ли је то онај технолошки развој који носи бољитак и цивилизацијски напредак или је, пак, реч о бумерангу који се враћа у неправилном луку и с неизвесним исходом као својеврсна казна због „игре Прометејевог ватром”.

Искуства српског друштва у транзицији и положај науке и образовања у новом социјалном окружењу, део су питања која су разматрана у есеју „*De dignitate et augmentis scientiarum*” или о популаризацији науке” који је представљен 2007. на Округлом столу поводом обележавања 75 година како се организује предавачка делатност на Коларчевом народном универзитету. У тексту се јасно наглашава важност научног знања и технологије који у савременим условима представљају нови вид људског капитала, при чему је важно нагласити да је право на образовање једна од одредби Универзалне декларације о људским правима. У организацији образовног система, како аутор истиче, велика је важност формалног, често неатрактивног и застарелог, школског образовног система, али и неформалног, „информалног” образовања, „учења посредством излагања властитом окружењу и кроз свакодневно искуство” у којем се крије велики потенцијал за популаризацију знања и нау-

ке... Представљање научних идеја на једноставан и широкој публици прихватљив начин, један је од императива и савременог и будућег формалног образовног система и неформалних образовних процеса. Уз проблеме везане за различите моделе и начине едукације, један од великих проблема актуелног транзиционог процеса у Србији после 2000, свакако је комерцијализација у сфери науке, културе и образовања као и приватизација друштвеног власништва. „Наркоза транзиције” испољава нереалну веру у приватни интерес и исходе тржишне утакмице за које се неаргументовано претпоставља да ће успешно заступати јавни интерес и опште потребе, пред изазовом каква је потреба за успостављањем друштва знања. У времену новог социо-технолошког окружења, глобализације и интеркултуралних кретања, Србија би првенствено требало да изгради платформу развоја информатичког друштва, друштва будућности у којем ће се зауставити одлив мозгова, у којем ће снажније бити стимулирани млади и у којем ће бити створен адекватан амбијент за популаризацију науке и знања.

Иако је написан и објављен 1997. године, текст „Естетско образовање – криза школе или о уметничком васпитању као путу ка политичкој слободи” констатује потребу трансформације укупног образовног система у Србији, а посебно оног његовог дела који је усредсређен на естетско образовање. Основни разлози ове трансформације везани су за „напуштање ауторитарног друштвеног система” (аутор мисли на друштво после распада социјалистичке Југославије, мада се апсолутно може мислити и на Србију после Милошевића), у којем је образовање у замци идеологије. У новом добу у којем се афирмишу дигитални медији и у којем је „Интернет највећа галерија”, долази до партикуларизације локалног, афирмације медијског тоталитаризма, а као императив се поставља образовање и васпитање за медији и естетско образовање уопште.

„Образовање, наука и култура (Србија после Милошевића)” је текст из 2001. који експлицитно поставља питање перспективе Србије у наведеним областима на почетку 21. века. Дијагностиковани су: низак образовни ниво, неефикасан систем студирања, укидање егзистенцијалног модела по коме је организован образовни процес... Неизве-

сност будућег друштва које хитро и агилно треба градити, мора бити везана за промену позиције установа културе и културе уопште, шире међународне интеграције, обнављање чланства у европским институцијама, реорганизацију министарстава. Изазови „ослобођеног” друштва, друштва после блокаде, изузетно су велики и његове последице крију опасност не само по развој већ и по целовитост структуре друштва.

Први пут у делу „Технологија и културни идентитет” објављен је и представљен есеј „Кирајџија из Цеханине куће: случај Природњачког музеја или о националном нехату”. Полазећи од чињенице да су музеји као установе и културни феномен, простор у којем се обезбеђује перманентни дијалог с „прошлим искуством као са живом твари”, аутор скреће пажњу не само на неадекватан положај београдског Природњачког музеја, већ музеја уопште у Србији. Музеји играју изузетно велику улогу у очувању и актуелизацији наслеђа из различитих области друштвеног живота у смислу чега је њихова улога врло велика у погледу подизања и унапређења културе не само једне земље, њеног народа и нације у целини. У том смислу опомињуће звучи и једна од констатација аутора: „народ без културе је народ без наде”, што би требало да буде императив и задатак државне, културне и образовне политике дакле доносилаца стратегије, али и оних који су на мезо и микро нивоу задужени за њихово спровођење.

Настала 2006. године, а до сада необјављена је и расправа „Природне науке у привредној култури Србије”. Полазећи од анализе развоја привредног система Србије с почетка 19. века (анализа хемијске индустрије, топионица, апотекарства), аутор констатује да је развој привредног система био врло лош и постојала је бојазан да у том статусу остане уколико не би дошло до синергије између ове области и интелектуалних потенцијала друштва. Кроз историју српског друштва привредна политика, наука и култура пре су били производ спонтаног, сепаратног, чак самоиндукованог развоја којим су често руководиле мањинске и маргинализоване друштвене групе. Оно што је озбиљно кочило овај развој везано је за непостојање осмишљених, брижљиво концептираних, и што је врло битно, дугорочних пројеката изградње привреде и будућности

србијанског друштва. Нажалост, више од два века, основна карактеристика и привреде и друштвеног живота Србије је непостојање стратегија, „кратак дах” у постављању и остваривању циљева, немогућност далекосежнијег пројектовања будућности, што су свакако биле, и данас јесу, најзначајније карактеристике које непремостиво стоје као препрека развоју, бољитку и напретку нашег друштва.

Сам крај књиге доноси есеј „Култура будућности”, који је у јануару 2001. године објављен у Културном додатку дневног листа *Политика*. У њему је креиран врло интересантан спој промишљања односа традиције и технолошког развоја и то кроз призм утицаја ова два феномена на креирање и очување културног идентитета. Савремено друштво које је у бројним сегментима компоновано као глорификација технике и технолошког развоја, нуди културу дигитализованог света у којем тријумф односи интелектуална култура и конструисана слика света. Дигитализација културне баштине којом се чува од заборавља и чини масовном и демократски доступном, истовремено је начин за стицање профита, манипулацију, стандардизацију, нове облике културе и контроле. У том смислу аутор цитира ставове које износи Пол Вирилио који ново доба дефинише као доба „тоталитарне технокултуре”, доба које обилује информацијама за које немамо времена не само да их тумачимо, већ и да их перципирамо. Аутор завршава свој текст са дозом оптимизма, наде и вере да ће у времену генетског инжењеринга, „мултипликације сензорних и интелектуалних могућности”, времену у којем је изнад свега нужна едукација, ипак опстати нешто племенитог и човечног.

У целини посматрајући рад Трива Инђића *Технологија и културни идентитет* може се недвосмислено констатовати да је реч о инспиративној збирци оригиналних научних радова, научних есеја и прегледних радова који су углавном представљени на релевантним научним скуповима, а у којима аутор промишља однос технологије, привредног и индустријског развоја и развоја културе и културног идентитета. Иако су писани у дисконтинуитету, од 1994. до 2009, радови су идејно кохерентни и јасно потцртавају готово органско јединство модерне културе и технолошког развоја друштва.

Међутим, у текстовима, посебно оним који су усредоточени на привредни и индустријски развој Србије током 19. и 20. века, осећа се доза критике усуда модернизације који је нашу земљу стављао пред велике изове како у времену када је њен развој био испод европског нивоа, а потом и када се њему приближио и омогућио Србији да стане раме уз раме с развијеним европским државама. Нажалост, недовољан технолошки развој узроковао је проблеме који су се одразили на креирање свести о важности традиције

и идентитета, да би нови правац убрзаног развој довео до девијација углавном у смислу схватања и деловања у правцу очувања и репрезентације националног и културног идентитета. У сваком случају, *Технологија и културни идентитет* даје велики допринос студијама друштва и теоријама модернизације, инспиришући на нова и вишезначна промишљања не само овог односа, већ и њиховог одраза на културу у целини, традицију, опште и естетско образовање.

Мирјана Николић

UDC 71/72:930.85/497.11

КАПИТАЛНО ДЕЛО МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНОГ КАРАКТЕРА

(Бранислав Крстић, *Споменичка баштина – свједочанство и будућност прошлости*, издавачи: Аутор, Synopsis, Сарајево, Synopsis Загреб, ЈП Службени гласник, Београд, 1990/2010)

Крстићева књига је капитално дело мултидисциплинарног карактера посвећено проблематици споменичке баштине сагледане из угла цивилизација, империја, религија у државама на тлу јужнословенских земаља. У њој је изнет целовит преглед и компаративно истраживање споменичке баштине по врстама и временским раздобљима на простору јужнословенских земаља. Стога овој књизи одговара назив – тематска енциклопедија, како ју је назвао сам аутор. Аутор је успешно применио интегративни (холистички) приступ. Пред читаоцем је значајан подухват једног самопрегорног и даровитог аутора, подухват који би могао бити резултат труда целог једног института.

Ова књига је припремана и настајала десетак година, од 1978. до 1991. године, а претходио јој је, првенствено, *Планерски ајдас просјорног уређења Југославије* чијом изградом је руководио Бранислав Крстић.

Аутор је успео да сакупи, среди и компаративно представи и протумачи грађу о архитектонској баштини коју су на тлу јужнословенских земаља оставиле хеленска, римска, византијска цивилизација, средњо-

вековне словенске земље, две империје (Османска и Хабзбуршка) и три религије: хришћанска, муслиманска и јеврејска. То што је Крстић у СФРЈ четрнаест година био савезни саветник надлежан за просторно уређење, урбанизам, животну средину, архитектонску и природну баштину у професор по позиву на архитектонским факултетима у Београду, Загребу и Сарајеву омогућило му је да сагледа целину споменичке баштине и да створи мрежу сарадника из свих федералних република, од којих с неким пријатељује и сарађује до данашњих дана без обзира на то што сада неки од њих живе у новом иностранству. Реч је о „нашим“ угледним архитектама од којих су њих шесторо рецензенти Крстићеве књиге.

Оваква књига није могла бити створена без страсне љубави аутора према предмету свог истраживања: форми, структури, функцијама, а надасве лепоти како појединачних грађевина тако и амбијенталних целина, насеља, региона, нарочито градова. Ништа велико није створено без страсти (Хегел). Страсна љубав као снажан мотив у синергији са сазнањем преобразила се код Крстића

у објективни, систематични, егзактни приступ у виду периодизација, класификација, компарација, мерења и бројних фотографија и мапа. Књига садржи описе 134 историјска града, 574 историјска споменика, 19 мапа и 38 табела, 461 фотографију у боји, 74 црно-белих слика и цртежа, а заснива се на 269 библиографских јединица.

Издвојићу још једну позитивну карактеристику Крстићевог истраживања а то је – одсуство етноцентризма, који спречава да се уоче истинске вредности других култура јер се идеје и праксе других култура разумеју кроз призму сопствене културе.

На другој страни, природно је да Крстић, који се деценијама бавио законодавством архитектонске баштине, у својим истраживањима полази и од Међународне повеље о конзервацији и рестаурацији споменика и споменичких целина, тзв. Венецијанске повеље из 1964, и од Конвенције о очувању архитектонске баштине Европе усвојене у Гренади 1985, два документа који су значили прекретницу у приступу споменичкој баштини, залажући се за активни приступ у заштити градитељске баштине, тачније за њену ревитализацију, насупротив ранијем „заштитарском” приступу у смислу очувања појединих споменика као вредних експоната прошлости. Према Венецијанској повељи (члан 1) под појмом историјског споменика подразумева се како појединачно архитектонско остварење тако и градска или сеоска целина која представља сведочанство одређене цивилизације, неке значајне фазе развоја или неког историјског догађаја. На другој страни, Конвенција из Гренаде под појмом архитектонска баштина обухвата непокретна добра као што су споменици, архитектонске целине и места која се истичу по свом историјском, уметничком и социјалном значењу.

Социолошки приступајући архитектонској баштини Крстић истиче да се суштина његовог истраживања састоји у томе да свака промена архитектонског израза означава у ствари промену насталу у људским односима, у друштву или држави. Имам утисак да је Крстић у свом разумевању архитектонске баштине, попут Виктора Игоа, упоредно архитектуру с рукописом, а градове с књигама.

Крстићева књига је подељена на четири дела: 1. приступ споменичкој баштини; 2.

стање и статистичко истраживање споменичке баштине; 3. преглед и компаративно истраживање споменичке баштине по врстама, раздобљима и земљама, и 4. историја, закони и службе чувања споменичке баштине.

Крстићева класификација архитектонско-урбанистичке баштине садржи десет врста добара и то: 1. археолошка места; 2. градове, градске целине; 3. села, сеоске целине (народну архитектуру); 4. јавну архитектуру; 5. стамбену архитектуру; 6. верску архитектуру; 7. војну архитектуру; 8. привредне грађевине; 9. инжењерске/техничке грађевине, и 10. меморијалну, гробну архитектуру. С друге стране, периодизација везана за класификацију споменичке баштине обухвата: стари век, средњи век, нови век и савремено раздобље.

Будући да садржај једне енциклопедије није могуће ваљано приказати на малом броју страница, усредсређује се само на оне делове књиге који се односе на градове, тачније на оне делове у којима аутор настоји да отвори нова или другачија гледишта у односу на градове и урбанизацију. Без претензија да пише историју архитектуре и историју земаља и народа, аутор није могао, а ни хтео, да избегне преиспитивање неких уврежених тумачења, па и предасуда у домаћој и страној историографији. Његова иновација се, најпре, састоји у томе што је потиснуо, односно редуковао политичко-догађајну историју („историју владара и догађаја”), истичући у први план социјалну историју у спрези с историјом цивилизација и то, првенствено, материјалних цивилизација. О особености свог приступа Крстић овако пише: „Очекујем да се књига више схвати као нови приступ цјелини материје, а тек потом као њена цјеловита обрада” (стр. 15).

Конкретније о Крстићевом новом приступу читалац се може обавестити на страницама на којима је писао о градовима на источној обали Јадрана (стр. 89–104), византијској цивилизацији (83–94), карактеру Немањина државе – „изостанку градње градова” (111–112, 260–266), о османским градовима (122–131), о стећцима и њиховим некрополама (422–431 и 287), о старословенској верској архитектури (274–279), дубровачким летњиковцима 228–232), војним крајинама (330–333), колонизацији Војводине (141–143) и о народној архитектури (444 и 470).

Сажетости ради, осврнућу се само на нека од нових Крстићевих гледишта о постанку и развоју градова. Крстић пише да баштина на источној обали Јадрана сведочи о континуитету хеленских, римских и византијских градова и представља најдрагоценији фонд јужнословенске урбане баштине. Овај вид градоградитељства траје више од једног миленијума и по томе је јединствен у Европи. Притом, Крстић оцењује да континуитет обнављања и опстајања градова на Јадрану, посебно градитељске баштине везане за Источно римско царство и Венецију још није целовито проучен.

Крстића нарочито интересују процеси континуитета и дисконтинуитета у развоју јужнословенских земаља и њихове споменичке баштине и, наравно, гледишта других аутора о тим процесима. Он закључује да културна баштина јужнословенских земаља више сведочи о дисконтинуитету него о континуитету њиховог развоја. Словени који су населили балканске крајеве (од 6. до половине 7. века) прихватили су цивилизацију коју су затекли и потом је следили. Створили су мале, зависне државе и установе и својеврсну културну баштину. Међутим, уместо да словенске земље и градови наставе путем економског и културног континуитета, упоредо с осталим земљама Европе, њихове територије су запоселе Османска и Хабзбуршка империја. „Обје империје оставиле су на овом тлу значајну архитектонску баштину, али то је била архитектура њихових провинција. Иако су Словени заједнички насељавали ове територије, њихова баштина је припадала различитим цивилизацијама. Мада је Балкан припадао колијевкама европских цивилизација постао је једино европско колонијално подручје” (стр. 475).

Крстић има умерен, рационалан поглед на владавине великих империја какве су Османска и Хабзбуршка царевина. Његов поглед на стање ствари састоји се у томе што сматра да су ова два царства, као уосталом и нека друга, имала периоде успона и падова, те да о њиховој владавини не треба мислити као о вековној тиранији и угњетавању, што је, додуше, и данас раширенија предрасуда у односу на Османско него на Хабзбуршко царство. Крстић се придружује оним балканолозима који пишу о *pax ottomana*. Отомански мир значи да је за мно-

ге балканске сељаке долазак Турака био пре благодет него несрећа. Претходни византијски цареви, грчки деспоти, франачки великаши, млетачки сињори и бугарски и српски кнежеви два столећа су пустошили Полуострво непрекидним ратовањима и немилосрдним изабљивањем. Османски освајачи су збрисали те династије и владајуће класе и окончали су њихова гложења и отимачине. То не значи да је османска најезда била пријатно или безболно искуство. Било је много покоља и масовног одвођења у робље. Али кад је једном прошао потрес освајања, положај покорених народа у већини области се изменио на боље (Лефтен Ставријанос). Било како било, важно је да Крстић с ваљаним разлогом османску („мостови и култура воде”) и хабзбуршку архитектонско-урбанистичку баштину вреднује као значајну, свестан да је реч о нечему што је настало у оквиру зависне урбанизације на периферији ових империја, али да је истовремено реч о баштини која је допринела модернизацији градова и унапређењу квалитета свакодневног живота њихових житеља.

У другој половини средњег века, Словени стварају своје државе, настоје да се осамостале, користе свој језик и стваралаштво. То је „златно доба” њихове баштине. За Крстића је то чудесно доба у којем словенски народи успевају да се самосвојно културно изразе и да стваралачки потенцијал остваре у политичком и војном окружењу Византије, Венеције, Аустрије и Угарске. Драгуљи тог стваралаштва су: градови на источној обали Јадрана (Дубровник и други) који континуирано живе као „слободни светови”, аутономне градске општине са сопственим статутима, својим управним институцијама, свецем заштитником, властитим новцем итд. За њих је као и за њихове западне градске пандане карактеристична крилатица „Градски ваздух ослобађа”.

Аутономни градови су, поред осталих чинилаца, допринели да се капитализам као систем најпре појави на Западу, или, како пише Фернан Бродел, на Западу већ од 15. века „капитализам и градови су били једно те исто”. Западноевропски градови су снажно подстакли развој капитализма због сопствених институција и свог предузетништва, као и зато што су се у њима расточиле друштвене групе засноване на крвном сродству и заједничком локалном пореклу,

што се није десило у иначе многољуднијим азијским градовима.

У оквирима Хабзбуршке монархије доцније, у 18. веку, градска насеља добијају статус слободних краљевских градова који су грађани тих градова задобили војном службом, трговином, занатством, новцем. Њихова организација и њихове институције почивају на повељама (статутима). Оно што разликује градове (углавном рударске) Немањиха државе (без приморја) и османске градове од градова источног Јадрана јесте чињеница што ови први нису били аутономне градске општине, нису имали свој статут, речју нису баштинили традицију античког полиса. С друге стране, градови који су имали градску аутономију у средњем веку или су, касније, били слободни краљевски градови богатији су споменичком баштином, лепши су и сликовитији, њихови тргови су неретко „ентеријери под небеским сводом”.

У јужнословенским земљама процес модернизације, који подразумева урбанизацију, индустријализацију и бирократизацију, касни, модернизација је недовршена, или је на делу полумодернизација. Баштина градова, тврди Крстић, показује да „грађанин и грађанска класа настају с историјским закашњењем; у сјеверозападним крајевима у 15. 17. и 18. стољећу, у јадранским градовима раније, у југоисточним у другој половини 19. стољећа. Грађанске револуције које су обележиле историју бројних европских држава нису могли остварити јужнословенски народи, јер су у то вријеме на југоистоку били раја, а на сјеверозападу колонија. Грађанско друштво, које је било у темељу настајања држава већине народа у Европи, није имало услова да се развије; остало је нејако у односу на етничко или вјерско” (стр. 476–477).

Крстић је данас редак интелектуалац у Србији који сматра да стварање Југославије историјски, економски и политички није било спорно. Он мисли да људи који су водили ту државу нису јој били дорасли, као и да је та земља била заслужила да буде сачувана у изворном сведочењу о својој прошлости. Ја му се у таквим ставовима придружујем.

На крају, неколико реченица о томе како Крстић гледа на актуелно стање ствари у домену споменичке баштине на простору бивше Југославије.

Он је у недоумици да ли је данас реч о дезинтеграцији или интеграцији споменичке баштине и нове градње. Крстић мисли да када су урбанизација и индустријализација утемељене на личном профиту нису комплементарни процеси. „Градња у градовима први пут превазилази подношљивост не само природне, него и урбане средине” (стр. 478).

Књига о којој је реч је требало да се појави почетком 1991. године, али је „рушење Југославије онемогућило њено издавање”. „Свјестан сам”, вели Крстић, „да послје Вуковара, Сарајева, Дубровника и Мостара, као и послје сваког рата, архитектонска баштина трпи ненадокнадиве промјене јер, и њу руше ’пси рата’”. Будући да припадам генерацији која се борила да антифашизам побиједи национализам (...) нисам се сматрао позваним да пишем нове стране. Оне припадају генерацији чији су представници водили рат. Међутим, вјерујем да ће сами споменици које сам описао, боље свједочити о времену него њихове рушевине” (стр. 11).

Вероватно ћемо дуго чекати да неко напише књигу о споменичкој баштини на простору јужнословенских земаља. Као што се већ пишу нове националне енциклопедије, тако ће се писати и нове националне енциклопедије посвећене споменичкој баштини. Какву год књигу буде неко писао о споменичкој баштини на простору бивше Југославије, или њених бивших република, неће моћи да заобиђе књигу Бранислава Крстића. Једна од поука која се може извући из ове књиге јесте да се смисао историјског искуства неког града, региона или земље не може разумети без познавања ширег света, а да се шири свет не може разумети без познавања различитих локалних и регионалних контекста.

Са задовољством препоручјем ову књигу не само стручњацима већ и широј читалачкој публици да би, поред осталог, боље упознали и разумели своје личне и колективне идентитете и односе „ми” и „други”. Притом ће нам помоћи сазнање да је „архитектура изузев неколико књига, једини облик историје. У неким случајевима не сачува се чак ни књижевност, остаје само архитектура као неми али речити сведок: једна грађевина вреди више од хиљаду речи, јер је истрајна, трајна слика. Може се размишљати о старом Египту, о Персији,

па чак и о Кини у којој је први цар уништио 'све књиге' да би избрисао прошлост, али где једина људска грађевина која се види са тачке гледања богова, Кинески зид, није

рад војних инжењера, већ непролазно дело Анонимних Архитеката" (Гиљермо Кабре-ра Инфанте).

Срејшен Вујовић

UDC 316.72(497.11)

О СОЦИЈАЛНОМ И КУЛТУРНОМ ИНЖЕЊЕРИНГУ

(Миша Ђурковић, *Слика, звук и моћ: огледи из њой-џолиџике*, МСТ Гајић, Београд 2009)

Недавно објављена књига *Слика, звук и моћ: огледи из њой-џолиџике* из пера Мише Ђурковића, истакнутог српског истраживача популарне културе и конзервативне политичке мисли, представља изузетно значајну социолошку и културолошку студију. Она врло убедљиво осветљава процес континуиране ерозије традиционалног културног идентитета код Срба у транзиционом времену, који је био започет још у време ортодоксног комунистичког поретка. Ова књига заправо, оштроумно и аргументовано објашњава завршни чин тог процеса у првој декади 21. века, тачније, одмах по успостављању тзв. демократских промена 5. октобра 2000. године. Наглашавајући да је реч о својеврсном „социјалном и културном инжењерингу,” Ђурковић запажа да је основни циљ тог – сада већ набујалог процеса – брисање старог и препознатљивог српског културног обрасца (чији су основни елементи: ћирилично писмо, српски језик, светосавље, косовски завет, епско народно песништво, породица, неговање војничких традиција итд.) у режији водећих западних сила (САД, ЕУ) и стварње новог, постмодерног културног идентитета сагласно њиховим (првенствено америчким) мерилима и политичким и економским интересима.

Почетна фаза тог завршног процеса може се уочити још током деведесетих година 20. века у време неприкосновене Милошевићеве владавине, када је уз помоћ Сорош фон-да (чију регистрацију и отварање рачуна у банци је омогућила Мирјана Марковић) и осталих „филантропских” организација са

Запада, створен читав паралелни систем културних, новинарских и академских установа у тзв. невладином сектору. Ова „паралелна држава” била је намењена идеолошкој обуци (заправо индоктринацији) млађих политичких, интелектуалних и новинарских кадрова с основним задатком да створе идеолошко-духовну климу у којој би се с лакоћом растопила готово сва традиционална културна достигнућа српског народа. И стварно, све што је ова „сорошевска парадржава” чинила сводило се на упорну дискредитацију српске културе из преткомунистичког времена (по угледу на њиховог идеолошког претходника Радомира Константиновића) као анахроне и превазиђене. Готово све културне вредности српског народа из времена средњовековне државе, османске окупације, те мукотрпне изградње модерне српске државности током 19. и 20. века, биле су предмет „критичког” преиспитивања ове групе ангажованих интелектуалаца, углавном окупљених у Београдском кругу и „антиратном” покрету 1991. године. Њихови рани радови могу се пронаћи у два значајна зборника: *Дружа Србија*, коју је управо објавио Београдски круг, и *Српска стјеран-рајша*, коју је уредио Небојша Попов.

У овој прилично шароликој групи било је различитог света, а највише интелектуалних изданака поражене фракције српских комуниста на чувеној Осмој седници ЦК СКС, затим старих „троцкиста”, праксисоваца, убеђених интегралних Југословена, некадашњих дисидената (и „дисидената”), бораца за „социјализам с људским ликом”

и т. сл. Оно што је повезивало све ове леви-чарске теоретичаре јесте „необориви” идеолошки аксиом извучен из идеологије некадашње КПЈ о томе да је „великосрпски национализам” ако не једини, онда сигурно главни узрочник готово свих криза у историји југословенске државе, па тако и узрочник свих ратова у Југославији у последњој декади 20. века. А да би се тај „великосрпски национализам” обуздао и на концу савладао, потребно је неутралисати традиционални српски идентитет, јер је управо он одувек представљао извориште идеје о „успостављању проширене српске државе на Балкану на штету других народа, и то применом најгорих злочиначких метода”. То заправо значи да је потребно збрисати српску традицију и створити предуслове за другачији културни образац, својствен „европском духу”.

Тако је ова група интелектуалаца започела своју „историјску мисију” у својој „паралелној држави” уз обилату помоћ Запада, коме је, из сопствених геополитичких интереса на Балкану, одговарало радикално преобликовање традиционалног српског културног обрасца.

На удару њихове критике посебно су се нашле хришћанске врлине и хуманистичке поруке из епских народних песама, српске православне вере и теологије и косовског завета. Нарочито је косовски завет увек био злонамерно и врло натегнуто интерпретиран као некакав „деструктиван мит” и огледало „великосрпског национализма”, које наводно „кочи прогрес” и „спречава модернизацију Србије”, те „подстиче на мржњу, освету, злочине и насиље”.

Лагано и упорно, стрпљивом пропагандом и добро осмишљеним маркетиншким акцијама, ови „грађански опредељени” интелектуалци постепено су освајали културни простор у Србији (чему је помогао и компромитовани Милошевићев режим својим бруталним акцијама и одсуством било какве осмишљене културне политике), да би после петооктобарског пуча увели своју идеологију у званичне политичке и културне институције, мимо свих демократских правила. Тако су ови интелектуалци из своје „академске пара-државе” прешли у званичну државу, задржавајући притом, све финансијске полуге моћи у невладином сектору. Они су постали нека врста „идеолошког

бича” нове пробриселске и провашингтонске власти у Србији. Њихова улога је заправо идентична некадашњој улози идеолошких комисија при СКЈ, тако да је „културна политика” свих српских влада проистеклих из некадашњег ДОС-а, од самог почетка била строго подвргнута мерилима њиховог идеолошког опредељења. Од тог момента у Србији је на делу завршни чин „хируршког” раздвајања Срба од њихове традиционалне културе. То се могло приметити и на примеру недостојног, заправо срамног обележавања најзначајнијег јубилеја у модерној историји Србије – две стотине година од избијања Српске револуције 1804. године. На први поглед већ је било јасно да је обележавање овог епохалног догађаја било гурнуто на маргине интелектуалног и културног живота посткомунистичке Србије. Уместо да се читава прва декада 21. века потпуно посвети свим аспектима значаја Српске револуције а посебно утицају који је она несумњиво имала на читавом Балкану, цела прослава била је сведена на испразно фолклорно свечарење ван сваког смисла и логике. Она је заправо била ограничена на један јалови спектакл с неубедљивим сценским „масовкама”. А и то је изведено некако бојажљиво и блутаво. Стицао се утисак као да се српска држава нечег стиди, и као да се морала правдати због догађаја 1804-1830. године. Била је приметна nelaгода код организатора што се уопште прихватио тог посла, пошто су га идеолошки цензори петооктобарског пуча врло лако могли оптужити за „повампирење великосрпског национализма”, да је прослава урађена на начин како то доликује свакој националној демократској држави.

Већ се из оваквог односа нових власти и њихових идеолошких покровитеља према најзначајнијем догађају у модерној српској историји могло видети у ком правцу ће ићи „културна политика” постпетоктобарске Србије: у правцу даљег растурања ионако (под ударцима комунизма) већ прилично разорених достигнућа традиционалне српске националне културе. Имајући у виду да су све дословске владе препустиле корисницима Сорос фонда креирање новог културног обрасца према укусу водећих „интелектуалних бичева” новог режима, нова културна политика углавном се сводила на популаризацију оне идеологије коју су „со-

рошевски” медији „извикали” за духовни темељ „европских вредности”. А та идеологија обухвата следеће: култ апстрактног грађанизма као некакве „врховне вредности” у друштву, антинационализам (посебно се мисли на српски), селективно поштовање људских права (углавном мањина) уз отворену дискриминацију већинског српског народа, огољени атеизам уз наглашену нетрпељивост према Српској православној цркви и помирљив став према Римокатоличкој цркви и Исламској верској заједници, форсирање латиничног писма на уштрб матичне ћирилице, безусловно прихватање идеје хомосексуализма као „напредне људске вредности”, и напослетку, некритичко, нерационално и идолатријско заступање политике тзв. „евро-атлантских интеграција”.

Ова идеологија послужила је као основа за „реконструкцију” српског културног идентитета. Убрзо је осмишљен читав систем практичних мера како би се постигао жељени циљ. Тако се постепено и лагано вршило „убризгавање” разбарушених постмодернистичких супстрата популарне културе у испразњену српску националну љуштину, у коју се сада – после полувековног комунистичког духовног пустошења – могу с лакоћом унети чак и најприземније ствари. Све се то и даље чини кроз слику (на пољу филмске уметности), звук (на пољу музичке уметности) и пропаганду (на пољу намећања наведених „вредности” и тумачења историјских процеса). На тај начин би требало сворити неке нове „постмодернистичке”, заправо „Евро-Србе”, који се никако не би могли препознати са својим прецима. То би били Срби којима ништа не би значила њихова исконска вера православна, нити њихова Црква која им је увек пружала утеху и уточиште (посебно у тешким историјским тренуцима када су губили државност), нити ћирилично писмо, нити традиционални породични морал, као ни војска.

Према замисли ових „модернизатора” то би били некакви, „урбани” Срби, који би углавном писали латиницом, који би претежно били атеисти и обавезно презирали

своју Цркву, и који би се одрекли своје преткомунистичке историје као суштински безвредне и примитивне. Оно што је најважније, то би били Срби који би Косово и Метохију, Црну Гору, па чак и Војводину третирали као несрпске земље; о Републици Српској и некадашњој Републици Српској Крајини да се и не говори. То би били Срби – „грађанисти” и „космоплите,” који би свима морали угађати и чинити уступке због „злочиначке прошлости српских вођа”. То би били Срби који се никад не би смели сетити нити одати почаст жртвама ратних злочина и геноцида над Србима у Јасеновцу, Јадовном, Пребиловцима, Старој Градишци, Госпићу, Сарајеву, Братунцу, „жутој кући” и свим осталим српским страстиштима током бројних ратова на Балкану у 20. веку, али који би се стално извињавали због измишљеног геноцида у Сребреници. На концу, то би били Срби којима ни породични морал нити војска више не би биле светиње. То би били Срби који би без икакве оградe прихватили идеологију хомосексуализма.

И управо Ђурковићева књига изванредно пише о овом чудовишном социо-културолошком експерименту. Она аналитички прати рад ових привилегованих интелектуалних моћника, чији су штетни учинци више него видљиви на културном бићу српског друштва. Довољно је само погледати шта се дешава Народној библиотеци под управом једног од „сорошеваца,” па да се схвати колике су размере њихове деструкције и неодговорности. Због свега тога је Ђурковићева књига веома вредна, корисна и поучна. Она подстиче читаоце да се дубоко замисле над судбином традиционалне српске културе (као европске културе) којој прети потпуни нестанак, уколико се ускоро не понуди нека добро осмишљена и на традицији заснована алтернатива. А традиционална српска култура је – то не треба посебно ни наглашавати – вазда била услов опстанка не само Србије, него и целокупног српског народа на Балкану.

Мирослав Свирчевић

ПРОТИВ НАМЕТНУТИХ СТЕРЕОТИПА О КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

(Јован Пејин, *Обнављање идеје „крвавог” сулџана Абдула Хамида II и НАТО-ЕУ агресија на Србију; Restoration of idea of „bloody” Sultan Abdul Hamid II and NATO-EU agresion on Serbia*, Дом културе „Свети Сава” – Хвосно, Косовска Митровица, 2010/7518)

Ова невелика књига Јована Пејина, архивисте и националног културног прегаоца, коју објављује на српском и енглеском језику Дом културе „Свети Сава” из Истока, у прогонству у Косовској Митровици, показује нам да се старе идеје и даље пакују у нова паковања, те да се за њихово остваривање у новим околностима користе нови извршиоци. Реч је о идеји Велике Албаније, изворно идеји османског султана Абдул Хамида II (рођен 1842, владао 1876–1909, умро 1918), коју данас реализује НАТО и Европска унија, а која иде на штету Срба и Грка и њихових држава. Засад, највише на штету Срба и Србије.

Идеја Абдул Хамида II да се на просторима Скадарског, Косовског, Битољског и Јањинског вилајета створи панисламска провинција, инспирисала је покрет Призренске лиге (1878), који ће се уз помоћ Аустро-Угарске (и Велике Британије) изборити за

стварање Албаније (1912). С друге стране, Први светски рат је спречио Србију да брзо среди стање створено Балканским ратовима. Други светски рат је поспешео процесе албанске и муслиманске пенетрације на простор Косова и Метохије, што југословенске комунистичке власти нису анулирале. Временом је ова покрајина све више унапређивала свој аутономни статус, уз изгон Срба. НАТО агресија на Србију довршила је овај процес, а признање „независне” „Републике Косова” од САД и већине западних земаља, већине земаља Европске уније, учинили су идеје Абдул Хамида II остварљивим, мада не у потпуности и оствареним.

Због тога је важно познавати генезу идеје Велике Албаније, као муслиманске земље, да би се на прави начин схватили савремени геополитички процеси на Балкану, на чијем простору се обнављају и релизују идеје неоосманизма.

Драžo Њежован

ПОДАЦИ О АУТОРИМА

ЈАСНА АДАМОВ, ванредни професор, Катедра за методику наставе хемије, Департман за хемију, биохемију и заштиту животне средине, Природно-математички факултет (ПМФ) Универзитета у Новом Саду (УНС), Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): jasna.adamov@dh.uns.ac.rs

Њена основна област истраживања обухвата примену савремених образовних технологија у настави природних наука, савремене методе и технике учења хемије и методику наставе хемије, посебно у раду с даровитим ученицима. Редовни је сарадник-предавач у Истраживачком центру у Петници, предавач на више семинара за професионално усавршавање наставника средњих школа, члан радне групе за примену електронског образовања у високом школству у Републици Србији и координатор Центра за електронско образовање Универзитета у Новом Саду. Од 2009. члан Комисије за лиценце за наставнике хемије. Аутор је бројних радова и учесник више националних и међународних пројеката. Коаутор (с Мирјаном Војиновић-Милорадов и Сањом Тепавчевић): *Calculations in Medical Chemistry with Solutions and Explanations*, Нови Сад 1998.

ВЛАДИМИР БАРОВИЋ, асистент, Филозофски факултет у Новом Саду. Електронска адреса (e-mail): barovic@neobee.net

Рођен 1978. у Новом Саду. Од 1998. бави се новинарством на градском радију „021”. Од 2003. до 2007. радио као новинар на Радио-телевизији Војводине, у Редакцији информативног програма, али и на пројектима документарних форми. У том периоду извештавао с више кризних ситуација, на пример, с грађанских окупљања у Будимпешти и о поплавама на Дунаву и Тиси 2006. Од 2007. асистент на предмету Диск и редакције на Филозофском факултету у Новом Саду, Одсек за медијске студије. Његово научноистраживачко интересовање усмерено је на извештавање у кризним ситуацијама, рад деска у савременом медијском систему, историју новинарства и етику медија. Објавио у земљи и иностранству више радова на тему кризних ситуација, а учествовао на више међународних научних скупова, симпозијума и семинара на исту тему. Одржао и неколико предавања по позиву на српском и енглеском језику на тему извештавања у кризним и ванредним ситуацијама. Добитник више признања и награда локалне самоуправе, невладиних и хуманитарних организација за ангажовање на извештавању с кризних ситуација које су угрожавале регион. Редовни члан New York Historical Society у статусу едукатора. Докторирао 2010. на београдском Факултету политичких наука.

Рођена 1975. у Београду. Докторирала 2007. на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Ради у Етнографском институту САНУ, од 2003. као асистент, а од 2008. као научни сарадник. Стипендиста фондације Александар С. Оназис за 2003/04. Објавила две монографије, као и више научних радова у домаћим и страним научним часописима. Члан Уредништва *Зборника Майице српске за друшћивене науке*. Поље њених истраживачких интересовања обухвата мултикултуралност, етницитет, обредно-религијску праксу, културне контакте, народно стваралаштво, антропологију плеса, антропологију музике.

БРАНИСЛАВА БУЈИШИЋ, Електронска адреса (e-mail): bb@yubc.net

Рођена у Београду, дипломирала на београдском Правном факултету, последипломске студије завршила у Паризу на Универзитету Париз I Пантеон Сорбона, одсек економске теорије и економске анализе. Од 1974. до 2004. била запослена у Институту друштвених наука, Центар за економска истраживања. Од 2004. ради у адвокатској канцеларији „Милановић”. Бави се теоријом система, проблемима транзиције, глобализације и европских интеграција.

Као стипендиста француске владе током 1984. била на студијском боравку у Центру за источноевропске студије Универзитета Париз I. По позиву учествовала на више саветовања у иностранству. Од 2004. до 2006. била главни уредник часописа *Економика предузећинициџа*. Говори француски и енглески, служи се руским. Бави се превођењем са француског (Jacques Attali, Marc Guillaume, *Anti-ekonomika*, IDN, Beograd, 1979.) Учествовала на неколико научних саветовања у иностранству (International Conference *Out of Margin*, University of Amsterdam 2-5 juni 1998, Amsterdam; International Conference *Building a world of citizens*, Actuel Marx, La pensée, Le monde diplomatique, 30 novembar–2 decembar 2000, Paris; International Conference *Europe after Nice*, Red-Green Alliance, 3–4 March 2001, Copenhagen). Објавила већи број радова у часописима и зборницима са научних саветовања. Коаутор у књизи: Љубомир Маџар, Војислав Кнежевић, Давор Савин, Маринко Бошњак, Бранислава Бујишић, *Макроекономско ђланирање у свейџу џирџишних џивреда* (одељак Институџије и методи макроекономског планирања – преглед по земљама), СЗДП, ИДН, ИБН Центар, 1992;

ВЕЛИЗАР ГОЛУБОВИЋ, Електронска адреса (e-mail): velizar.golubovic@pivoj.rs

Рођен 1958. у Никшићу, Докторирао 2001. на Правном факултету у Београду. Од 1987. ради на пословима пензијског и инвалидског осигурања. Од 2002. до 2007. директор Покрајинског фонда за пензијско и инвалидско осигурање, тренутно саветник директора. Доцент на Привредној академији у Новом Саду од 2004. на предмету Радно право. На Факултету за услужни менаџмент у Добоју 2007–2008. предавао Пензијско и здравствено осигурање.

ДЕЛА: Финансирање њензијског и инвалидског осигурања, Нови Сад 2002; Реформе њензијских система у државама сукцесорима СФРЈ – њосијгнунш резултати и концепијуални оквир за даље измене, Нови Сад 2009.

ДРАГАН ДОЛИНАЈ, доцент, Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): dragan.dolinaj@yahoo.com

Рођен 1977. у Сремској Митровици. Докторирао 2009. на Географском факултету у Београду.

САША КИЦОШЕВ, редовни професор, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): kicosev@uns.ns.ac.rs

Рођен 1960. у Новом Саду. У периоду 1986–1989. предавао географију у основним школама у Шајкашу, Мошорину, Беочину и Ветернику, као и Змај-Јовиној гимназији у Новом Саду. На ПМФ у Новом Саду асистент од 1989, доцент од 1991, ванредни професор од 1996. Држи наставу из Политичке географије, Туристичког уређења простора и Географских основа просторног планирања, док на последипломским студијама води предмет Географски аспекти туристичког уређења простора. Од 1997. руководилац Центра за географске информационе системе (ГИС) при Институту за географију ПМФ-а. Био члан уредништва Зборника радова Института за географију. Члан Одељења Матице српске за друштвене науке и Извршног одбора Српског географског друштва, односно председник подружнице СГД-а за Војводину, Балканске асоцијације статистичара и више домаћих научних и стручних асоцијација. У земљи и иностранству објавио више од 100 научних радова. Главна преокупација му је етнички и верски развој војвођанског становништва и развој и примена географских информационих система. Коаутор је седам компакт дискова, чија се тематика односи на заштићену природу (мултимедијални приказ) и демографске атласе (визуелизација података).

ВАЖНИЈА ДЕЛА: Географске и демографске карактеристике Румуна у Војводини (1991), Монографија рибарског газдинства Ечка, коаутор (1992), Развој њојулатије Барање, са С. Ђурчићем (1993), Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, коаутор (1993), Срби у Хрватској – насељавање, број и ѡериијоријални размештај, коаутор (1993), The Serbian Question in the Balkans, коаутор (1995); коаутор географских монографија општина: Апатин (1994), Зрењанин (1995), Вршац (1995), Кикинда (1996) и Панчево (1996).

ГОРДАНА КОМАЗЕЦ, редовни професор, Факултет за пословне студије Мегатренд универзитета у Београду. Електронска адреса (e-mail): gkomazec@megatrend.edu.rs

Докторирала управљање технологијом на Факултету организационих наука у Београду. Радила у Институту ПКБ у Београду, затим на руководећим положајима у привреди, а од 2000. запослена на Факултету за пословне студије Мегатренд универзитета у Београду, где је од 2000. до 2010. у више мандата обављала дужност продекана за наставу и декана. На основним студијама предаје предмете из области управљања производњом и технологијом, на дипломским академским студијама Управљање развојем предузећа, а на докторским студијама предмет Наука, технологија и менаџмент. У сарадњи Факултета за пословне студије и Grenoble Graduate Business School из Француске држала део предмета Introduction to Technology Management, Bachelor for International

Business, 2002–2006. Kao gostujuћи професор одржала предавање Service Operations Management на Upper Austria University of Applied Sciences, School of Management, Steyr, Austria, 6th May 2010. Руководила је и учествовала на изradi више од 30 научноистраживачких и истраживачко-развојних пројеката. Објавила је: *Одрживи развој пољопривреде и заштитна животијне средине*, Београд 2003; ИР у корпоративној стратегији одрживог развоја у: Ј. Симић, Ј. Бошковић, А. Иванц и Г. Комазец, *Економски и еколошки аспекти одрживог развоја аграрног сектора и могућности производње биолошки квалитетне хране*, 4 рада у међународним часописима, 7 радова у домаћим часописима, 20 радова на међународним научним скуповима, 3 рада на домаћим научним скуповима и, као аутор или коаутор, 5 уџбеника.

СЛОБОДАНКА МАРКОВ, редовна професорка, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): slobodanka.markov@gmail.com

Рођена 1945, у месту Гола Глава, Ваљево. Предаје Социологију, Социологију образовања и Предузетнички менаџмент на ПМФ-у. У Центру за родне студије УНС-а ангажована на дипломским, мастер и докторским студијама за курсеве: Методе родних истраживања, Жене и друштвена моћ и Економска улога жена у модерном друштву. Њен истраживачки рад претежно је усмерен на родне феномене, проблеме младих, образовање. Објавила књиге: у коауторству *Универзитет и предузетништво*, Нови Сад 2008; *Жене у Србији – изазови предузетништва*, Нови Сад 2005; *Право жласа жена*, Београд 2001.

ЉУБИЦА МИЈИЋ, магистар хемије, виши предавач. Висока технолошка школа струковних студија Шабац, Хајдук Вељкова бр. 10. 15000 Шабац. Електронска адреса (e-mail): ljmilos@ptt.rs, vtssa@ptt.rs

Рођена 1963. у Дреновцу. Завршила наставни смер на Департману за хемију Природно-математичког факултета у Новом Саду. Као професор хемије радила у основним школама „Светозар Марковић-Тоza” у Новом Саду, „23. октобар” у Сремским Карловцима и „Доситеј Обрадовић” у Вољујцу, као и у Медицинској школи у Шапцу. Од 1998. запослена у Вишој технолошкој школи у Шапцу (сада Висока технолошка школа струковних студија) као виши предавач за предмете Биохемија и Технологија површински активних супстанци.

МИЛОВАН М. МИТРОВИЋ, социолог, редовни професор Правног факултета у Београду. Булевар краља Александра 67, 11000 Београд. Електронска адреса (e-mail): milovanm@ius.bg.ac.rs

Рођен у Жупању (Лазаревац) 1948. Докторирао на Правном факултету у Београду 1979. У Новом Саду на Правном факултету асистент и доцент за општу социологију (1973–1983), професор социологије на Факултету техничких наука (1983–1987) и на Филозофском факултету (1987–1992) предаје Општу социологију, Методологију друштвених наука и Социологију насеља. У Београду на Филозофском факултету (1992–2003) предаје Социологију села (1997–1999; био и управник Одељења за социологију); на београдском Правном факултету од 2003. предаје Општу социологију и Социологију права. Председник Југословенског удружења за социологију (1989–1991) и председник Српског социолошког друштва (2004–2008), уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* (2000–2004) и секретар Одељења Матице српске за друштвене науке (2004–2009). Члан централне редакције *Српске енциклопедије* (уредник за социологију, етнологију и пољопривреду). Објавио три монографије,

три уџбеника и око 150 чланака у часописима и зборницима из историје југословенске и српске социологије, опште и руралне социологије, етносоциологије и социологије права. Његов најважнији научни допринос су пионирске студије српске етносоциолошке традиције, уз особену систематизацију категорија и проблема опште и неких посебних социологија.

ДЕЛА: Југословенска предратна социологија, Београд 1982; *Наше село између прошлости и будућности*, Београд 1989; *Социологија села*, Београд 1998; *Српско село*, Нови Сад 1999; *Социологија*, Београд 2005.

АНА ПАЈВАНЧИЋ, асистенткиња, Одсек за социологију, Филозофски факултет, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): ana@nspoint.net

Рођена 1980. у Новом Саду. Асистира на предметима Социологија града и Социологија окружења, што уз родна питања представља и основу њеног социолошког интересовања. На Филозофском факултету у Новом Саду завршила мастер студије 2009. Друштвено ангажована: сарађује с Покрајинским Заводом за равноправност полова и Грађанским иницијативама. Чланица је Војвођанске социолошке асоцијације и Хрватског друштва социолога. У коауторству објавила књигу *Капацијетни пољитичких странака у Војводини за остваривање родне равноправности* (2010).

МИЛАНА ПАШИЋ, асистент, Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): milana.pasic@dgt.uns.ac.rs ; milanapasic@yahoo.com

Рођена 1981. у Кикинди. Магистрала 2008. Од 2009. асистент на ПМФ-у у Новом Саду. Области научног истраживања: друштвена географија, заштита животне средине и етнологија.

ГОРАН ПУЗИЋ, доцент на Мегатренд Универзитету, Београд, Факултет за пословне студије у Вршцу. Електронска адреса (e-mail): gpozic@neobee.net

Рођен 1977. у Руми. Од 2001. запослен у ЈКП Чистоћа – Нови Сад. На Факултету за пословне студије Мегатренд Универзитета докторирао 2007. Од 2008. доцент за менаџмент на Факултету за пословне студије у Вршцу, од 2010. продекан за науку на истом факултету. Објавио више научних радова из области еколошког менаџмента и менаџмента операција, а 2009. (као коаутор) монографију *Историјски развој и управљање комуналном инфраструктуром општинске Сремска Митровица*; друго, проширено и допуњено, издање изашло 2011. године.

МИРЈАНА СЕГЕДИНАЦ, редовни професор, шеф Катедре за методiku наставе хемије, Департман за хемију, биохемију и заштиту животне средине, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): mirjana.segedinac@dh.uns.ac.rs

Њена основна област истраживања је хемијско образовање и методика наставе хемије. Члан је Стручног већа за поље друштвено-хуманистичких наука и Стручног већа за поље природно-математичких наука Универзитета у Новом Саду. Председник Комисије за лиценцу наставника хемије Републике Србије и координатор више семинара за професионално усавршавање наставника средњих школа аутор више уџбеника и бројних радова и учесник више националних и међународних пројеката.

ВАЖНИЈИ РАДОВИ: (са С. Будић, О. Гајић, Т. Миљановић и С. Шпановић): *Дидактичко методички аспекти студентске праксе у јаринерским релаци-*

јама факултета и школа, Нови Сад 2008; (са С. Цвјетићанин): *Модели екохемичког образовања радника хемијске индустрије*, Сомбор 2008; *Методика наставе хемије*, Нови Сад 2003.

ВЛАДИМИР СТОЈАНОВИЋ, ванредни професор, Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ УНС, Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад. Електронска адреса (e-mail): vladimir.stojanovic@dgt.uns.ac.rs

Рођен 1973. у Оџацима Докторирао 2004. на ПМФ-у у Новом Саду. Доцент од 2005, а ванредни професор од 2009. Члан Српског географског друштва, Друштва географа Војводине, Академског друштва за проучавање и заштиту природе Нови Сад. Објавио око четрдесет научних радова у зборницима радова, часописима и тематским монографијама, као и бројне научно-популарне чланке и енциклопедијске јединице. Био ангажован као предавач на Високој пословној школи струковних студија у Новом Саду, ПМФ-у у Крагујевцу и ПМФ-у у Тузли (БиХ).

ДЕЛА: Специјални резерваји природе „Горње Подунавље” – географски приказ, заштити и коришћење, Нови Сад 2002; (коаутор) *Заштићена природна добра и еко туризам Војводине*, Нови Сад 2004; *Одрживи развој у специјалним резервајима природе Војводине*, Нови Сад 2005; *Одрживи развој туризма и животне средине*, Нови Сад 2006; *Развој морфолошких карактеристика Оџака од XVIII до XXI века*, Нови Сад 2007.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис за Зборник Матице српске за друштвене науке (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресе: osicc@sbb.rs, arcus@neobee.net и mzrnic@maticasrpska.org.rs. Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање доставити на адресу Уредништва: госпођа Мирјана Зрнић, ЗМСДН, МС; Матице српске 1, 21000 Нови Сад.

На посебном листу навести име и презиме аутора, назив установе у којој је запослен, поштанску и електронску адресу, број телефона и кратку биобиблиографију.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак на српском и апстракт на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редака) на српском и на енглеском (или једном од распрострањенијих страних језика) са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) треба да буду црно-бели (не у боји!) и с називом прилога. Аутор треба да означи место прилога у тексту.

Напомене користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Библиографска парентеза

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, не капителхеном!), године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. На пример:

[Ивић 1986: 128] за библиограф- Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2.
ску јединицу: изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиограф- Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2.
ску јединицу: изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Ако се цитира више несуседних страница истог рада, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. – 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга, 1986.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример Џ. Марфи за James J. Murphy, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Murphy 1974: 95] за библиографску јединицу: Murphy, James J. *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1974.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напмени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч, на пример (Murphy 1974a: 12).

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напмени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др.* (односно *et al.*, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић. *Српски језички љиручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига, 2007.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes & Leslie Chadwick. *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins, 2000.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напмени није потребно наводити презиме аутора, на пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити тачком и запетом, на пример (Белић 1958; Стевановић 1968).

Ако је у тексту, услед немогућности да се користи примарни извор, преузет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч: према:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу са прилагођеношћу средини (према Килибарда 1979: 7) ...

Цитирана литература

Цитирана литература даје се на крају рада у засебном одељку насловеном *Цитирана литература*. У том одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по азбучном или абecedном реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се описују азбучним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени ћирилицом, а затим се описују абecedним редом презимена првог или јединог аутора радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Цитирана литература наводи се према стандарду за цитирање Матиче српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и име и презиме другог аутора. *Наслов књиџе*. Податак о имену преводиоца, приређивача, или некој другој врсти ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Милетић, Светозар. *О српском јишњању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека, 2001.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. ... n-тог издања редни број издања може се навести као у првом параграфу упутства за монографске публикације („Податак о издању или броју томова.”) ...

Пример:

Белић, Александар. *О језичкој љприроди и језичком развијку: лингвистичка исијивања*. Књ. 1. – 2. изд. Београд: Нолит, 1958.

...или (економичније) као експонент броја који означава годину издања.

Пример:

Белић, Александар. *О језичкој љприроди и језичком развијку: лингвистичка исијивања*. Књ. 1. Београд: Нолит, 1958².

У том случају напред наведени примери би изгледали овако:

Ивић, Павле. *Српски народ и његов језик*. Београд: Српска књижевна задруга, 1986².

Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић. *Српски језички љприручник*. Београд: Београдска књига, 2007⁴.

Poss, Christopher; Bryan Lowes & Leslie Chadwick. *Dictionary of Economics*. Glasgow: Harper Collins, 2000³.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора:

Београдска филхармонија. *Сезона 2005-2006: Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија, 2005.

Република Србија: Републички завод за статистику. *Два века развоја Србије: Статистички преглед*. Београд: РЗС, 2008.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову:

Српске народне зајонејке. Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева, 1877.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав (ур.). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20-21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 2004.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк-Сукић, Несиба. *Руске избеглице у Панчеву, 1919-1941*. Предговор Алексеја Арсењева. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив, 2005.

Ђорђевић, Љубица. *Библиографија дела Десанке Максимовић, 1920-1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић, 2001.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Пример:

Јеринг, Рудолф фон. *Циљ у праву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци & Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) у два места издања – наводе се оба места.

Пример:

Black, John. *A Dictionary of Economics*. Oxford & New York: Oxford University Press, 2002².

б) у више од два места издања – наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје *и*тд. (односно *etc*, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Пример:

Bannock, Graham et al. *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books, 2003⁷.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Пример:

Соларић, Павле. *Поминак књижески*. Венеција, 1810. Инђија: Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”, 2003.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издавања: издавач, година издавања.

Пример:

Радовановић, Милорад (ур.). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник, 1996.

Његован, Драго (прир.). *Злочини окупајтора и њихових помагача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њокрејни преки суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво, 2009.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка: Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Пример:

Николић, Јован, *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа* број свеске или тома (година, или потпун датум): стране на којима се текст налази.

Пример:

Рибникар, Јара. Нова стара прича. *Летопис Маџице српске* књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридонових, Срђан. Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији друге половине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 1998: 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина* датум: број страна.

Пример:

Кљакић, Слободан. Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика* 21. 12. 2004: 5.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима би требало наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикала, свежњева, регистратора и слично. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	— досије	п.	— повез
књ.	— књига	рег.	— регистратор
ком.	— комад	св.	— свежањ
кут.	— кутија	свес.	— свеска
о.	— омот	ф.	— фасцикл
пак.	— пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова АРХИВСКА ГРАЋА навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Цитирање правних прописа и судских решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре).*

Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лисџ СФРЈ* бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС* бр 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви године објављивања измена и допуна.

Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС* бр 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст., и тач., а иза последњег броја се не ставља тачка:

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4-12 ...

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена, ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, а ко су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

<<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>> 2. 2. 2002.

Прилог у серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. <адреса с Интернета>. Датум преузимања.

Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. < <http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html> > 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта / Идентификатор дигиталног објекта

(DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (в. en.wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов њериодичне њубликације*. Датум периодичне публикације. DOI

Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic & East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 & 3 February 2001: 85-126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03

< www.informaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540 > 30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити < Име базе података > и Датум преузимања (у горњем примеру – 3. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI:

Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

Табеларни и графички прикази

Треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Пожељно је да наслови свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај буду дати двојезично, на језику рада и на енглеском језику.

Математички изрази

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети смањењу простора у часопису:

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не \dot{A} . Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i' би се могао написати $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати понављање компликованих изрази. На пример, парцијални извод се уместо изразом

$$\frac{d^2 f(x, y)}{dx dy}$$

може означити са

$$f'_{xy}.$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ се може означити разломком a/b .

5. Висина изрази се може редуковати ако се границе знакова као што су \int , \sum , \prod ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

се може написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис

РЕЦЕНЗЕНТИ РУКОПИСА
У ЗБОРНИКУ МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ
У 2010. ГОДИНИ

- Проф. др Мирко Аћимовић, редовни професор, УНС, Филозофски факултет, Нови Сад
Др Гордана Благојевић, научни саветник, Етнографски институт САНУ, Београд
Др Бошко Бојовић, професор, Сорбона VI, Париз, Француска
Проф. др Рајко Буквић, редовни професор, Мегатренд универзитет, Факултет пословних студија, Београд
Проф. др Гордана Вуксановић, редовни професор, УНС, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Ирен Габрић-Молнар, редовни професор, УНС, Економски факултет, Суботица
Проф. др Мирјана Девеџић, редовни професор, БУ, Географски факултет, Београд
Проф. др Бранислав Ђурђевић, редовни професор, УНС, ПМФ, Департман за географију и туризам, Нови Сад
Др Масајуки Ивата, редовни професор, Међународни универзитет, Токио, Јапан
Проф. др Гордана Ковачек-Станић, редовни професор, УНС, Правни факултет, Нови Сад
Проф. др Драшко Маринковић, редовни професор, Универзитет у Бањалуци, ПМФ
Проф. др Милош Марјановић, редовни професор, УНС, Правни факултет, Нови Сад
Проф. др Анђелка Милић, редовни професор, Филозофски факултет, Београд
Проф. др Јована Милутиновић, ванредни професор, УНС, Филозофски факултет, Нови Сад
Проф. др Милован Митровић, редовни професор, БУ, Правни факултет, Београд.
Др Сњежана Мрђен, доцент, Свеучилиште у Задру, Одјел за географију, Задар
Проф. др Душан Николић, редовни професор, УНС, Правни факултет, Нови Сад
Др Драго Његован, музејски саветник, Музеј Војводине, Нови Сад
Часлав Оџић, дописни члан САНУ, Београд
Проф. др Биљана Радивојевић, редовни професор, БУ, Економски факултет, Београд
Др Питер Радан, редовни професор, Мекгвајер универзитет, Аустралија
Др Мирјана Рашевић, научни саветник, Институт друштвених наука, Београд

Др Тибор Сарвак (Szarvak Tibor), Универзитет у Сегедину
Проф. др Милена Спасовски, редовни професор, БУ, Географски факултет, Београд
Проф. др Слободан Ћурчић, редовни професор, УНС, ПМФ, Департман за географију и туризам, Нови Сад
Академик Олга Хаџић, УНС, ПМФ, Департман за географију и туризам, Нови Сад

БУ = Београдски универзитет
УНС = Универзитет у Новом Саду
ПМФ = Природно-математички факултет

Зборник Матице српске за друштвене науке издаје Матица српска
Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1

Phone: 381 21 420-199

www.maticasrpska.org.rs

email: zmsd@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке* закључила је
134 (1/2011) свеску 23. јуна 2011. године

За издавача: проф. др Душан Николић

Стручни сарадник Одељења: Мирјана Зрнић

Лектор и коректор чланака: Владимир Шовљански

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено септембра 2011. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.
76– . – Нови Сад : Одељење за друштвене науке,
1984– . – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – На-
ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој
Републике Србије